

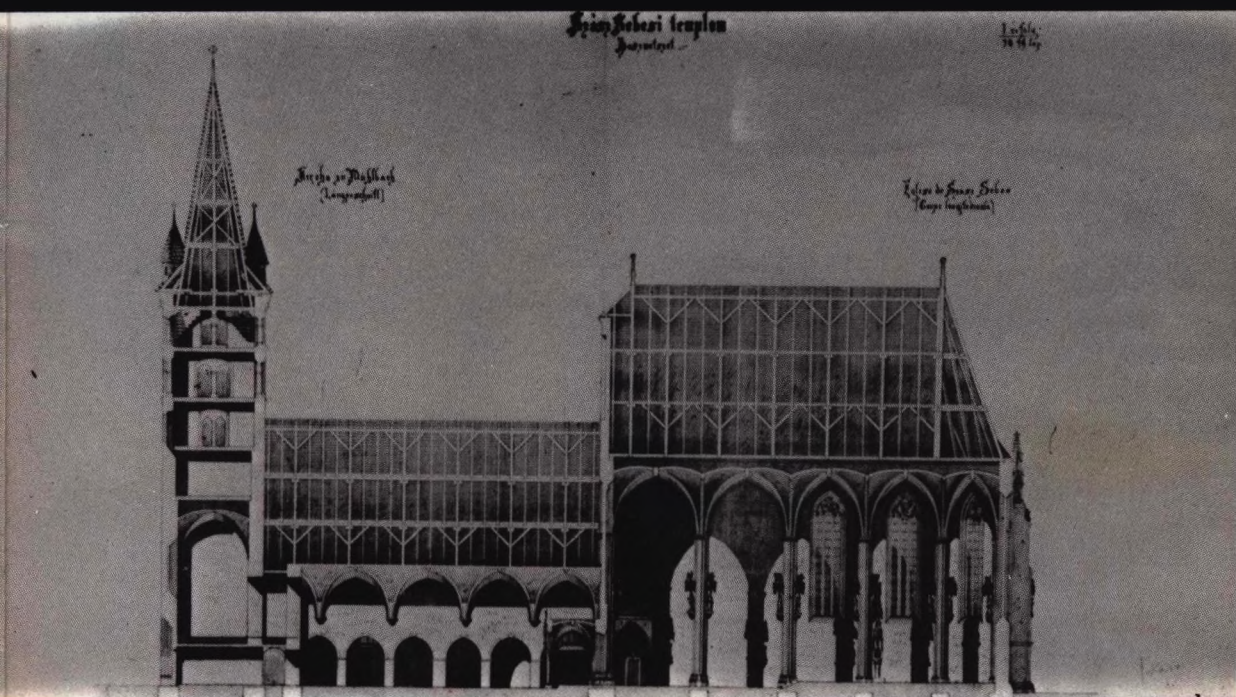
MŰVÉSZETTÖRTÉNETI
FÜZETEK 16

Cahiers d'histoire de l'art

AKADÉMIAI KIADÓ
BUDAPEST

Varga Livia

A SZÁSZSEBESI
EVANGÉLIKUS
TEMPLOM
KÖZÉPKORI
ÉPÍTÉSTÖRTÉNETE

MŰVÉSZETTÖRTÉNETI FÜZETEK

MŰVÉSZETTÖRTÉNETI FÜZETEK
CAHIERS D'HISTOIRE DE L'ART

16

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
MŰVÉSZETTÖRTÉNETI KUTATÓ CSOPORTJÁNAK KIADVÁNYAI

Főszerkesztő
ARADI NÓRA

Szerkesztő bizottság
ARADI NÓRA, DERCSÉNYI DEZSŐ, MIKLÓS PÁL,
POGÁNY Ö. GÁBOR, VAYER LAJOS

Technikai szerkesztő
SZABÓ JÚLIA

AKADÉMIAI KIADÓ · BUDAPEST 1984

A SZÁSZSEBESI EVANGÉLIKUS TEMPLOM KÖZÉPKORI ÉPÍTÉSTÖRTÉNETE

Írta

VARGA LÍVIA

AKADÉMIAI KIADÓ · BUDAPEST 1984

ISBN 963 05 3498 3

© *Akadémiai Kiadó · Budapest 1984 — Varga Livia*

A kiadásért felelős az Akadémiai Kiadó és Nyomda főigazgatója

A szerkesztésért felelős: Horváth Ildikó

Műszaki szerkesztő: Csákvári András

Terjedelem: 9,6 (A/5) ív + 60 oldal melléklet

AK 2105 k 8488 HUISSN 0324-7791

84.12337 Akadémiai Kiadó és Nyomda, Budapest — Felelős vezető: Hazai György

Printed in Hungary

TARTALOM

A város rövid története	7
A szászsebesi evangélikus templom a művészettörténet-írás tükrében	9
A templomépület középkor utáni módosítása	12
A templom első építési szakasza	14
Az első bazilika fennmaradt részeinek rekonstruktív leírása	16
A templom második építési szakasza	20
A második építési szakaszban elkészült bazilika fennmaradt részeinek leírása	23
A tervváltozást követő építkezések datálásának problémái	24
A templom harmadik építési szakasza	27
A szentély külső homlokzatainak leírása	28
A szentély ablakainak felépítése	28
A szentély támpilléreinek kialakítása	30
A délkeleti kapuzat	33
A délkeleti lépcsőtorony	33
A szentély belső felépítése	34
A nyugati zárófal	34
Az északi szentélykörítő fal tagolása	37
A szentélyzáradék és a déli körítőfal elemei	38
A szentély tértípusa, alaprajzi elrendezése és kapcsolatai a tervváltozás előtt	39
Az épületdíszítő szobrászat. A tervváltozás előtti időszak szobrászati dekorációjának vizsgálata	47
A tervváltozást követő építkezések, valamint a szobrászati dekoráció eredetének vizsgálata	51
Mesterkérdés. A szobrászati dekoráció keletkezésének ideje	59
A szentély beboltozása	62
A templom negyedik építési szakasza	64
A hosszház átépítésének időbeli meghatározása, valamint a lettner építménye	68

Függelék	74
Rövidítések	78
Jegyzetek	84
Zusammenfassung	92
Abbildungsverzeichnis	98
Képjegyzék	101
Helynévmutató	105
Képek	107

A VÁROS RÖVID TÖRTÉNETE

Szászsebes (Mühlbach, Sebeş-Alba) város Erdély délnyugati részén, a Sebes folyó partján fekszik, és feltehetően e folyóról kapta nevét is. Művészettörténeti hírnevét mindenekelőtt kivételesen szép kialakítású evangélikus templomának köszönheti. Középkori művészetünk egyik kiemelkedő jelentőségű alkotása, szentélyének korai csarnokformája, egységes térkonceptiója és magas színvonalú plasztikai dísze révén. Az eredetileg Máriának szentelt plébániatemplom a XIII. század elején alapított város főterén épült fel. (1a, 23. kép.)

A mai Szászsebes óvárosát alkotó városmagot azoknak a szász hospeseknek a leszármazottai alapították, akiket először az 1140—1150-es évektől folyamatosan, jórészt a keleti országhatár védelmére telepítettek le, a király magánuradalmát képező birtokokra.¹ A főként flandriai, Mosel-vidéki és kisebb számban közép- és alsó-rajnai, valamint bajor vidékekről származó telepések egy része a Felvidéken, másik része Erdélyben telepedett le. Jogaikat és kötelességeiket a II. András király által 1224-ben kibocsátott kiváltságlevél, az ún. Andreanum alapján nyerték,² amelyet 1317-ben Anjou Károly Róbert³ és 1342-ben I. Lajos király is megerősített és kiegészített.⁴

A Theutonici, Latini, Saxones, Flandrense néven említett, később összefoglalóan Saxones-nek — szásznak — elnevezett hospesek települései kezdetben minden szempontból jelentéktelenebbek voltak a városoknál, feltehetően falvak voltak csupán, amelyek azonban városi kiváltságjogokat élveztek. Falvaik a XIV. század folyamán fontos kereskedelmi központtá alakuló mezővárosokká váltak, és a hét szász szék központjai lettek.⁵

A Magyarországon is letelepedő nyugatiakkal szintén összefüggésbe hozható az első magyar városi kiváltságjog, az ún. fehérvári jog, amelynek tartalma csak hivatkozásokból ismeretes.⁶ Ennek alapján feltételezhető, hogy a szász polgárok is szabadon kereskedhettek és országos vámmentességet élveztek. Bíráikat is szabadon választhatták, akik alsóbb fokú peres ügyeiket intézték, míg főbb ügyekben a király megbízottja vagy saját földesuruk ítélkezett. II. András kiváltságlevele alapján a szászok a tizedet is a saját maguk által választott plébánosaiknak fizették, akik ezen túl a hospesek szentszéki ügyeiben is hivatottak voltak eljárni.⁷ A szebeni préposttal való 1191. évi összetűzésük azt eredményezte, hogy ettől az időtől kezdve nem az erdélyi, hanem az esztergomi érseknek voltak alárendelve, azaz a szebeni és brassói esperességek összes plébániája felmentést élvezett a főesperesi hatáskör alól.⁸

A szászság autonómiájának feltehetően az az antiqua consuetudo, régi szokásjog volt az alapja, amelyet még származási helyükről hoztak magukkal.⁹ Ezen túl, a király a szászlakta vidékeken híveinek birtokot nem adományozott, jórészt ennek

köszönhető, hogy a szászok egységüket az egész középkor folyamán megőrizhették.¹⁰

Magyarország középkori kereskedelmében az egyik legfontosabb szerep azoknak a szász városoknak jutott, amelyekben az első céhek is megalakultak. A földműveléssel és kézművességgel foglalkozó szászok áruai közül az ipari nyers-termékek túlsúlyban voltak, ebből következően túlnyomórészt külföldön kereskedtek. Áruikért cserébe Bécs, Regensburg, Prága piacairól hozták a finom posztót, papírt, festéket, valamint Zárából — velencei közvetítéssel — a keleti fűszereket.¹¹ Városaikban a kézművesipar az egész XIV. század folyamán elsődleges. A város az árucseré központja, ezen belül is a város központjában levő vásártér, ahol legtöbbször a plébániatemplom is áll.¹² Kiváló példa erre Szászsebes, amelynek története a római időkig vezethető vissza. Helyén római település maradványait tárták fel, amely település csak Dácia kiürítése után oszlott fel. Szászsebest 1150-ben említik először,¹³ majd 1224-ben „terra Sebus”-nak nevezik.¹⁴ 1241-ben a tatár horda égette fel, de kedvező földrajzi fekvése és a rajta áthaladó fontos kereskedelmi utak miatt a pusztítást gyors újjáépítés követhette. Szászsebesen át haladt az egyik fő kereskedelmi út, amely Kolozsvártól dél felé, Feleken, Tordán, Felvincen, Gyulafehérváron át Szebenbe vezetett.¹⁵ Ez az oka annak, hogy háborús időkben fokozottan ki volt téve a pusztításnak, és ennek nyomán ma már Erdély egyik legkisebb és legszerényebb szász városa.

Szászsebesre ugyancsak érvényes a középkori magyar városokra általában is jellemző sok beépítetlen belső terület, majd a városközpont felé a zártság, a körülbelül egy emeletsor magassággal beépített utcák. A városmagot tágas, négyszögű főtér alkotja, amelynek középső, déli részén épült fel az egykori plébániatemplom. A piactér és a templom képezi ma is a település központját, jellegzetes piactéri együttest alkotva. A templomot és a hozzá tartozó kápolnát egykor fal vette körül.¹⁶ A falon kívül eső körzetbe foglalt épületgyűrűhöz a piactér felőli oldalon, akárcsak a középkorban, ma is boltsor csatlakozik. 1387-ben építették fel a fenyegető török veszedelem elleni védekezésül a várost körítő falat, amelyet a XV. században felmagasítottak, és amely ma is teljes hosszában áll, három szöglettornyával együtt.¹⁷ (1a kép.)

A város egyházi tekintetben is jelentős múlttal rendelkezik. Már 1303-ban a körülötte fekvő plébániák esperességi székhelye volt,¹⁸ és számos oklevél tanúsága szerint a városban több plébánosból álló papi testület is működött.¹⁹ 1322-ben domonkos rendi férfikonventet alapítottak.²⁰ A város egyházi története témánk szempontjából eddig az időpontig tarthat érdeklődésre számot.

A SZÁSZSEBESI EVANGÉLIKUS TEMPLOM A MŰVÉSZETTÖRTÉNET-ÍRÁS TÜKRÉBEN

A templom építéstörténetének nyomon követése — az épület esztétikai értéke, valamint kórusának és hosszházának egymástól eltérő alaprajzi elrendezése és felépítési rendszerbeli különbsége miatt — a múlt század óta foglalkoztatja a kutatókat. (1. kép.) A templomra vonatkozó építéstörténeti kutatások középpontjában mindvégig — főként stíluskritikai vizsgálatok alapján — az építési periódusok egymásra következésének megállapítása, illetve az egyes periódusokban elkészült épületrészek datálása állt. A XIX. század derekán, a romantika középkor iránti rajongásától és a szász nemzeti tudattól inspirálva terelődött rá a figyelem Erdély középkori emlékeire.

Friedrich Müller munkássága jelöli a szászlakta vidékek művészeti emlékei és egyben a szászsebesi templom feldolgozásának kezdetét is.²¹ Müller az első kutató, aki a templom építéstörténetét történeti összefüggéseiben tárgyalva jut arra, a még hosszú ideig meghatározó jelentőségű felismerésre, hogy a templom három építési szakaszban készült. Nézete szerint a XII. század végén építették fel a háromhajós, pilléres bazilikát, amelynek tornya még fennáll.²² A XIV. század vége és 1418 között készült el — az oltáron levő dátum tanúsága szerint — a kórus, majd a XV. század folyamán a templom továbbépítése meghatározhatatlan ideig tartott. Müller ezzel a periodizációval a templom építésmenetének fő vonalát határozta meg. Eredményeit jó fél évszázados szünet után Victor Roth cáfolta, de lényeges vonatkozásaiban Müller hipotéziseit átvéve, továbbfejlesztve és finomította ki nézeteit,²³ amikor megjelent Amlachernek a templom épületén a XVII. és XVIII. században végrehajtott módosításokról szóló — oklevelekkel és a templomi számadáskönyvek adataival alátámasztott — tanulmánya.²⁴ Kevéssel ezután Halaváts Gyula felismerte a szentély egyik zárókövén I. Lajos király címerét, amelynek alapján a kórus készülését a király uralkodása alatti időszakra tette.²⁵

Roth 1922-ben publikált, majd 1929-ben másodszer is megjelentetett, a templommal foglalkozó kismonográfiájában már felhasználta Amlacher és Halaváts eredményeit, beépítette saját elképzeléseibe, majd a következő periodizációt feltételezte: Az 1200-as évek végén építettek egy háromhajós, középhajójában sík mennyezetű, mellékhajóiban boltozott, nyugati részén két toronnyal készült román kori bazilikát. A tatárjárás után, 1250 körül a középhajót átmeneti stílusban beboltozták, majd megépítették a ma is meglévő középső tornyot. A király szentélyben levő címere alapján a kórus elkészülését I. (Nagy) Lajos uralkodásának idejére, azaz 1342—1382 közé datálta. Maga a kórus csupán részét képezte annak a tervnek, amely az egész templom átépítését tűzte ki feladatul. A XV. században feladták a hosszház átépítésének tervét, helyette a mellékhajókat kibővítették és felmagasították, és egy szinttel a tornyot is megemelték.²⁶ Roth a kismonográfia

megírása után is foglalkozott a szászsebesi templommal, Erdély művészeti emlékeit feldolgozó, összefoglaló műveiben, amelyekben Szászsebesről vallott nézeteit fenntartotta, de lényeges eredményekkel nem gazdagította.²⁷ Heinz Rosemann és Theodor Müller kutatásai hozták meg azt a felismerést, hogy a templom Roth által meghatározott második építési periódusában a kerci műhely tevékenysége bizonyítható.²⁸ E műhely munkájának köszönhető a templom tatárjárás után történő, keletről nyugat felé haladó átépítése. Úgy vélték, hogy a kórus alaprajzi diszpozíciója és felépítménye is a Parler tevékenységéhez köthető (Schwäbisch-Gmünd, Nürnberg), így a szászsebesi kórus mestere csakis a Parler-műhelyből kerülhetett ki. Virgil Vătășianu 1928-ban, Rothal szinte azonos időben a kórusbelső hat maszkos konzoljában kőfaragóbüszttöket vélt felismerni, és ezek alapján feltételezte a prágai Parler-műhellyel való szoros stílári kapcsolatot.²⁹ Az 1930—1940-es években Csemegi József foglalkozott behatóan az egi székesegyház és a budavári Nagyboldogasszony-templom építéstörténeti vizsgálata kapcsán a csarnoktemplomok jelentőségével, felvázolva magyarországi elterjedésüket is. Felhívta a figyelmet a szászsebesi szentély jelentőségére Magyarország középkori építészetében, valamint felismerte a szentély alaprajzi rokonságát a kéthajós osztrák csarnokterekkel. Ennek alapján a szászsebesi szentélyen dolgozó mesterek művészetét ausztriai kapcsolatokkal magyarázta. Ugyanakkor megállapította, hogy a szentély plasztikai díszje egyrészt a Parler-stílus helyi változatát mutatja, másrészt az ugyancsak parleri vonatkozású bozeni—meranói kapcsolatokra utal. Stíluskritikai vizsgálatai alapján a szentély keletkezését az 1370-es évek és a feltételezett 1418. évi oltárfelszentelés közé tette.³⁰

Virgil Vătășianu az 1959-ben megjelent nagy összefoglaló művében³¹ arra a felismerésre jutott, hogy a két visszabontott nyugati torony előbb készült, mint a középső, és úgy vélte, hogy a második építési szakasz kezdete 1260-nál előbbre tehető. A kórus térformája alapján arra hívta fel a figyelmet, hogy Szászsebes és a közép-európai nagy építőpályók (főként a prágai) között közvetlen kontaktus állt fenn.

Virgil Vătășianunak az 1968-ban megjelent, Románia szobrászatának történetét feldolgozó kézikönyvében ismét alkalma volt a szászsebesi templommal foglalkozni. A templom szobordíszítésével kapcsolatban megjegyzi, hogy a szentélykülsőt díszítő kerek plasztikák az 1410—1430-as években keletkeztek, és rajtuk a lány stílus jellegzetességei fedezhetők fel.³²

Az újabb román kutatás lényegében Vătășianu véleményét vette át a kórus térformájának és szobrászati díszének eredetét illetően.³³

Marosi Ernő számos középkori templomunk építéstörténetét vizsgálva foglalkozott a szászsebesi templom építési periodizációjával, valamint plasztikai díszítésével is.³⁴ Tanulmányában rámutatott a sorozatos tervváltozásokra, és utalt a mögöttük rejlő lehetséges építészeti koncepciókra. A szentélyépületen az 1370-es években történő tervváltozást feltételezett. A Csemegi József által felvetett stíluskapcsolatokat elemezve elsőként foglalkozott érdemben a plasztikai dekorációval, felhívta a figyelmet heterogén stílári összetételére.

A templomépületen folyó legutolsó restaurálás után látott napvilágot Radu Heitel régésznek az ásatások eredményeit összefoglaló műve, majd az első teljes igényű építéstörténet Mariana Angelescu, Gustav Gündisch, Albert Klein, Harald

Krasser és Theobald Streitfeld tollából, amelyben a restaurálás során előkerült fontos szerkezeti elemek feldolgozásával járultak hozzá az építéstörténet felvázolásához. Okleveles adatokkal és meggyőzőnek tűnő érveléssel datálták a templom legutolsó építési szakaszát a XV. század közepére.³⁵

A szászsebesi templommal foglalkozó művészettörténeti irodalomban a fő problémát mindvégig a templomépület relatív kronológiájának meghatározása jelentette. Ennek megoldására azonban egyetlen lehetőség kínálkozik: az épület módszeres, alapos megfigyelése és stíluskritikai vizsgálata, mivel a templomnak egyetlen olyan része sincs, amely okleveles adatokkal vagy egykorú feliratokkal biztonsággal datálható lenne. Az épület részletes leírása helyett csupán stíluskritikai vizsgálatok alapján kísérelték meg az épület alaprajzi elrendezésének és felépítménye eredetének, valamint relatív kronológiájának meghatározását, figyelmen kívül hagyva az épületen bekövetkező tervváltozásokat és az ennek megfelelő stílusváltozásokat. Szászsebesen a sorozatos tervváltozásokat lehetetlen figyelmen kívül hagyni, hiszen az egyes építési szakaszok szétválasztására enélkül nincs mód. Éppen a templomépületben máig is meglévő részletelemek segítségével lehetőség nyílik az egyes épületrészek rekonstrukciójára, ennek segítségével pedig a tervváltozások és az épületrészek relatív kronológiájának meghatározására. Ebben néhány oklevél és a stíluskritika segítségével lehet számítani.

A tervváltozásokat és az ebből eredő stílári heterogenitást is figyelembe véve, a szentélyépület alaprajzi diszpozíciójának eredetét illetően Ausztria, majd az eredeti terv módosítását, illetve a tervváltozást követően Dél-Németország döntő szerepére derül fény. Az egyes épületrészek és épületelemek datálásakor szinte minden esetben adós maradt a kutatás a templom gazdag plasztikai dísz eredetének biztonságos meghatározásával, és az ebből adódó — a templom építéstörténete szempontjából is igen fontos — konzekvenciák levonásával. A plasztikai dísz reális kapcsolatainak megállapítására mindeddig, a kevéssé meggyőző és kellőképpen nem bizonyított hipotéziseken túl — Marosi tanulmányát kivéve³⁶ —, komoly kísérlet nem történt. Az ilyen irányú vizsgálódások eredményeként a szálak egyértelműen a korai délnémet Parler-plasztika felé vezetnek.

Sokat tárgyalt — Müller, Roth, Vătăşianu, Csemegi által is felvetett — probléma a Szászsebesen dolgozó kőfaragók eredetének és tanultságának kérdése. A kutatók többsége a prágai Parler-művészet hatását vélte felismerni, és a prágai kőfaragók jelenlétét Szászsebesen a Parler-műhely feloszlásával és szétszóródásával magyarázta. A szobrászati dekoráció alapos vizsgálata ezt a hipotézist nem igazolja. Úgy tűnik, hogy inkább a délnémet, korai Parler-plasztikán iskolázott mesterek tevékenysége feltételezhető Szászsebesen.

További fontos problémát jelent Szászsebes és a XIV. századi magyarországi központok közötti kapcsolat megállapításán, azaz a templom szűkebb művészeti-földrajzi körének megvonásán túl más emlékekre gyakorolt hatásának, főként erdélyi követőinek felderítése. Ebből a szempontból Kolozsvár és Segesvár szerepe érdemel különös figyelmet.

Ezek a megoldatlan és eddig tisztázatlan problémák azonban szoros kapcsolatban állnak a templom építéstörténetében máig is meglévő hiányosságokkal. A fent felvetett kérdések megválaszolására az építéstörténet felülvizsgálása, a templomépület relatív kronológiájának lehetőség szerinti pontos megállapítása adhat csak módot.

A TEMPLOMÉPÜLET KÖZÉPKOR UTÁNI MÓDOSÍTÁSA

A templom középkori építéstörténetének lezárulása után az elkövetkező évszázadok során az épületen olyan szerkezeti változások és módosítások alig történtek, amelyek összképét lényegesen megváltoztatták volna. A XVI. század végén érte az első nagyobb veszteség a templomot. A hosszházban levő, lettnerkarzatot tartó egyik oszlop bázisa tönkrement, kijavítása helyett a lettner középhajóba eső részét lebontották, megváltoztatva ezzel a két fő épületrész egymáshoz való viszonyát: az eddigi közvetett kapcsolat megszűnt, kórus és hosszház között az átjárás zavartalanná vált. (77. kép.) Erre az időszakra tehető a hosszház mellékhajóiban álló, lettnerkarzatra felvivő kőkorlátos lépcsők felépítése is, amelyeknek jelenléte a mellékhajók eredeti térhatását módosította. Ekkor építették fel a szentély nyugati zárófala és a délkeleti kapuzat között ma is meglévő, reneszánsz konzolokon nyugvó háromszögletű karzatot is, amely a lettner déli mellékhajóban álló karzataról, egy, a nyugati zárófalba vágott nyíláson át közelíthető meg.³⁷

A kórus északi falán levő felirat tanúsága szerint 1649-ben került sor a templom első, részleges restaurálására, amikor a templom belsejében a megrongálódott falazatot javították ki.³⁸

1661-ben Ali pasa törökjeinek gyűjtogatása következtében a templom tornya és a tetejét fedő zsindelel leégett. Az újjáépítés során a tornyot egy szinttel megnövelték, és ekkor kapta a tetejét ma is díszítő sisakos dísz.³⁹ A következő híradás Matthias Lang szászsebesi plébános fáradozásairól tudósít, aki a templomot ekkor gabona- és élelmiszerraktár céljaira felhasználó szászsebesi polgárokat a templom kiürítésére szólította fel.⁴⁰ 1732-ben már sor kerülhetett a templom kimeszelésére, amelynek az lett a végzetes következménye, hogy a hosszházban levő falfestmények hozzáférhetetlenné váltak, és nagyrészt elpusztultak. A meszelés alól a szobrászati dekoráció sem mentesült, ennek köszönhető, hogy elvesztette eredeti fény—árnyék hatását.⁴¹ 1756-ban építették fel az új orgonakarzatot, amelynek megvilágítását szolgálja a nyugati falba vágott mély, rézsűs ablak.

Az épület külső képén először az 1789-es évben változtattak, amikor a kórus délkeleti és a hosszház délnyugati kapuzata elé is új előcsarnokot építettek.⁴² 1789—1798 között került sor a templom homlokzatainak átfogó restaurálására, amelynek folyamán a templomkülső alapvető károkat és módosításokat szenvedett. Ekkor döntötték le a kórus támpilléreinek megrongálódott fiáléit, és helyükre a templombelsőben felszedett sírkövekből készült kőlapokat helyezték. Ekkor látták el a kórust a nehézkes zárópárkányzattal, amelyre a túl nagyra méretezett tetőzet nehezedik.⁴³ A kórus északi részén levő gótikus sekrestyét 1873-ban bontották le, helyébe egy kisebb építményt emelve. 1930-ban az egykori miniszterelnök, Nicolae Iorga közbenjárására indult meg a szászsebesi egyház

átfogó restaurálása, amelynek során a rossz állapotban levő templomot a pusztulástól megóvták.

A második, 1961—1964 között folyó restaurálás fő célja az épület megmentésén kívül a régészeti ásatások és falkutatási vizsgálatok elvégzése, valamint a későbbi toldaléképítmények lebontása volt, s ennek következtében olyan jelentős szerkezeti elemek váltak láthatóvá, amelyek a templomépítés első és második periódusából maradtak fenn.

A templom restaurálása után újult erővel merült fel az építésmenet rekonstrukciójának igénye, amelyet számos romániai kutató kísérelt meg felvázolni. A templommal kapcsolatos eddigi kutatási eredményeket összegezte 1964-ben Radu Heitel,⁴⁴ majd a restaurálás során előkerült újabb elemek bevonásával 1967-ben Mariana Angelescu, Gustav Gündisch, Albert Klein, Harald Krasser, Theobald Streitfeld foglalkozott a templom építéstörténetével.⁴⁵ Sajnos tanulmányaikban az egyes épületrészek datálása, a stílárís összetevők és a mesterek kérdése szempontjából is olyan fontos plasztikai dísz feldolgozását ismételten figyelmen kívül hagyták.

A rendelkezésre álló, még az egykori bazilikális épületekhez tartozó szerkezeti és díszítőelemek csekély száma miatt felvetődik a kérdés: lehetséges-e és milyen módon a középkori építési szakaszokban megépült épületek és a mögöttük rejlő építészeti koncepció rekonstrukciója, hiszen megbízható és részletes leírás soha nem készült a templomról. Sajnálatos, hogy sem az 1930. évi restauráláskor feltehetően készült felmérés, sem az 1961—1964 között végzett régészeti feltárások és a falkutatás eredményei egészében nem hozzáférhetők. A városi számadáskönyvek és az egyéb írott források publikációja ugyancsak várat magára. Mindezek után a rekonstrukcióhoz az épület részletes leírásán és megfigyelésén túl a templomban elszórtan megtalálható szerkezeti és díszítőelemek egymás közötti kapcsolatának megállapítása, valamint az egyes épületrészek és szobrászati dekorációik együttes stíluskritikai elemzése nyújthat segítséget.

A TEMPLOM ELSŐ ÉPÍTÉSI SZAKASZA

Szászsebes első temploma a kutatás egyöntetű stíluskritikai vizsgálatokra és régészeti feltárásokra alapozott véleménye szerint⁴⁶ a XII. század végén, legkésőbb a XIII. század elején a város temetőjében épült fel. (2. kép.) Az 1961. évi restaurálás alkalmával ugyanis a bazilikális rész fundamentuma alatt, valamint a nyugati kapuzat előtt olyan, e korból fennmaradt, függőlegesen elhelyezett kötömbökből kialakított sírokra bukkantak, amelyek nagy gyakorisággal fordulnak elő Erdély szászlakta vidékein.⁴⁷

A feltárások tanúsága szerint a háromhajós, öt árkádivpillérrel tagolt román kori bazilika főhajója keleten félkörívés apszisban végződött, mellékhajói egyenesen zárultak. A templom eredeti lefedési módjának meghatározására a szakirodalomban számos hipotézis található.

Már Friedrich Müller utalt arra, hogy a főhajó minden valószínűség szerint vagy lapos mennyezettel, vagy nyitott fedélszékkal készült.⁴⁸

A főhajó megvilágítását szolgáló ablakzóna helyének biztonságos megállapítása az eddigi kutatás szerint, éppen a XIII. és XV. századi átépítések miatt, már nem lehetséges. Újabban merült fel az a vélemény, hogy a bazilika főhajóját csak hevenyészve, ideiglenesen fedték be, így ablakzónája sem volt.⁴⁹

XX. századi restaurálások során bontották ki,⁵⁰ és az első bazilika XIII. századi átépítésével hozták összefüggésbe a templom főhajójának falába vágott jelenlegi második ablakzónát. Jóllehet építéstörténetileg a szóban forgó ablaksor keletkezési ideje a falszöveg ismerete nélkül biztonsággal nem dönthető el, több jel utal a fent említett hipotézis ellen. Nem tekinthető csupán véletlennek, hogy az ablaksor éppen az első építési periódusban keletkezett árkádivpilléreknek megfelelően helyezkedik el. A nyílások mély, rézsűs kialakítása, egyszerű záradékformája is az első építési szakaszban való keletkezés mellett szól. Ezen érvek alapján logikusabbnak tűnik — és a XIII. század eleji erdélyi építési gyakorlatnak is inkább megfelel — egy olyan megoldás feltételezése, miszerint a bazilika főhajóját lapos mennyezet fedte, és e lapos tetőzet alatt helyezték el a főhajó megvilágítására szolgáló ablaksort.

Theodor Müller említett tanulmánya óta⁵¹ a templommal foglalkozó kutatók a bazilikafőhajó konzolos övpárkányának keletkezési idejét egyértelműen a második építési periódusra tették. Az övpárkány egyszerű, az árkádivpillérek fejlemezével azonos profilozású, a rajzon jelölt b2-es, illetve a bd2-es szakasztól indul (1. kép), azaz a bazilika második építési szakaszban átépített, illetve befejezett részén nem található meg. Maga ez a tény is valószínűsíti az övpárkány első építési periódusban való keletkezését, de az övpárkányt megszakító konzolok körüli rendellenes állapot még inkább alátámasztja ezt a hipotézist. A konzolok ugyanis nem illeszkednek

szervesen az övpárkányba, gyakran található konzol és övpárkány között nagyobb rés, ami arra utal, hogy a konzolokat egy már meglévő övpárkány elmetszésével, utólag helyezték ma is meglévő helyükre. Ezt az utólagos elhelyezést az övpárkányon kívül, a konzolfészkek körüli falszövet egyenetlenségei is alátámasztják.

Victor Roth tanulmánya óta a szakirodalomban szívósan tartja magát az a nézet, hogy a szászsebesi bazilika mellékhajóinak lefedésére keresztboltozatot alkalmaztak.⁵² Ez a hipotézis, úgy tűnik, minden jogos alapot nélkülöz, hiszen jelenleg a főhajó mellékhajók felé eső falán látható kőcsonkok, az egykori konzolok maradványainak elhelyezkedése és főként magassága egyértelműen későbbi keletkezést enged feltételezni. Ezen túl, ebben az időszakban és területen, megfelelő analógiák hiányában sem képzelhető el egy olyan, viszonylag kis méretű bazilika, amelynek főhajója lapos mennyezettel készült, de mellékhajóit beboltozták.

A mellékhajók eredeti határolófalai — akárcsak boltozati rendszerük — a XIII. és XV. századi átépítéseknek estek áldozatul.

Az 1240-es évek legelején, még a tatárjárás előtt kerülhetett sor a bazilika nyugati részének kiépítésére, amikor is a hajók hosszát két árkádivvel növelték, majd két, négyzet alakú tornyot emeltek, körülbelül hét méter magasságig. Részletelemek tanúsága szerint a templom nyugati részének teljes kialakítása nem történt meg, erre éppen a kapuzatok kiképzése utal. A két felépített torony homlokoldalán, a tornyok közepén egy-egy kapuzatot vágtak, amelyek a tornyok alatti térbe, illetve közvetve a mellékhajókba nyíltak. Ugyanakkor példák hiányában sem képzelhető el a nyugati homlokzat főbejárat nélkül. A jelenlegi nyugati kapuzat környékén azonban semmiféle, átépítésre utaló nyom nem található, így 1241-ig a bazilika főbejárata feltételezhetően nem épült meg. Ennek a bazilikának az építése 1241-ben, valószínűleg a tatárjárás miatt szakadt félbe.

A szászsebesi első terv szerint készült templom azoknak a román kori bazilikáknak a sorába tartozik, amelyek Erdély szász lakta vidékein nagy számban és változatos alaprajzi elrendezésben maradtak fenn.

Ezek a korai bazilikális épületek többnyire háromhajós, keresztház nélküli elrendezésben készültek, a hajókat félköríves árkádokat hordozó masszív pillérek választják el egymástól. A főhajó legtöbbször lapos mennyezettel készült, a mellékhajók bordátlan keresztboltozatos lefedést kaptak. A főhajó vagy félköríves apszisban végződik [pl. Nagydisznód (Heltau, Cisnădie), Nagycsür (Großscheuern, Şura-Mare), Kereszténysziget (Großbau, Cristian)], vagy egyenes záródást kapott [pl. Nádpaták (Rohrbach), Morgonda (Mergeln, Mergindeal)].⁵³ Kürpödön (Kirchenberg, Chirpăr), akárcsak Szászsebesen, a főhajó félköríves apszissal, a mellékhajók egyenesen zárulnak.

Erdély korai román kori templomait a szakirodalom a nyugati rész kiképzése szerint is csoportosította, aszerint, hogy egy- vagy kéttornyos megoldással készültek. Általános megoldásnak nevezhető a szász lakta vidékeken a középhajóhoz épített egyetlen torony, amelynek első emeletén karzat található [pl. Nagysink (Großschenk, Cincu), Morgonda, Homoróddaróc (Draas, Drăuşeni), Földvár (Marienburg, Feldioara)].

A szászsebesi első terv szerint készült templom a maga kéttornyos nyugati homlokzatkialakításával ezen a területen szokatlan, a kisdisznódi (Michelsberg,

Cisnădioara) evangélikus templomon kívül — amelyet ugyancsak kéttornyos nyugati homlokzattal terveztek — szinte nincs is más példa. Mindkét templom esetében a kéttornyos megoldás csak terv maradt, hiszen kivitelezésre a kisdisznódi tornyok egyáltalán nem, a szászsebesiek is csak részben kerültek.⁵⁴

Erdélyben ugyan említhető további két példa a két nyugati tornyos homlokzat kialakítására, két korai bazilika, az ákosi (Acîș) és a harinai (Mönchsdorf, Herina) templomok esetében, amelyek a XII. század közepén, illetve végén épültek.⁵⁵ Ez a két bazilika azonban a magyarországi bencés monostorok (Ják, Lébény) példáját követi alaprajzi megoldásában és felépítményében egyaránt. E két templomból a szászsebesi alaprajzi megoldást származtatni csupán a kéttornyos, empóriumos kialakításuk miatt nem lenne helyes.⁵⁶ Azért sem indokolt ez, mivel a két nyugati tornyon kívül az első építési szakaszban empórium egykori meglétét Szászsebesen semmi sem bizonyítja. Ezért inkább az igazolhatóan elkészült alaprajzi megoldást figyelembe véve, Szászsebes első templomának közvetlen rokonait a nagydisznódi, keresztényszigeti, nagycsüri templomokban kell keresni.⁵⁷

AZ ELSŐ BAZILIKA FENNMARADT RÉSZEINEK REKONSTRUKTÍV LEÍRÁSA

Az első templomból lényegében változatlanul maradt fenn a nyugati toronyépítmény két szélső, északi és déli tornyának román kori formákat mutató külső homlokzata, de az eredeti magasság, és ebből adódóan az eredeti tetőzet, valamint belső terének eredeti boltozati rendszere nélkül. (24. kép.)

A tornyok magassága a nyugati toronyépítmény középső, később megépült tornya szintjének körülbelül a feléig ér. Külső homlokzatainak részeit alacsony, tagolatlan lábazati párkány fogja egységbe. A nyugati falsíkok közepén egy-egy elfalazott, félköríves záródású ajtónyílás található, amelyeket a középkor utáni átalakítások során falaztak be. E felett a vakajtó felett, mindkét oldalon, a jelenlegi főbejárat vimpergaindításánál alig feljebb vízszintes, egyszerűen képzett, rézsűs osztópárkány húzódik. Ezt követi a második, amely a vimpergacsűcs magasságát nem éri el. Ilyen módon az osztópárkány sima, tagolatlan falszakaszt fog közre. E felett vágtak a következő szint közepén egy-egy álló téglalap alakú ablakot. A zárópárkányt félig elfedő nyeregtető-indítás a középső torony kapuzat feletti, a karzat magasságában húzódó ablakának kétharmadánál indul.

A déli toronycsonk déli homlokzata egységes, zárt falmező. (24. kép.) A keskeny lábazati párkány, amely a nyugati homlokzaton, a déli és északi toronycsonkon körbefut, a templomnak csak e részeire jellemző. Ezután a toronycsonk első szintje az egész toronytesten körbefutó első osztópárkányig tart. Felületét két ablak tagolja. Közvetlenül az osztópárkány alatt, a torony déli oldalának tengelyében kis méretű, rézsűs, kőrácsos rozetta áll, amely azonban — kőrácsmotívuma alapján ítélve — nem az első építési periódusban készült. A falsík harmadik harmadában, szintén a zárópárkány alatt helyezkedik el egy, rövid oldalára állított, téglalap alakú ablak, amelynek magassága körülbelül a rozettáénak fele.

Az első osztópárkány után zárt falsík következik, amelyet csak a közvetlenül a zárópárkánnyal érintkező, a falsík közepén elhelyezkedő, kis méretű, csűcsíves

ablak tör meg. Belső ívét karéjos motívum kíséri. Körülbelül az első szint egyenesen végződő ablakával egy vonalban helyezkedik el a második szint zárópárkányával ezúttal nem érintkező kis rézsús, egyenesen záruló ablak. A zárópárkány felett oromzat emelkedik, az előbbihez hasonló kis rézsús ablakkal.

Az északi toronycsonk északi homlokzatát két osztópárkány osztja három szintre. A lábazati párkány és az első osztópárkány között, közvetlenül ez utóbbi alatt, az egyenes záródású, keskeny ablak a toronycsonk alatti térbe nyílik. A második osztópárkány alatt elhelyezkedő nagyobb, ugyancsak egyenesen záródó ablak egykor a toronybelső megvilágítását szolgálta. A második osztópárkány felett magasodó oromzat tengelyében nyújtott, félköríves záródású, keskeny ablak áll. A toronycsonkok belső tere, az első építési szakasz lezárulása után, a nyugati homlokzatuk tengelyében álló kapuzatokon át volt megközelíthető. Ma — mivel ezeket a kapuzatokat elfalazták — vagy a két torony közötti térből, vagy a mellékhajók teréből, egy-egy árkádon át közelíthető meg.

A jelenlegi nyugati kapuzaton belépve, a két csonkatorony közötti tér északi és déli részén egy-egy szabálytalan félköríves, a falból előrenyúló vállpárkányról indul két árkádív, amelyek az északi, illetve a déli csonkatorony alatti térbe nyílnak, és amelyeknek kialakítása a központi torony felépítésével hozható kapcsolatba. A vállpárkány első, falból kinyúló felületét mély horony tagolja.

Az északi oldal árkádiva alatt a csonkatorony zárt, sötét terébe jutunk, amelyet jelenleg másodlagosan épített bordátlan keresztboltozat fed. Nyugati falszakaszának alsó részén mély, szűkülő fülke, az elfalazott ajtónyílás látható, amely szegmentíves záródású. E felett az elfalazott ajtónyílás felett és a jelenlegi boltozat alatt, a restaurálás során egy kőprofil nyomát, valamint fagerendák nyomait találták meg, amelyek feltehetően a visszabontott tornyok egykori sík, fából készült mennyezetének maradványai. E felett mély rézsús, téglalap alakú vakablak áll. Az északi falszakaszban, a nyugati fal elfalazott nyílásának tetejével azonos magasságban téglalap formájú, rézsús ablak látható.

Az északi csonkatorony alatti rész keleti falszakasza egy vonalban áll a főhajó árkádívpilléreinek keleti részével. A zömök fal homlokoldalán egy későbbi építési szakaszban keletkezett ajtó nyílik, amely csigalépcső segítségével egykor a torony felső szintjére vezetett. Az ajtót magába foglaló falszakasz az északi melléktér első szakaszába vezető árkádívpillér falában áll.

A toronycsonk keleti zárófala egyben az északi mellékhajó nyugati zárófala is. Alsó, déli része profilozás nélküli félköríves árkádivra épült, amelyen át az északi mellékhajóba juthatunk. Ettől az árkádivtól északra előrenyúló kőcsonk, az egykor a mellékhajó boltozati bordáit tartó konzol maradványa látható, e felett pedig egy falból előrenyúló vízszintes párkánydarab, amely az északi csonkatorony külső homlokzatának volt része, tehát egykor a szabadban állt. A párkánydarab felett, közel a mellékhajófalhoz kis félköríves vakablak, majd a zárófal ívetének találkozásánál egyenes záródású ablak áll. Eredetileg mindkettő a toronybelső megvilágítását szolgálta.

A két csonkatorony közötti térből, az északi oldaléhoz hasonlóan, vastag falú, csúcsíves árkádív alatt jutunk el a déli csonkatorony alatti térbe. Alaprajzában, boltozati rendszerében, nyugati falának kialakításában a déli toronyalj az északi torony alatti térhez hasonló kialakítású. Déli falszakaszában mély, befelé táguló

részűs rozetta áll, amely az északi homlokzatban levőhöz hasonlóan nem az első építési periódusban keletkezett. A keleti falszakaszban árkádív nyílik a déli mellékhajóba, amelynek kialakítása, elhelyezkedése megegyezik az északi oldalon látottal. Az árkádívpillér déli homlokoldalában ajtó áll, amely északi párjához hasonlóan egykor a torony felső részébe vezetett. Az árkádív felett körülbelül két méternyire, a mellékhajó nyugati zárófalának északi és déli oldalán is egy-egy konzol látható. A zárófal déli oldalának konzolja felett négyszögletű, kis részűs ablak, a konzol alatt borda-, esetleg vállkötőredék, a zárófal csúcsívében egy téglalap formájú ablak negyedrésze található, amely a toronybelső megvilágítását szolgálta.

A jelenlegi csonkatorony alatti tér sík lefedésére éppen az 1961. évi restauráláskor feltárt, fent ismertetett elemek és maradványok szolgáltatják a döntő bizonyítékot.⁵⁸

A tornyoknak ma az északi és déli mellékhajókban levő keleti zárófalain máig megőrződött elemek lehetővé teszik a bazilika mellékhajófalai eredeti helyének, valamint boltozati rendszerének rekonstrukcióját.

A leírásból kitűnik, hogy a tornyok déli és északi homlokzatainak zárópárkánya a tetőzet alatt megszakad, de a keleti, mellékhajókba eső részein továbbfolytatódik, illetve maradványai a mai épületen is fellelhetők. Ezek a párkánytöredékek éppen a tornyok keleti falába vágott árkádíveknél szakadnak meg. Ebből egyrészt az a következtetés vonható le, hogy a párkánytöredékek egykor a szabadban álltak, azaz a toronyépitmény szélessége meghaladta a bazilika hosszának kiterjedését, másrészt az eredeti oldalhajófalak az árkádívektől alig távolabb helyezkedtek el.

Az árkádívek felett nem nagy távolságra ma már elfalazott, vagy későbbi szerkezeti elemekkel kettévágott, kis téglalap alakú ablakok állnak, amelyek funkciója a toronybelső megvilágítása volt. Ezek az ablakok tehát csakis a bazilika mellékhajóinak tetőzete felett állhattak. Mivel az ablakok az árkádívek felett, azoktól kis távolságra helyezkednek el, helyhiány miatt sem lehetséges az első építési szakaszban boltozat meglétére következtetni. Ezek szerint a bazilika mellékhajói eredetileg sík lefedéssel készültek.

A nyugati két tornyon kívül az első építési periódusban készült bazilika részét képezte a főhajó ma is meglévő árkádívpillér-sora, a már említett övpárkány és a felső ablaksor is.

A középhajó eredetileg megépült terét nyolc árkádívpillér tagolta kilenc szakaszra, amelyből máig hat őrződött meg. Az épületben a főhajó északi és déli árkádsora a fő tártagoló elem. (25. kép.)

Az íveket hordozó, hasáb alakú pillérek lábázatát sima, téglalap alakú kőlap alkotja, amely részével kapcsolódik a pillértesthez. Maguk az árkádívek tartópilléreket lezáró, alul egyszerűsített, a pillértesteknél valamivel nagyobb méretű, tagolatlan fejlődésről indulnak. Ezeknek az ívezeteknek azonban sem mérete, sem formája nem állandó. Az északi oldal első árkádíve lépcsősen tagolt megoldású. Nyugati része a... tórium terhet viselő falszakaszba olvad. Az Áé2-es árkádív az előzőnél szélesebb, ívelete sima kialakítású. Az után... kéző Áé3-as, Áé4-es, Áé5-ös árkádívek félköríves záródásúak, tartópillérek közötti távolságuk is lényegében azonos. (1. kép.)

Az északi oldal árkádsorának kialakítását követi a déli oldalé is. Eltérést mutat a többtől az Ád5-ös szakasz árkádivé, amelynek magassága jóval meghaladja a többiét, majdnem eléri az övpárkányt. Ez a rendellenesség egy későbbi átalakításra hívja fel a figyelmet.

Máig módosítás nélkül őrződött meg a főhajó árkádivéi felett húzódó falsík, amelyet egykor szenteket ábrázoló freskók díszítettek. Erre utal az északi oldal harmadik és negyedik szakaszában ma is látható freskómaradvány.

E falszakaszt követően az árkádivék felett körülbelül egy méternyire elhelyezkedő, a bét2-es szakasztól induló, alsó részén hornyolt, egyszerű kiképzésű, konzolokkal tagolt övpárkány. A konzolok keletkezése stílusuk és elhelyezkedésük módja miatt nem datálható az első építési periódusra.

A főhajó déli, övpárkány alatti falának, valamint övpárkányának kialakítása lényegében megegyezik az északi oldaléval. Övpárkány egykori meglétére utaló nyom sem a bét1-es, sem a bét1-es szakaszban nincs. Az övpárkány felett jelenleg egy későbbi építési szakaszban készült ablaksor látható, majd egy ugyancsak későbbi átépítéssel összefüggésbe hozott boltozat boltcikkelyeinek csúcsában, a bét1, 2, 3, 4-es szakaszban, egy azonos szélességű és magasságú, az első építési szakaszban keletkezett ablaksor látható. A téglalap formájú ablakok mély, rézsűs kialakításúak, és szegmentíves lezárást kaptak.

Az 1961. évi restaurálás során végzett falkutatás tanúsága szerint a román kori bazilika mellékhajófalainak utolsó két keleti szakasza ma is áll, a jelenlegi kórus nyugati első szakaszának részét képezi.⁵⁹

Az 1961—1964. évi régészeti feltárások lényegében igazolták azt az elsőként Müller által bevezetett és stíluskritikai vizsgálatokra alapozott feltevést, hogy a XII. század végére, legkésőbb a XIII. század elejére datálható Szászsebes első templomának építéskezdeté.⁶⁰ Mivel sem okleveles adat, sem egykorú felirat nem szól az építkezés megindulásáról, a pontos időbeli meghatározás helyett csupán annyi állapítható meg, hogy 1241 előtt megépült egy bazilika, amelynek nyugati része nagy valószínűséggel nem készült el. Ezt látszanak bizonyítani a csonkán maradt toronyok, valamint a templom belső terében levő építészeti formák is, így a főhajó nyugati első két árkádivének enyhe csúcsíves formája, valamint az elhelyezkedésüknek megfelelő konzolállás is, de csupán az első két szakaszban. Mindezek alapján egy keletről nyugat felé haladó építésmenettel kell számolni. Feltételezhető, hogy 1241-ben még építés alatt állt a két nyugati torony, és mivel a főhajó jelenlegi bejáratánál átépítésre utaló nyom nincs, nagy a valószínűsége annak, hogy 1241-ig a templom főbejáratának megépítésére sem került sor.

A TEMPLOM MÁSODIK ÉPÍTÉSI SZAKASZA

Okleveles adatok szerint a tatár pusztítás 1241-ben következett be Szászsebesen.⁶¹ Rogerius mester tatárjárást elbeszélő „Siralmas éneké”-ben Szászsebest név szerint ugyan nem említi, de leírja, hogy a városhoz igen közel fekvő Gyulafehérvárt (Weißenburg, később Karlsburg, Alba Iulia) romhalmazzá változtatták.⁶² Ismerve a tatárok vonulásának irányát,⁶³ nem valószínű, hogy éppen Szászsebes mentesült volna a pusztítástól. Feltételezhető, hogy itt is, mint mindenhol, felégették a települést, amelynek a templom is áldozatul eshetett.

1241-ben, a tatárok kivonulása után, a templomépítkezés folytatását egyrészt a bazilika nyugati részének beféjezetlensége, másrészt a tatárjárást okozta károk helyreállítása indokolja. A templom építését új tervek alapján új műhely folytatta, de nem az eredeti elképzelés alapján. (3. kép.) Ez az első, nagy horderejű tervváltozás a templom életében, amelynek során a bazilika alaprajzi diszpozícióján is változtattak. Stíluskritikai vizsgálatok során bebizonyosodott, hogy Szászsebesen a kora gótika stílusjegyeit magán viselő templomot az előzőleg a kerci (Kerz, Cîrța) cisztercita apátságon dolgozó műhely építette. Átalakították a háromhajós bazilikát, amelynek a nyugati részén álló, félig elkészült, és ezért a tatár pusztítás során feltételezhetően súlyosabban megrongálódott két tornyát nem építették tovább, hanem borda nélküli keresztboltozattal beboltozták. E két torony északi és déli, középhajóba eső falazatát megerősítették, majd a köztük levő tér alapzatát megvastagítva egy középső tornyot emeltek. (27. kép.) Az új torony középtengelyében megépítették a templom főbejáratát, a nyugati kapuzatot. (28. kép.) A kétszintes középső torony mind a négy oldalát szintenként egy-egy ikerablakkal díszítették. Az utolsó toronyszint konzolokkal tagolt, hangsúlyos párkánnyal zárult, amelyre a tetőzet nehezedett.

Már Horvath és az ő nyomán Vătășianu is egy, a második építési periódusban, középső torony alatti térben felépített nyugati karzat meglétére következtetett, amely — eredetileg a két szélső toronyhoz épített — csigalépcsők segítségével volt megközelíthető.⁶⁴ Feltevésüket a legújabb feltárások igazolták, ugyanis a két szélső toronyba felvezető lépcsőnél levő ajtók keretei alatt, a falazatot kibontva megtalálták azokat a faanyaggal kitöltött gerendafészeket, amelyekbe egykor a karzatot tartó gerendákat helyezték. A központi torony alatti tér csekély szélessége és magassága azonban boltozott empórium építését nem tette lehetővé, így a szászsebesi második építési szakaszban készült bazilika egy egyszerű, sík mennyezetű, fagerendákból ácsolt karzattal képzelhető el.

A templom hosszháza is változásokat szenvedett. A régi bazilika főhajójának pillérrendszerét és határolófalait a jelenlegi felső ablaksor tetejéig változtatás nélkül megőrizték, majd a lapos mennyezet helyére bordás keresztboltozatot

építettek, amelynek bordái minden szakaszban zárókőben találkoznak. (26. kép.) A nagy teret is áthidalni képes boltozatot azonban nem tudták összhangba hozni az első bazilika szűk pillérállásával, innen ered a főhajó kettős szakaszbeosztása; azaz a boltozati rendszerből, valamint a pillérrendszerből adódó szakaszbeosztás közötti eltérés.

Stílusuk, valamint elhelyezésük révén erre az időszakra datálható azoknak a konzoloknak a keletkezése is, amelyeket utólagosan, a főhajó első építési szakaszban megépült övpárkányának elmetszésével helyeztek el. Mind az egyszer hornyolt vastos bordák, mind a jellegzetes fejlemezzel ellátott konzolok azonosak a kerci szentélyben, illetve a káptalanteremben levőkkel. (29. kép.)

A főhajó mellékhajók felőli részein levő konzolmaradványok arra utalnak, hogy a második építési szakaszban a melléktereket is beboltozták, jöllehet az eredeti boltozat formája, típusa a XV. századi átépítés következtében ma már nem rekonstruálható. Mégis, az ismert kerci műhelygyakorlat alapján jogos az a feltételezés, hogy a mellékhajók terét a második építési periódusban bordás keresztboltozattal fedték be, amelynek bordái konzolokra futottak le. Erre világosan utalnak a fent említett konzolcsomók.

A főként mellékterek lefedésére alkalmazott boltozattípus tűnik fel e műhely más építkezésein is, így a brassói (Kronstadt, Braşov) Szent Bertalan-templomban, a kerci keresztházban vagy a prázsmári (Tartlau, Prejmär) templomban.

Erre az építési szakaszra esik a templom keleti részének átépítése is. A régi félköríves apszis lebontása után egy új, poligonális, a nyolcszög öt oldalával záruló, négy támpillérrel erősített szentélyt építettek, míg a mellékhajók egyenes záródását változtatás nélkül őrizték meg. Az új szentély mérete, felépítménye, tagolási rendszere, ablakainak elhelyezkedése, a XIV. században bekövetkező lebontás miatt, ma már nem rekonstruálható.

Az 1961—1964 között folyó ásatások során találták meg a második építési periódusban épült szentély alapfalait, amelynek eredeti formáját a jelenlegi szentély nyugati részén fekete kockakövel jelezték. Ebből a szentélyből feltételezhetően egyetlen faragvány, a jelenlegi kórus északi első pillérének alapzatába beépített nagyméretű, nyolcszirmú virágot ábrázoló zárókő (30. kép) maradt fenn, amelynek párja a brassói Szent Bertalan-templomban, a kerci kőtárban, valamint a széki (Sic) szentélyben ma is megtalálható.

Az új szentély felépítésével azonban a keleti rész kiképzése még nem fejeződött be. Ekkor történt a keleti szimmetrikus szárnyak templomtesthez való építése is,⁶⁵ Az északi oldal két utolsó keleti mellékhajószakaszához építették a sekrestyét (32. kép), míg a déli oldal megfelelő részén toldaléképitmény meglétére a restaurálás során előkerült alapozás, valamint a XVIII. századi előcsarnok lebontása révén napvilágra kerülő, a jelenlegi déli kapuzat magasságának feléig érő ívezet negyedrésze utal, a kapuzat mindkét oldalán.

Mivel a gótikus kórus építéséhez, a falkutatási vizsgálatok tanúsága szerint, felhasználták a második építési szakaszban készült bazilika utolsó két mellékhajószakaszát is — éppen azt a részét, amelyekhez a toldaléképitmények járultak —, kétségtelen az ívezetek XIII. századi keletkezése. (31. kép.) A jelenlegi kórus déli kapuzatának ilyen módon való elhelyezésével egy, a második építési szakaszban megépült nyílás szerkezetét vágták el.

A restaurálás során a téglából készült és a bazilika árkádivere emlékeztető ivezeteken kívül megtalálták az egykori ikerárkád (elhelyezkedéséből és szélességéből következően csak ikerárkád lehet) XIII. században készült, faragott kőből készült fundamentumát is. Az ivezetek felett, a jelenlegi kapuzat zárófiálájának magasságát nem meghaladva freskómaradvány látható. A rosszul kivehető geometrikus motívumokat rózsaszín, barna, sárga, fekete, fehér színekkel alakították. Ugyancsak freskómaradvány fedezhető fel a kapuzat keleti oldalán álló fiále övparkányánál is. A szentély mellé épített párhuzamos, hosszúkas helyiségek jelenléte Szászsebesen a kerci hatás szerkezeti jellegzetességével magyarázható. A Barcaságban épült, kerci hatást tükröző templomok esetében szinte kivétel nélkül megtalálhatók ezek a liturgia céljait szolgáló építmények, így Szászhermányban (Honigbern, Härman) és Halmágyon (Halmagen, Hälmeag), de Prázmáron, sőt a keresztházzal épült brassói Szent Bertalan-templom is. A szászsebesi déli ikerárkád megléte tehát ezzel a szentély mellé épített párhuzamos helyiséggel magyarázható, amelynek funkciója — akárcsak a szászhermányi templom esetében — a templomtér kápolnával való összekötése volt. A jelenlegi szentély északnyugati első szakaszában — amelyhez a déli oldalnak megfelelően a második építési szakaszban a sekrestye épülete csatlakozott — kis ajtó látható.⁶⁶

A háromkaréjos záródású, kis méretű ajtó magját egy téglalap alakú nyílás képezi, amelyhez sima, dísztelen, háromkaréjos záródás illeszkedik. Az ajtó béléstét két pálca közötti, mély horony alkotja.

A szakirodalomban általánossá vált az a nézet, hogy a jelenleg is meglévő háromkaréjos záródású nyílás eredetileg a második építési periódusban megépült bazilika sekrestyébe nyíló ajtaja volt, amelyet a gótikus kórus építéskor megőriztek a helyén, majd át akarták építeni, de az építkezés valamilyen oknál fogva abbamaradt.

E hipotézis elfogadása egyúttal annak a valószínűtlen esetnek a feltételezését is jelenti, hogy a harmadik építési szakaszban megkezdték a kis háromkaréjos záródású kapuzat körüli falazat kibontását, kivésték a kapuzat felett, a falszövetben ma is jól látható csúcsívet, majd mikor mindezzel elkészültek, az előzőleg kibontott falazatot betömték.

Az elfalazott csúcsív, valamint a kapuzat körüli falszövet eltérései azonban úgy is értelmezhetők — és ez a logikusabb hipotézis —, hogy az ajtónyílást már eredetileg is, a kórus épületén alkalmazott uralkodó formai elemeknek megfelelően, csúcsíves záródással képezték ki, majd valamilyen ismeretlen oknál fogva, ebbe a kész csúcsíves záródású nyílásba egy éppen kéznél levő kis háromkaréjos záródású kapuzatot illesztettek, amely — záradékformája alapján ítélve — a második bazilika sekrestyéjének bejáratául is szolgálhatott, de ezt ma már biztonsággal eldönteni nem lehetséges. Mindenesetre feltételezhető, hogy a kapuzat a második építési szakaszban készült bazilika részét képezte, azaz nagy valószínűséggel állítható, hogy másodlagosan került felhasználásra.

A kapuzat, stílusa alapján ítélve, a kerci műhely jellegzetes terméke. Erdélyben a kerci hatást tükröző templomépületek sajátos kapuzattípusa ez, amely magában a kerci templomban is megtalálható. A templom jelenlegi bejáratát egy áthelyezett, háromkaréjos lezárású, a szászsebesinél gazdagabb profilozású ajtó alkotja, amelynek formája, stílusa a magyarországi késő román kori építészet utolsó

szakaszára jellemző.⁶⁷ Felfogásában és részletelemeiben is ezzel megegyező kapuzat található a brassói Szent Bertalan-templom északkeleti részén, és e példákhoz csatlakozik a maga egyszerűbb kialakításával a szászsebesi sekrestyeajtó is. Kerci mesterek művei a szászsebesinél későbbre datált szászorbói (Urwegen, Gırbova) és beszercei (Bistritz, Bistrița) hasonló megoldású kapuzatok is.⁶⁸

Az 1241. évi tatárjárást megelőző és az azt követő szászsebesi építkezések kapcsán felvetődik a kérdés, hogy vajon valóban két önálló épület készült-e el, mint ahogy azt az eddigi kutatás feltételezte, vagy csupán tervváltozás történt, azaz nem két önálló épülettel, csak két építési szakasszal lehet számolni.

Úgy tűnik, hogy a kerci műhely egy olyan, eredetileg háromnegyedrészt elkészült templomépület átalakítását, továbbépítését és befejezését végezte el, amely éppen nyugati részének befejezetlensége miatt nem értékelhető önálló épületként. 1241 után, főként a tatárjárás következményei miatt a templom építésében tervváltozás történt. A templom teljes felépítése így a második építési szakaszra tehető.

A MÁSODIK ÉPÍTÉSI SZAKASZBAN ELKÉSZÜLT BAZILIKA FENNMARADT RÉSZEINEK LEÍRÁSA

A második periódusban megépült templomból máig sértetlenül áll a nyugati torony mindkét szintje, valamint a konzolos párkányzat, de az eredeti tetőzet nélkül.

A nyugati homlokzat közepén magasodik a hasáb alakú középső torony. (27. kép.) Első emelete a két szélső csonkatorony nyeregterető-lefedésének körülbelül a közepénél osztópárkánnyal zárul. A torony nyugati oldalán, a párkányzat után közvetlenül (2. emelet) a tengelyben háromkaréjos, nyújtott ikerablak, a déli oldalon a nyeregterető által eltakart félköríves, kettős vakablak áll. Keleten a hajó tetőzete miatt a toronyszint — a szélein levő kis háromszögletű falmezőt kivéve — nem látható. Az északi második szint elfalazott, félköríves záródású ikerablakának csak felső része látszik, többi részét az északi csonkatorony tetőzete fedi el. A harmadik toronyszintet nyugatról szintén kettős, csúcsíves ablak díszíti. A párkányzat felett, a második emeleti ikerablakkal egy vonalban áll. A déli oldalon ugyancsak csúcsíves, a nyugatinál szélesebb ablakpár látható. Keleten a főhajó tetőszékei miatt a befalazott, háromkaréjos záródású kettős ikerablak felső harmada található csak meg. Az északi oldalra osztósudárral elválasztott ikerablakot vágtak. Az e szinthez tartozó zárópárkány alatt, körben a toronytesten egyszerűen képzett konzolsor látható.

A második építési periódusban elkészült kapu is módosítás nélkül őrződött.

A nyugati homlokzatot, valamint a középső torony alatti teret köti össze a nyugati kapuzat. (6., 28. kép.) Egyszerű részletelemeivel szervesen illeszkedik a homlokzatba. Jellegzetes egynyílású, szemöldök nélküli, oromzattal lezárt román kori kapuzat. Alapnyílása álló téglalap formájú, amelyet befelé lépcsőzetesen szűkülő béllet keretel. A bélletrézsüt három-három egységes lábazati zónából kiinduló oszlop tagolja. Attikai típusú lábazatból indul ki a sima, tagolatlan oszloptörzs, amelyhez keskeny gyűrűvel kapcsolódik a két sorban elhelyezkedő, nyelves levelekből kialakított fejezet. A kapuzat félköríves, gazdagon profilozott, hornyok és hengeres pálcatagozatok váltakozásából kialakított bélletívét három-

szorosan tagolt fejlemez választja el az oszlopfejezetektől. A fal síkjából kevésbé kiemelkedő kapuzatot ívsorral kísért, háromszögletű oromzat zárja le, amely díszítés nélküli. Az oromzat csúcsa eltakarja a közvetlenül felette álló rézsüs, tagolatlan, viszonylag nagy bélletmélységű, félkörívesen záruló ablaknyílás alsó rézsűjét.

A toronyépítmény alatti térben ma is látható a második építési szakaszban, a középső torony építése előtt megvastagított északi és déli középhajó-falazat, a középső torony alatti tér XIII. századi fundamentuma, valamint a két visszabontott torony belső terének bordátlan keresztboltozata.

Máig módosítás nélkül őrződött meg a főhajó már meglévő övpárkányába utólag beillesztett konzolsor, valamint a bordás keresztboltozat is.

Az övpárkányt tagoló konzolok nem az árkádíveknek megfelelő tagolás szerint helyezkednek el, hanem a boltozat szakaszbeosztására vannak tekintettel. A bél-es szakasz nyugati első konzolja az egyetlen, amely az árkádíveknek megfelelően helyezkedik el, itt viszont az övpárkány hiányzik. (1. kép.) A konzolokat az északi főhajófalon ötszögletű fedőlemez fedi, ez alatt mély horony, majd pálcákkal tagolt, ugyancsak ötszögletű, az előzőnél kisebb átmérőjű lemez következik. (29. kép.) Övpárkányt áttörő végük legömbölyített. A konzolok a nyugati középső torony második emeletét lezáró párkány konzoljaival azonos kialakításúak. Más formát mutat a bél-es szakasz konzolja, amelynek fedőlemeze négyzet alakú, alsó része hegyes csúcsban végződik. A többtől eltér még a bé5-ös szakasz konzolja, amelynek testét nyelves levelekkel díszítették. Eltérést mutat az északi oldalon meglévőtől a bd5-ös szakasz konzolja, amelynek alapformája az eddig ismertekkel megegyező, de a kehelyformát tölgyleveles dísz borítja. A főhajó terét a tag bordákból felépülő keresztboltozat fedi. A boltozati bordák díszítés nélküli. A kölap alkotta zárókőben találkoznak. (26. kép.)

A mellékhajók boltozati rendszeréből egyedül a boltozat terhét viselő konzolok maradványai, kőcsonkjai találhatók meg, a főhajó mellékterek felőli részén az árkádívpillérek, közvetlenül a pillérek zárólemeze felett. A bél-es szakasz árkádívpilléreinél keleti részén megmaradt a konzol zárólemeze és a rövid, elkülönített téglalap alakú kölap. A bé2-es és a bé3-as szakaszokban csak a lőlkő látható, a bé4-es és a bé5-ös falszakaszban pedig csak a konzol falsíkjából kiemelkedő nyoma látszik. A déli mellékhajó terében is megtalálható a második periódusban készült bazilika mellékhajót lefedő, boltozattartó konzoljainak nyoma. A bd1-es szakaszban a vállkő is megőrződött, a többi árkádívpilléren csak a kőcsonkok láthatók már.

A TERVVÁLTOZÁST KÖVETŐ ÉPÍTKEZÉSEK DATÁLÁSÁNAK PROBLÉMÁI

A kerci cisztercita apátságon dolgozó műhely tevékenységének értékelése, az általuk vagy hatásukra felépített egyházak datálása, a műhelyben dolgozó mesterek kilétének meghatározása a szakirodalomban nem egységes.

A III. Béla király (1172—1196) által Magyarországra hívott cisztercita rend példátlanul gazdag építő tevékenységet fejtett ki. E rendnek köszönhető, hogy a

franciaországi kora gótika formakincse igen korán, a középkori Magyarország számos részén elterjedhetett. Erre utalnak — a királyi megrendelésre készült épületeken túl (Esztergom, palotakápolna; Veszprém, Gizella-kápolna) — a pannonhalmi bencés apátság Oros apát idején (1215—1216) készült részei, a zsámbéki templom elemei, valamint az egyetlen épségben fennálló magyarországi cisztercita templom, a bélapátfalvi egyház szerkezete és részletelemei is.⁶⁹ A rend igen kiterjedt építői tevékenységét bizonyítja, hogy a magyar király által 1202-ben Kercen alapított monostort is e rend tagjai építették fel, meghonosítva Erdélyben is a Párizs környéki kora gótika jellegzetes formakincset.⁷⁰ Így a háromhajós, keresztthézas bazilika a hozzáépített kolostorépülettel — amelynek ma már csak romjai láthatók — a legnagyobb hatású épület volt, amelynek szerkezeti megoldása és még inkább jellegzetes formakincse Észak- és Dél Erdély számos templomépületén megtalálható.

Így e műhely munkái ismerhetők fel pl. a brassói Szent Bertalan-templomon, a szászhermányi, prázsmári, földvári, barcaszentpéteri (Petersberg, Sínpetru), halmágyi, széki, bálványosváralfjai (Unguraş), keresztényfalvi, radnai (Rodna) és besztercei egyházakon is.⁷¹

A műhely tagjai feltehetően nagyrészt laikusokból állhattak, ilyen kiterjedt építői tevékenység másként nem képzelhető el. A fent említett templomokon ugyan a kercki stílus egyértelműen jelen van, de alaprajzi megoldásukban és a díszítőelemek felhasználásában nagy változatosság figyelhető meg. Mindez arra utal, hogy a műhely gyakorlata nem szakadt el a helyi hagyományoktól, amelyeknek hatása erősebben vagy gyengébben a legtöbb említett templomépületen érvényre jutott.⁷²

Entz Géza a kercki apátságon dolgozó műhely tevékenységét meggyőzően datálta az 1230—1270-es évek közé, amely perióduson belül, az apátság egységes stílusú épületét és a szerző által idézett perdöntő, 1240-ből származó oklevél tartalmát is figyelembe véve, az 1240-es dátum Kercre nézve terminus ante quem.⁷³ A IV. Béla király által 1240-ben kibocsátott oklevél világosan utal arra, hogy a cisztercitáknak a Barcaságban is fontos szerep jutott. Az említett oklevélen túl, a területen levő, már említett számos templom formai és szerkezeti sajátossága meggyőzően bizonyítja, hogy a feltételezhetően nagy létszámú műhely egy része már az 1230-as évektől a Barcaságban működött, míg másik csoportja 1240 és 1270 között Erdély északi részén, számos templom építésében vett részt.⁷⁴

Kérdéses, hogy meghatározható-e ezen a viszonylag rövid, az 1240-es évektől körülbelül 1270-ig terjedő perióduson belül a szászsebesi templom átépítésének kezdete.⁷⁵ Ennek meghatározásához segítséget nyújthat, számos más szerkezeti és díszítőelem mellett (mint a bordás keresztboltozat, a zárókövek és konzolok, valamint a középső torony sok részleteleme), a jelenleg a templom szentélyében elhelyezett, és ugyancsak sajátos kercki formákat tükröző, rézsús keretelésű, oromzatos lezárású faragványtöredék, amelynek közepét egy finom megmunkálású levéldísz tölti ki.⁷⁶

A kevésbé elterjedt záradékformájú faragványtöredék legközelebbi párhuzama éppen a kercki apátság főszentélyének déli falán levő lavabo-fülkében ismerhető fel.⁷⁷ E töredék és a szászsebesi bazilika egyéb részletelemei is Kerc hatását közvetlenül tükrözik, így indokolt a szászsebesi templom átépítését — amelyen nemcsak építések, de kőfaragók is dolgoztak — közvetlenül az 1241. évi

tatárjárást követő időszakra tenni, azaz a szászsebesi bazilika e műhely korai munkái közé sorolható. A Barcaságban dolgozó kerci műhely legszínvonalasabb munkái közé sorolható a brassói Szent Bertalan-templom kialakítása is.⁷⁸

A templom építészeti megoldása Kercet követi eredeti alaprajzi megoldásával, főszentélyének szinte a kerciével való pontos megegyezésével, ablakainak, valamint számos részletelemének — gyámköveinek, pillérfőinek, záróköveinek — kialakításával is. Kercen túl, a fent említett részletelemek a szászsebesi templomban levőkkel is szoros rokonságot árulnak el, és hozzájuk hasonló művészi fokot és megoldást képviselnek. Ebből következik, hogy jóllehet a Szent Bertalan-templom kialakítása is közvetlenül Kerc hatása alatt áll, de részletelemeinek a kerciekénél valamivel fejlettebb foka miatt a templom készülési ideje az 1240-es évekre tehető, így Szászsebeshez hasonlóan a régebbi kerci réteghez sorolható.⁷⁹

A kerci műhely hatása mutatható ki a keresztényfalvi, XIII. század első felében, kora gótikus stílusban felépített, majd a XIX. század végén átalakított, háromhajós, pilléres bazilika épen fennmaradt nyugati részén és néhány részletelemén.⁸⁰

A keresztényfalvi kapuzat szerkezetében, arányaiban, a bélletét kitöltő pillérek és oszlopok lábazatainak kialakításában, a megmaradt két zárókövének és a kapuzat felett álló rozettának a megformálásában is közvetve a kerci apátság, közvetlenül pedig a brassói Szent Bertalan-templomon megfigyelhető formai megoldásokat követi.⁸¹ A nyugati kapuzat ezen túl szemmel láthatóan szoros rokonságot árul el a szászsebesi nyugati portál kiképzésével is. A keresztényfalvi kapuzatnak és a templomból megőrződött egyéb faragványoknak a kerci műhely tevékenységén belüli elhelyezése, ha közvetve is, de lehetséges. Mivel a templom XIII. századi részletelemei a brassói templom közvetlen hatása ismerhető fel, és a Szent Bertalan-templom datálása a fent említett sajátosságok miatt az 1240-es évekre tehető, elfogadható a keresztényfalvi bazilika 1240-es évek utáni időszakra való datálása, azaz — már a szászsebesi periodizációt is figyelembe véve — feltételezhető a szászsebesi és a keresztényfalvi nyugati kapuzatok lényegében azonos időben való keletkezése.

A kerci műhely tevékenységi körébe sorolható az Erdély északi részén fekvő Szék város református templomának szentélykialakítása is.⁸² A leveles, bimbós oszlopfőkön, a boltozati záróköveken, az északi mellékszentély háromkaréjos ikerablakán, a fő- és mellékszentély gyámsoros párkányzatán egyrészt a kerci apátságban is megjelenő formák, másrészt ezek továbbfejlesztett változatai láthatók viszont.⁸³ E formai rokonság alapján a széki templom építése nagy valószínűséggel azon mesterek munkájának tekinthető, akik ezt megelőzően a szászsebesi templom átépítésén dolgoztak. A részletelemek tanúsága szerint a széki templom szentélyének építése az 1250—1260-as évekre tehető.⁸⁴

Így a szászsebesi bazilika 1241 utáni átépítésének befejezése, figyelembe véve a széki templom 1250-es évekre tehető építéskezdetét, valamint a kerci, brassói és keresztényfalvi részletelemekkel való közvetlen formai rokonságot, a XIII. század közepére datálható. A szászsebesi bazilika építésmenetében, közvetlenül az 1241. évi tatárjárást követően, a kerci műhely olyan tervváltozást hajtott végre, amelynek következtében egy, külső formájában, belső felépítésében, szerkezetében is az első bazilikális épülettől minőségileg különböző, korszerűbb, új templomépület keletkezett. Munkájuk elkészültével egyben a templom építésének második szakasza zárult le.

A TEMPLOM HARMADIK ÉPÍTÉSI SZAKASZA

A templom harmadik építési szakaszában, a fennálló bazilikális épület átépítésével egy újabb nagy horderejű tervváltozás következett be Szászsebesen. (4. kép.) Ennek eredményeként a tatárjárás után épült poligonális szentélyt lebontották, és helyébe építették a 28,5 méter hosszú, 13,7 méter széles, 15 méter magas csarnokkórust.⁸⁵ Keleti végén a nyolcszög három oldalával zárul, nyugati részét a lettner építménye zárja le. Bordás keresztboltozattal fedett terét pillérek osztják három, azonos magasságú hajóra. Külső falait tíz támpillér erősíti. Északnyugati első szakaszában, a második építési periódusban elkészült sekrestyét átépítve, egy új sekrestyét, délkeleti kapuzata elé előcsarnokot építettek. A kórus kialakításához a bazilika számos — már említett — elemét is felhasználták. A bazilika tere a visszabontás következtében elvesztette két keleti árkádivpillérét, illetve három, a pillérállásoknak megfelelő szakaszát.

Az építészeti formák tanúsága szerint egy keletről nyugat felé haladó építésmennel számolhatunk, amelynek megfelelően a körítőfalak felhúzásával egyidejűleg megépítették a szentélyzáradék első két, sima törzsű, fejezet nélküli pillérét is.⁸⁶ Úgy tűnik, hogy a szentély építése folyamán a fent említett pillérpár felépítése után tértek először az eredeti tervtől. Terv- és egyben műhelyváltozás következett be, mivel a szentély négy nyugati pillérpárja már háromnegyed oszlopokkal egészül ki, valamint a boltszakaszok mélysége is nyugat felé fokozatosan növekszik.⁸⁷ Az egész templom átépítését célzó eredeti tervre a kórus nyugati zárófalának, valamint a hosszház utolsó, keleti szakaszának átépítése utal. A nyugati zárófal teljes kiépítése előtt, illetve a lettner keleti részének felépítése után, az építkezés a török támadás miatt félbeszakadt. Amikor a munkálatok újra megindulhattak, az eredeti terven másodszor is módosítottak. Ennek tárgyalása azonban már a templom építésének negyedik periódusához tartozik.

A harmadik építési szakaszban elkészült kórusépület ma is csaknem teljes egészében áll, eltekintve a már említett XVII. és XVIII. századi módosításoktól, amelyek főként a templom külső homlokzatának összképén változtattak.⁸⁸ Elpusztult a kórus eredeti sekrestyéje és előcsarnoka is, mindkét építményt a XVIII. században bontották le.⁸⁹ Rekonstrukciójuk a szép számban fennmaradt töredékek jóvoltából mégis lehetséges.

Az 1961. évi restaurálási munkák során került elő a XIV. századi sekrestyeépítmény számos részleteleme: így a gótikus alapozás, a szentély első szakaszának falán ma is jól látható három, viszonylag jó állapotban fennmaradt konzol- és bordacsonk (32. kép), amely arra utal, hogy a sekrestye egykori terét konzolok tartotta bordás keresztboltozat fedte.⁹⁰

A restaurálás előtt készült fényképekről, amelyeken a falazat egyenetlenségei még jól láthatók, megállapítható, hogy a sekrestye egykori tetőzetének magassága majdnem elérte a jelenlegi hosszház magasságát. Az építmény viszonylag nagy kiterjedése indokolja azt a feltételezést, hogy a boltozat terhének levezetésére támpilléreket is alkalmaztak. A restaurálás során számos, összesen 34 db ablakkőrács- és profiltöredék került elő.⁹¹ E körülmény arra utal, hogy a támpillérek közötti falszakaszokat csücsives, mérművel ellátott ablakok törték át.

A kórus délnyugati első szakaszában, a kapuzat előtt találtak meg ugyancsak a restaurálás során az előcsarnok gótikus alapozását,⁹² valamint a kapuzat két oldalán ma is jól megfigyelhető bordacsonkokat, amelyek egy, egykor boltozott előcsarnok meglétére engednek következtetni. (50. kép.)

A két toldaléképítményen kívül, a középkori építési periódus után a szentély épületén történtek ugyan kiegészítések, de olyan módosítások, amelyek a megépült részek szerkezetét változtatták volna meg, nem következtek be, így a szentély felépítése, tagolóelemei zavartalanul megfigyelhetők.

A SZENTÉLY KÜLSŐ HOMLOKZATAINAK LEÍRÁSA

A kórus az egész templomegyüttes legegységesebben kiképzett és leggazdagabban díszített, önálló szerkezeti egységet képviselő része. Ablakokkal áttört nyitott falfelületek, gazdagon díszített és tagolt, vízszintesen is osztott támpillérek jellemzik. (33. kép.)

Keleti része a nyolcszög három oldalával zárul, nyolc támpillér négy boltszakaszra tagolja. A további két támpillér a szentélyzáradéknál, a főhajót lezáró falszakasz két oldalán áll. Az épület északi és déli körítőfala, illetve a belső pilléreket összekötő egyenesek párhuzamosokat alkotnak, a támpillérek elhelyezkedése a pillérállásoknak megfelelő.

A szentélykülsőt a templomhajóénál alacsonyabb és differenciáltabban tagolt lábazati párkány veszi körül. Ez alól kivétel a délkeleti kapuzatot magába foglaló falszakasz.

A következő vízszintes osztóelem e párkánytól körülbelül hat kvádersornyira (három méter) húzódó, az egész szentélyt körülölelő tagolatlan, rézsús megoldású övparkány. Közvetlenül a tetőzet alatt húzódik a gazdagon tagolt záróparkány, amely szintén körbefut az épületkülsőn. Az 1961—1964. évi helyreállítási munkák során bebizonyosodott, hogy a támpillérek között, a főparkányból 3-3 vízköpő nyúlt ki. A szentély homlokzatait mellvéd zárta le, amely előtt, a támpillérek tetején elhelyezett szoborgaléria, illetve a szobrok felett levő baldachinokról kiinduló fiálék tették könnyedebbé és levegőssé az épület tömegét.

A SZENTÉLY ABLAKAINAK FELÉPÍTÉSE

Az egész szentélyen körbefutó vízszintes övparkány felett húzódik a kórus ablaksora. A szentélyzáradék három szakaszának ablakait K/1, K/2, K/3 jellel jelölöm. A négyes osztású K/2-es ablak kivételével (a szentély főhajójának ablaka)

az ablakok hármasszoros osztásúak, és a bazilikális épületrész ablakainál változatosabban és finomabban tagoltak. (1. kép.) A két mély horonyból és az ezeket egymástól választó jellegzetes ék keresztmetszetű tagozatokból álló bélétek mindenhol egységes kialakításúak. A külső és belső ablakbélétekben, a csúcsívek kiindulópontjánál, mindkét oldalon apró, leveles fejezetek láthatók, amelyek a könyöklőpárkányig lefutó tagozatokat zárják le. A külső bélétkben az ék keresztmetszetű tagozathoz vékony pálca is járul.

A déli oldalon összesen két ablak leírását adom, mivel a déli első (D/1) szakaszban a délkeleti kapuzat, a D/2-es szakaszban a lépcsőtorony található. A D/3-as szakasz ablakának rézsűs béléte a fent leírt egységes típusnak felel meg. Csúcsívében, a kőrács közepén, csúcsára állított, homorú oldalú, áttört ívhatszög áll, amelynek belső oldalaihoz karéjos motívumok járulnak. Ezt öleli körül az egymással érintkező hat, szimmetrikusan elhelyezett halhólyag. Az ablak vertikálisan tagolt felső részei csúcsívben végződnek, amelyeket háromkaréjos motívumok töltenek ki. A D/4-es falszakasz ablakának felső, csúcsívés része alatt három kisebb, négykaréjos motívumokkal kitöltött csúcsívés egység található. Ezek felett nagy kör látható, amelyben egymással érintkező halhólyagos formák vannak.

A déli oldal felé eső K/1-es szakasz ablakának bélétprofilja hasonló a déli oldal ablakaiéhoz. Csúcsívés része alatt háromszoros osztású, az osztott végék két szélső csúcsívében hatkaréjos, közepén háromkaréjos motívummal. Mérnöves részét kör alkotja, amelynek közepén csúcsára állított ívhatszög áll, belső részét karéjos forma tölti ki. A hatszög minden oldalához nyújtott, félköríves záródású, háromtengelyes elosztásban csoportosított, belsejében háromkaréjjal kitöltött forma járul. Ezek között az üresen maradt részeket háromkaréjok díszítik. (12. kép.) A K/2-es szakasz ablaka — mint már szó volt róla — eltér négyes osztásával a többi ablaktól. A csúcsív kezdeténél a kis leveles fejezetek ezúttal hiányoznak. Az ablak felső, csúcsívés részét osztósudár osztja két fő részre, ezáltal maga a csúcsívés rész is két nagy egységre tagolódik. Azon a részen, ahol az osztósudár kettéválik, kis háromkaréjos motívum látható. Az ablak osztósudárral elválasztott két fő része újabb két-két csúcsívés részre bomlik. A csúcsív kezdeténél így négy darab, háromkaréjjal kitöltött kis csúcsív található, ezek felett, az üres részeket kis méretű körökbe írt négykaréjos formák töltik ki. A K/3-as falszakasz ablaka lényegében a K/1-es ablakéval azonos.

Az északi oldal keletről számított első ablakának, az E/4-esnek béléte megegyezik az eddig ismertetettekkel. A belső osztások végeiben levő kis csúcsíveket háromkaréjos formák töltik ki. E felett nagyméretű, egymással csúcsban érintkező, halhólyaggal kitöltött kör áll. Az E/3-as szakasz ablaka hasonló az E/4-eséhez. A különbség csupán annyi, hogy a három halhólyag nem körben, hanem ívháromszögben helyezkedik el. A közöttük levő üres térbe háromkaréjos motívumot faragtak. Az E/2-es szakaszban nincs ablak. Az E/1-es falszakaszba szintén nem vágta ablakot, mivel ehhez a falsíkhöz csatlakozott egykor a sekrestye épülete.

Mint ahogy a leírásból kitűnik, a szászsebesi szentély ablakainak mérnöfelépítéséhez karéjos és halhólyagos elemeket egyaránt felhasználtak. Az ablakok elhelyezkedése az északi és déli oldalon szimmetrikus. A szentélyzáradék kivételével az északi és déli homlokzatok egymásnak megfelelő ablakain a kőrácsok elemei és

kialakításuk módja lényeges vonásokban nem különbözik egymástól. Míg ezeken a kőrácsokon a halhólyag túlsúlya jellemző, addig a szentélyzáradék három ablakát túlnyomórészt háromsugaras motívumok váltakozásával alakították ki.

A SZENTÉLY TÁMPILLÉREINEK KIALAKÍTÁSA

A szentély támpillérei végső formáikat egységes elképzelés alapján kapták. A vízszintes és függőleges felületi tagolás egyaránt jellemző. (33. kép.) A nagy többségben négyzetes hasáb alakú pillértestet egymás felett elhelyezkedő, gazdag szobrászati díszítés hangsúlyozza. A támpillérek közös eleme a körülbelül másfél méter magasságban húzódó övpárkány. Ez alatt háromkaréjos, kis mélyített fülkék nyílnak, amelyekben emberi fejek voltak láthatók. (34. kép.) A felfelé keskenyedő, néha 90 fokkal elforgatott hasáb felével kiegészülő támpilléreket (dtl, té3) néhol két, néhol három osztópárkány tagolja. A rézsűvel előreugró kis párkányok tetején szörnyállatok ülnek, fekszenek, verekednek. (35. kép.) Az övpárkány és a felette levő első osztópárkány közötti falszakaszokat a támpilléreken lombos vagy figurális ábrázolású gyámköveken álló szobrok díszítik. Fejük fölé díszes baldachinok borulnak. Számos baldachin tetejére újabb kisebb méretű, angyalokat, illetve szörnyeket ábrázoló faragványt helyeztek. Végül, a támpillérek tetejét oszlopok tartotta baldachinok alatt álló, szenteket ábrázoló szobrok sora koronázza.

A szentély egykor szabadon álló, hasáb alakú dtl-es támpillére ma közvetlenül kapcsolódik a hosszház utolsó támpilléréhez. (1. kép.) Övpárkánya, amely az egész szentélyfalon körbefut, rézsűs megoldású, körülbelül a támpillér egyharmad részénél helyezkedik el. Alatta, háromkaréjos formájú fülkében, ma már roncsolt emberfej látható. Az övpárkány felett két kvádersornyira, a hajó és a szóban forgó támpillér alkotta sarokban négy, élben metsződő horony tagolta konzol áll, amelyet külön élszedett zárólap fed. Ezen helyezték el Szent Kristóf szobrát, vállán a gyermek Jézussal. (36. kép.) Feje fölé díszes baldachint helyeztek. A négyszögletes, oldalain egy-egy vimpergával tagolt baldachin egyenes záródású, a vimpergák kiindulási és csúcspontjában kis fiálék emelkednek. A közeiket kitöltő szakaszok tükrös megoldásúak, csúcsíves, háromkaréjjal tagolt motívumok díszítik, ugyanúgy, mint a vimpergák belső részeit. Éllein kúszólevelek futnak, csúcsát eredetileg keresztvirág díszítette. Ma a baldachin sérült, két vimpergájából csak egy-egy fél látható. Tetejéhez rézsűs megoldással zömök, hasáb alakú fiatorony csatlakozik, amelynek oldalait kúszólevelek díszítik, csúcsát keresztvirág zárja le. Tükrös felületét több részes, karéjos motívum tölti ki. A pillér második osztópárkánya közvetlenül a hosszház tetőzete felett emelkedik. Előreugró rézsűjén három szörnyállat lapul. A támpillér ettől a szinttől kezdve kiszabadul a hajó-támpillér szorításából, zavartalanul érvényesül mindhárom oldala. Az ettől körülbelül hat kvádersornyi magasságban elhelyezkedő harmadik osztópárkány felett kis távolságra emelkedik egy kerek oszlopra támaszkodó baldachin. Az így keletkező fülke egy, a falhoz támaszkodó egész alakos figurát foglal magába. A szobor tagolatlan posztamensen áll a fülke mélyén. A sima törzsű, a baldachin két vimpergája közé ékelődő oszlop lábazat nélküli, a baldachint és az arra boruló,

gazdagon profizott zárórésztt van hivatva hordozni. Maga a baldachin négyoszögű, jobb és bal oldalán háromkaréjos motívumokkal díszített vimpergákkal, amelyeknek zárópontjain keresztvirág áll. A homlokzati oldalon három, egymás mellett elhelyezkedő kis fiále a disze. Az egész támpillért mintegy lezárja a mély hornyokkal tagolt zárórész, amely eltakarja a szentély egészen végigvonuló zárópárkány egy részét is.

A déli homlokzat második támpillére, a dt2-es a délkeleti kapuzat jobb oldalán áll. (1. kép.) A négyzetes hasáb alakú támpillértest keleti oldala a vele egybeépülő lépcsőtorony miatt nem látszik. (37. kép.) Az övpárkány tagolása megegyezik a dt1-es támpillérével. Ez utóbbival azonos magasságban leveles konzol áll. Abakusza, akárcsak a dt1-esé, rézsűs metszésű, sokszög alaprajzú. Ehhez illeszkedik a szobor ugyancsak sokszög alaprajzú lábazati része, amelyen Keresztelő Szent János egész alakos szobra áll. (38. kép.) Az együttest négyzetes baldachin zárja le, amelynek három oldalát vimpergák díszítik. Ezek közeit növényi motívumok töltik ki. A következő szint osztópárkányán kivehetetlen szörnyállat lapul. E felett öt kvádersornyira a rézsűből kinövő angyalszobor állt. Ma testének csak alsó része látható. A legfelső szinten, a párkány alatt, a dt1-eshez hasonlóan oszlopos-baldachinos fülkében koronás királyfigura áll. A feje felett levő, vimpergákkal díszített baldachin csúcsai közül nő ki a zárópárkány fölé emelkedő fiále, amelynek oldalai tükrös megoldásúak, és háromkaréjos motívum a díszük. A fiatorony élein kúszólevél fut, csúcsán keresztvirág áll.

A dt2-es és a dt3-as támpillérek által meghatározott ablaktalan falszakasz felső, bal oldali zónájában, konzolon, oszlopos baldachin alatt ugyancsak szobor áll. (39. kép.) Egy térdeplő, hosszú hajú, szakállas férfialak látható itt. A konzol, valamint a baldachin megoldása hasonló az eddig ismertettekhez.

A dt3-as támpillér kialakítása a déli oldal első támpillérével mutat rokonságot. A pillértest alsó osztópárkányán két szörny, a felsőn posztamensre állított angyalszobor a dísz, amelynek feje letört. A pillér tetejére az előzőekhez hasonlóan oszlop tartotta baldachint helyeztek. Alatta letört fejű szobor áll, amely a trónoló Máriát jeleníti meg gyermekével. Az övpárkány felett púpos hátú, két sorban elhelyezett levelekkel díszített konzol látható, rajta ismét Mária a gyermek Jézussal. (40. kép.) A feje felett levő négyzetes baldachint kis angyalszobor díszíti. Az övpárkány alatti háromkaréjos mélyedésben ma erősen roncsolt női fej található.

A dt4-es támpillér övpárkánya fölé maszkot ábrázoló konzolt helyeztek, amelynek tetején, díszes talapzaton, kezében könyvet tartó szent szobra áll. (41. kép.) Feje tartókonzoljának maszkjára emlékeztet. A felette levő négyzetes baldachin központi fiáléja letörött. A pillér első osztópárkányán lapuló szörnyállatok vannak, a másodikon a dt3-as támpilléren már látott, letört fejű angyalfigura a dísz. A támpillér két oszlop tartotta díszes kiképzésű baldachinja alá egy női szentet ábrázoló szobrot helyeztek.

A szentélyzáradék tk1-es támpilléréen, az övpárkány felett, szőlőlevelekkel és -fürtökkel díszített konzolon letört fejű és karú szobor áll.⁹³ (42. kép.) Testén ugyancsak szőlőfürtök és szőlőtő látható. A feje fölé boruló baldachinon szörnyállat ül. A pillért tagoló első osztópárkányon ló testű, ember fejű szörny fekszik, a másodikon kis fiále áll. A legfelső zóna baldachinja alá, amelyet itt is kettős oszlop tart, egy szent szobrát helyezték.

A tk2-es támpillér első osztópárkányán kis emberalak ül, a másodikra házra emlékeztető fiatornyot helyeztek. A maszkot ábrázoló gyámkövön, amely igen hasonlatos a dt4-es támpilléren látotthoz, feje körül nimbuszal, szent szobra áll. (43. kép.)

A tk3-as támpillér övpárkánya felett, a dús, púpos hátú levelekből kialakított konzol nimbuszos férfialakot hordoz. (44. kép.) Négyzetes baldachinja felett, az első osztópárkányon két szörnyállat fekszik, a másodikon kis fiatorny látható.

A tk4-es támpilléren egy kopasz fejű, torz vigyorú, férfimaszkot ábrázoló gyámkövön áll a glóriás szent alakja. (45. kép.) Első rézsűs osztópárkányán szörnyállat fekszik, a másodikon fiále látható. Legfelül, az oszlop tartotta baldachin alatt, fedetlen fejű, köpenyes férfigura áll.

A szentély északi homlokzatának támpillérei nem különböznek szerkezetüket, felépítésüket tekintve a déli oldalon ismertettektől. A szentély épülete mentén körbehaladva a té4-es támpillér következik. Övpárkánya feletti szobortartó konzolja emberfejet ábrázol, amely merev tartású, szakállas férfigurát hordoz. (46. kép.) Négyzetes baldachinjának fiáléja letörött. A támpillér első kis osztópárkányán ember fejű, állat testű szörny fekszik, a másodikon a tk2-es támpillérről már ismert fiále áll. A kettős oszlop tartotta, legfelső szint baldachinja alatt fedetlen fejű, kezében pajzsot tartó férfialak található.

A té3-as támpillér magja egy 90 fokkal elforgatott hasáb felével egészül ki. Így homlokoldala élben végződik. Az övpárkány alatt mindkét oldalon, egy-egy háromkaréjos mélyedésben férfi-, illetve női fej látható. Az övpárkány feletti, három nagy levéllel díszített konzol tetején levő magas posztamensen Mária szobra áll. (47. kép.) Négyzetes baldachinja tetejéről majomszerű szörnyállat néz le. Az első osztópárkányon egy-egy szörnyállat kapaszkodik, fekszik, a másodikon kis fiále áll. A legfelső szint egyetlen oszlop által tartott baldachinja fedetlen fejű figura fölé borul.

Az északi, kettes számú támpilléren (té2) az övpárkány alatt nincs háromkaréjos, mélyített fülke. Szobortartó konzolját két sorban elhelyezett, apró, púpos hátú levelek díszítik. Tetején szentet ábrázoló szobor áll (48. kép), amelynek feje fölé erősen roncsolt, négyzetes baldachin borul. Az első kis osztópárkányon szörnyállat, a másodikon fiále a dísz. A legfelső szinten, baldachin alatt, férfigura áll.

A té2-es támpillér alsó része átépített, teljesen a bazilikális rész falához kapcsolódik. Keleti része egykor a sekrestyében állhatott. A támpillérnek sem lábazati zónája, sem övpárkánya, sem mélyített fülkéje nincs. Közvetlenül a bazilika tetőzete felett van a szörnyállatot tartó első osztópárkány, majd ezt követi feljebb a második, amelyen fiále magasodik. A legfelső zóna kettős oszlop tartotta baldachinja alatt Szent Katalin szobra áll, kezében tartja attributumát, a kereket. (103. kép.)

A szentély külső, nyugati homlokzatából, mivel a templom hajója alacsonyabb a szentélyénél, egy-egy kis háromszögletű, a hajó tetőzete által szabadon hagyott rész kívülről is látható. (55. kép.) Az északi és déli oldalon egyaránt egy-egy elfalazott, két, keskeny pálcával tagolt, mélyen hornyolt keretelésű, csúcsíves nyílás felső része figyelhető meg. E felett kis párkányzat, majd körülbelül három kvádersornyi magasságban újabb párkányzat látható.

Az e felett megfigyelhető falazat középkor utáni kiegészítés, nyugatról a szentély újjáépített tetőszerkezetét zárja le.

A DÉLKELETI KAPUZAT

A templom déli homlokzatát köti össze a szentélybelsővel a délkeleti kapuzat, amelyet a szentély D/1-es szakaszának falába vágtak. (7., 50. kép.) A kapuzat így a bazilika körítőfalának utolsó keleti, valamint a szentély első nyugati támpillére között levő falsík tengelyében áll, és a szentély déli mellékhajójába nyílik.

Két alapeleme jól elkülöníthető: a mély horonnyal és gazdag profilozással kiképzett béllet, valamint az ennek mélyén levő konzolos kapuzat, a felette levő timpanonnal. A kapuzat béllete befelé szűkül. Küszöb felett álló magas lábazati zónája két elemből tevődik össze: a sima lábazati részből négy hasáb alakú, egymástól a lábazatnál rézsúkkal elválasztott törzs emelkedik ki, amelyekre és amelyek közeire támaszkodik a bélletet alkotó hat pálca. A bélletet tagoló és a csücsívben záródó palcák közé illeszkednek a mély hornyok. Az oszlopként felfogott palcák posztamensen állnak, oszloplábazathoz hasonló alsó részük két domború gyűrű közötti horonyból áll. A két szélső, a kapuzatot közrefogó négyzetes hasábon (amelyeknek ugyancsak önálló, a fentihez hasonló lábazati kiképzésük van) áll a két fiále, amelyeket osztópárkány tagol két szintre. Mindkét szint mélyített mezővel díszített. A fiále alsó részének homlokoldalát és a kapuzat felé eső mélyített mezőjét is palcával formált csücsív alkotja, amelybe háromkaréj íródik. Az osztópárkány feletti rész palcával kialakított, mélyített mező. A fiále tetején lemetszett gúla alakú zárórész helyezkedik el, amely rézsűvel kapcsolódik a fiále testéhez. A fiále osztópárkányára támaszkodik az egész kapuzatot lezáró, palcából és mély horonyból felépülő szamarhátív, amelynek külső szélein kúszólevelek ülnek. A szamarhátív csücsát is egy-egy gazdagon díszített, szimmetrikusan elhelyezkedő kettős kúszólevélsor veszi körül, majd a gyűrűvel lezárt csücsből gömbben végződő keresztvirág nő ki.

Szintén a lábazati részre támaszkodik a kapuzatnyílás konzolos, egyszerű palcataggal alakított egyenes szemöldökrésze is. E felett áll a csücsíves timpanon. A kapuzat a restaurálás előtt előcsarnok mélyén állt.

A DÉLKELETI LÉPCSŐTORONY

A hatszög alakú építmény szorosan hozzásimul a szentély déli, második támpillérehez (dt2). A lépcsőtornyot a támpillérekkel egyenlő magasságban övpárkány veszi körül. (37. kép.) Ettől eltekintve, tömegét nem tagolja vízszintes osztóelem. A szentély tetőzete fölé magasodik a lépcsőtornyot lezáró csücsös sisak. Tetején (a ma is meglevő gyűrűs szárból erre lehet következtetni) kereszttrózsza állhatott. Kiugró, ugyancsak a szentély tetőzete fölött levő párkányát három vízköpő díszíti.

A lépcsőtorny övpárkány feletti falsíkjaikat négy, azonos kialakítású, kis csücsíves, karéjos záródású ablak tagolja. Az ötödik, a többivel megegyező kialakítású ablaknyílást közvetlenül az övpárkány alatt helyezték el.

A lépcsőtorny a tetőzetre felvivő csigalépcső elhelyezésére szolgált. Szászsebesen a lépcsőtorny nem a homlokzati dekoráció részének, hanem inkább monumentális építőelemnek tekinthető, amely az egész épülethez szerkezetileg tartozik hozzá.⁹⁴

A SZENTÉLY BELSŐ FELÉPÍTÉSE

A csarnokrendszerben épült szentély (56. kép) keleti része a nyolcszög három oldalával zárul, így mellékterei a főhajó teljes szélességében húzódó zárófalhoz egy-egy háromszögű boltmezővel csatlakoznak.⁹⁵ Nyugati része a lettner keleti oldalával érintkezik.

Terét négy, egy vonalban álló pillérpár osztja három hajóra, illetve a szentélyzáradékkal együtt öt boltszakaszra. Boltozati rendszere egységes, terét mindenhol körtetagos, bordás keresztboltozat fedi. (5., 11. kép.) Ugyanakkor a boltszakaszok mélysége nem egyforma. A nyugatról számított első két boltszakasz (F/1, F/2) lényegében egyenlő szakaszmélységűek. Az F/3, F/4 boltszakaszok is azonos méretűek, de kisebbek, mint az F/1, F/2. A záradék boltszakasza (F/5) a legkevésbé nyújtott.

A boltozat bordái nyolc pillérré, északon és délen a körítőfalak ezektől eltérő sajátosságokat mutató falpillérrötegeire, valamint a nyugati oldalon emelkedő vaskos diadalívszerű pillérré futnak. (20. kép.)

A főhajót a mellékhajótól elválasztó pillérek közül a keleti pillérpár (df4, éf4) a többi hattól eltérő sajátosságokat mutat. Ennek a nyolcszögű pillérpárnak az oldalaihoz nem járulnak háromnegyed oszlopok, fejezetfríz sem kaptak, valamint egy másodlagosan felhasznált zárókő részeivel alapzatuk felmagasított, jóllehet önálló lábazati zónával rendelkeznek.

Nyolcszögű keskeny lemezre épült a széles posztamens, amelyhez rézsúvel illeszkedik egy kisebb átmérőjű, de szintén nyolcszög alaprajzú keskenyebb lemez, s ehhez ugyancsak rézsús megoldással kapcsolódik a nyolcszögű pillértörzs, majd a boltozat bordái közvetlenül a pillértörzsre futnak le.

A főhajó hat, azonos felépítésű pillérjének magját egy-egy nyolcszögű hasáb alkotja, amelynek minden oldalához háromnegyed oszlop járul. (8—9. kép.) A kötegpillérek lábazata, valamint a két diadalívszerű pillér lábazata is hasonló felépítésű. Legalsó részükön keskeny kőlap áll. Ehhez illeszkedik rézsúvel egy magas posztamens, amelyből további, nyolcszög alaprajzú, egymástól elválasztott kis posztamensek emelkednek ki, s ezek a rézsú után, kisebb átmérővel a következő szinten megismétlődnek, és a pillérhez kapcsolódó kis háromnegyed oszlopokat tartják.

A nyugati zárófal

A szentély nyugati zárófal nem nevezhető egységes megoldásúnak. A szentélybelsőnek ez az egyik része, amelyen jól láthatók azok a későbbi módosítások, amelyeknek alapján a — már említett — tervváltozások feltételezhetők.

A zárófal három részre tagolható. Középen a „diadalív” széles árkádíve látható, tőle északra és délre a szentély oldalhajóinak lényegében azonos sajátosságokat mutató felszakaszai.

A „diadalív” szentély felé eső része gazdagon díszített. Lábazati zónája (10., 51. kép) közel azonos a szentély hat, egyenlő felépítésű pillérének lábazatával. A különbség annyi, hogy a diadalívpillér szentély felőli homlokoldalához járulnak még a körítőfalakról ismert háromágú, lineárisan képzett, trapéz keresztmetszetű

pálcakötegek, amelyek a szentélyben mindenhol egységes kialakításúak. A lábazattól kiinduló ívezet négyszer hornyolt, a hornyokat pálcák választják el egymástól. Ezek a boltozat magasságában csúcsívben egyesülnek. A csúcsív alatt zárt falsík következik, majd lefelé haladva, a bazilika profilozás nélküli, csúcsíves árkádivé alatt lehet a főhajóba jutni. A szentély diadalívébe így mintegy beleépült a bazilika árkádivé, jól érzékeltetve a két épületrész méretbeli különbségét. A diadalív északi, szentély felé eső részén, a háromágú kötegpillér középső tagján konzol áll, amelynek testét két sorban elhelyezett dús levélzet borítja. Jelenleg szobor nem áll rajta, a baldachinnak is csak a maradványa látható. Felette a boltozat bordái fejlemezrel ellátott fejezetre futnak le, amelyet két sorban elhelyezett, keskeny, hosszúkás formájú, leginkább tölgylevélhez hasonlatos, kis méretű, dús levélsor tagol.

A háromágú pálcaköteg mindhárom tagjához önálló kis fejezetrész tartozik, amelyek körülölelik a kötegpillért, és így összhatásukban folyamatos felépítésűnek tűnnek.

A „diadalív” déli részéhez is hármás pálcaköteg járul. Fejezetén egy központi, plasztikus elem köré rendeződő, azt körülvevő kisebb hullámzó levelek láthatók. Középső elemén az északi diadalívpilléren látotthoz hasonló konzol áll. Testét plasztikus megmintázású, púpos hátú levéldísz fedi. Sokszög alakú fedőlemezen ma fej nélküli szoboralak áll. Feje fölé a szentélybelső egyik legdíszesebb baldachinja borul. (52. kép.)

A szentélybelsőben a kötegpilléreken levő baldachinok — amelyeknek belsejében boltozatforma látható — három fő típusra oszthatók. Az északi körítőfal nyugatról számított egyes, kettős, hármás és négyes kötegpilléren (E1, E2, E3, E4), valamint a déli körítőfal kettős, négyes kötegpilléren (D2, D4) szinte egységes felépítésű, négyszögű, egyenes záródású, vimpergákkal és a sarkokon fiálékkal díszített baldachinok állnak. (53. kép.) A második típusba tartoznak a szentélybelső E5-ös, D5-ös és D3-as pálcakötegeinek baldachinjai, amelyek szintén négyzetes alaprajzúak, de az előzőeknél könnyedebb felépítésűek. Oldalaik erősen nyitott vimpergákból épülnek fel, sarkaikon nincsenek fiálék. A harmadik típusú baldachint képviseli a déli diadalívpilléren levő (16. kép), valamint a szentély déli részén található df1-es pillér diadalívpillér felé néző oldalának baldachinja. Mindkettő hatszögletes építmény, csipkeszerűen kialakított körácsos vimpergák díszítik, sarkaikon kis fiálék állnak. A vimpergák feletti, valamint a fiálék között levő vak zónát csúcsíves motívumok töltik ki. Tetejét négykaréjos formákkal díszített, igen finom kidolgozású zárólemez fedi.

Az északi oldalhajó nyugati zárófala két, egymástól hangsúlyos párkányokkal elválasztott részre tagolódik. Az alsó zóna körülbelül a falsík közepéig tart, és osztópárkány zárja le. Az áttört falsík csúcsíves, profilozás nélküli árkádjának nyílása a lettner alá vezet, magassága megfelel a hosszház mellékhajó-magasságának. A második szakasz az osztópárkánytól a boltozatig tart. A falsík északi részén, az osztópárkány felett félköríves nyílás áll, amelynek északi, felső csücskét eltakarják a felette álló nagy, csúcsíves, befalazott nyílás tagozatai. (54. kép.) A két pálcából és horonyból álló hevederív így befut a kis félköríves ablak felső részébe, kályhacsőszerűen kihajlik, követi az eltorzított ablak formáját. Ebben a falsíkban áll az előbb ismertetett profilozású, boltozatig érő, nagy, csúcsíves, egy későbbi

építési szakaszban elfalazott nyílás. Felső, csúcsíves része kívülről, a bazilika tetőzete felett jól látható, mivel a szentély magassága meghaladja a bazilikáét. (55. kép.)

Kérdés, hogy hogyan értelmezhetők ezek az elfalazott nyílások, vajon mi volt eredeti funkciójuk. A nyílások elhelyezkedéséből és későbbi elfalazásukból feltételezhető, hogy az eredeti tervben, amely az egész templom csarnokrendszerben való átépítését tűzte ki célul, egy olyan nyugati zárófal szerepelt, amelyet középen egy széles, az északi és déli oldalon pedig egy-egy keskenyebb árkádív tagolt. A jelenleg látható elfalazott nyílások elhelyezkedéséből következik, hogy a szentélyépítés második periódusában, az eredeti tervnek megfelelően megépítették a jelenlegitől lényegesen eltérő kialakítású nyugati zárófalat úgy, hogy a két szélső árkádív a szentély alapszintjétől a boltozatig ért.

Később, a negyedik építési szakaszban, a nyugati zárófal alapvető módosításoknak esett áldozatul. Elfalazták a nyílások felső részét, majd pontosan a lettner karzatának magasságában két övpárkány által közrefogott falszakaszt építettek, amelynek északon és délen is a körítőfalakhoz közel eső részén kis nyílás látható. E zóna feltételezhetően tudatos kialakítására nemcsak a két övpárkány megléte, hanem a homlokívek könyökökben való megtörése is utal.

A szentélyrekesztő karzatára való feljutás módjáról adat nem áll rendelkezésre. Feltételezhető, hogy egy-egy lépcsőt helyeztek el a szentély két mellékterében, a fent említett falszakasz jelenleg látható kialakítása ezt látszik igazolni. Mindenesetre a ma is meglévő nyílás túlságosan keskeny, e falszakasz a jelenleginél jóval nyitottabb megoldásban képzelhető csak el. A déli oldalhajó zárófalának felépítése megegyezik az északi oldalon látottal.⁹⁶

A szentély főterében levő hat pillért dúsan faragott, gazdag ornamentális dísz teszi változatossá. Ezek közül lényegében azonos kialakítású a df3-as, éf2-es és df2-es osztópillérpár fejezete. Ezekről eltér azonban az éf3-as pillér fejezetmegoldása, mivel a főhajóba eső részén a fent említett három osztópillér fejezetmegoldása látható, míg az északi melléktér felőli oldalán lényegében az E4-es falkötegpillér-fejezeten alkalmazott ornamentika tűnik fel.

Tehát a szentély fejezettel ellátott hat osztópillére közül a df3-as, éf3-as és a df2-es pillérfejezetek díszét nagyméretű, egy sorban, de változatosan elhelyezett, hullámszerű, karéjos, az alpból plasztikusan kiemelkedő levelek alkotják. E levéltípus található meg az éf3-as osztópillér déli részén, míg a fejezet északi oldalát két sorban elhelyezett, egyetlen vastag szárból kinövő, püpos hátú, karéjos és gyürt szélű levelek tagolják.

A két nyugati pillér (df1, éf1) fejezete lényegében azonosnak mondható, s annyiban különböznek az előzőktől, hogy egy sorban elhelyezett, egy szárból kiinduló, mélyen behasított végű, három ágra bomló, keskeny hullámszerű levelekből tevődnek össze. (13., 19. kép.)

A fejezetek alatti kötegpillérekre futnak le a szentélyboltozat bordái, amelyeket a boltszakaszok közepén zárókő egyesít.

A főhajóban az F/2-es boltszakasz zárókőve hiányzik. Az F/5-ös boltszakaszban levelet, az F/4-esben szakállas Krisztus-fejet ábrázoltak a zárókövön. A szentély datálását illetően döntő jelentőségű az F/3-as boltszakasz struccos, koronás díszű, sisakos zárókőve, valamint az F/1-es boltszakaszé, amelyen I. Lajos kori (1342—

1382) országcímer látható. Az északi melléktér keletről számított boltszakaszaiban a záróköveket tölgylevelés, struccollas sisakos (az F/3-ashoz hasonló), torzfejes, szőlőlevelés dísszel látták el. A déli mellékhajó boltozatzárókő-díszítései kelet felől: egymással csúcsban érintkező tölgylevelés zárókő, majd egymásra csúsztatott levelés díszű, egy virágdíszes és egy nagy, púpos hátú levelés mintájú zárókő.

Az északi szentélykörítő fal tagolása

A szentély északi körítőfalának tagolása a külső homlokzatokéhoz hasonlóan igényes megoldású. A boltszakaszok által meghatározott falsíkokat nagyméretű, a templom külső homlokzatainak leírásakor már ismertetett ablakok törik át. Az egyes falszakaszokat hármás és ötös osztású, vékony pálcátaggal kísért, hosszúkás, trapéz keresztmetszetű falkötegpillérek tagolják, amelyek egységesen hengeres alátétet kaptak. Lábazati megoldásuk egységes az egész szentélyben. (60. kép.) Sokszögű talplemezre támaszkodik a kisebb átmérőjű és szélességű rézsús posztamens. Ez utóbbihoz kapcsolódnak a kötegpillérek trapéz keresztmetszetű tagozatai, amelyek közé ékszerűen nyúlik be a posztamens. A körítőfal kötegpilléreit szobortartó konzolok és baldachinok tagolják.

A nyugatról számított első kötegpilléren (E1), a nyugati zárófal deformált nyílásának magasságában, egy falból előrenyúló konzolfej látható, egykor szobrot hordozott. (61. kép.) A felette álló baldachin erősen roncsolt. A fejezetet púpos hátú, gyűrött és karéjos végű levelek alkotják.

Az é1-es falszakaszban áll a már ismertetett sekrestyeajtó. Az é2-es falszakaszban az előzőhöz képest változások figyelhetők meg. E falszakasztól indul a körülbelül fél méter magas, rézsús megoldású, egyszerűen képzett lábazati párkány, amelyet körülbelül másfél méter magas, az előzőhöz hasonló kialakítású övpárkány követ. Mindkettő körbefut a szentély körítőfalán, és a d2-es szakaszig terjed. E szakasz tömegét ablak nem törí át, de a kötegpillér-fejezetek magasságában — ma már jórészt olvashatatlan — latin nyelvű felirattöredék, falfestmény látható. Az E2-es kötegpilléren három, nagyméretű levélből kialakított díszítés fedí a konzol testét, amelyen szobor ma már nem áll. A felette levő baldachin a szentély belső terében leggyakrabban előforduló, négyszögletes típushoz tartozik. E kötegpillér fejezete két sorban elhelyezett, száras, egymástól különváló, púpos hátú, kis méretű levelekből tevődik össze.

Az E3-as kötegpilléren guggoló, görnyedő alak-konzol hátán hordja a fogdíszes fedőlemezt. Ma szobor nem áll rajta. A felette levő négyszögletes baldachin az előzőhöz hasonló. Fejeztdíszes, mint szó volt róla, eltér az eddig ismertetettektől. Két sorban elhelyezkedő, púpos hátú és karéjos szélű levelek és szőlőfürtök között bujkáló figurák fedezhetők fel. E szakasz lábazati és övpárkánya által meghatározott falrészben három jelenetből álló, a felismerhetetlenségig elpusztult freskómaradvány látható. Az övpárkány felett nagy ablak áll. Belső profilja, hasonlóan a többi szentélyablakéhoz, a kötegpillérekével rokon. A különbség: itt csak két kiugró, trapéz keresztmetszetű tagozat van. Fejezete az ablak csúcsívének kezdeténél mindkét oldalon olyan, már-már virághoz hasonlatos levélből áll, amely egy középen levő „púp” köré szimmetrikusan csoportosított, hegyes végű, hullámzó, szíromra emlékeztető részekből tevődik össze.

Az E4-es kötegpilléren az előzőhöz hasonló kis görnyedő alakos, szobortartó konzol van, szobor azonban jelenleg nem áll rajta. (62. kép.) A négyszögletes, az előzőekhez hasonló megoldású baldachin tetején letört fejű angyal guggol. Ennek a falkötegpillérnek a fejezete két sorban elhelyezett, egy vastag, erezett szárból kinövő, púpos hátú, karéjos szélű levelekből áll. A fejezetet itt is, mint a szentélyben mindenhol, sokszög alakú fedőlemez zárja.

Az E3-as és az E4-es falkötegpillér által határolt szakasz ablakának kis fejezete gyűrött, kis méretű levelekből áll.

Az é4-es falszakasz beosztása megegyezik az é2-esével. Keleti kötegpillérének közelében található a szentély egyik ékessége, a kőből készült szentségház. (15. kép.) Az E5-ös kötegpillér, amely a szentélyzáradék északi első kötegpillére, szobrot hordoz. A maszkszerű gyámkő (63. kép) felett levő pártázatos díszű zárólemezen szent szobra áll. Fején püspöksüveget visel, kezében könyvet tart. (66. kép.) A fejezeten alul apró, száras levelek, míg a felső sorban, a szögben törő zárólemez alatt párosával elhelyezett, száraikkal összekapcsolódó, nagy, széles, fodros szélű levelek találhatók.

A szentélyzáradék és a déli körítőfal elemei

A K/3-as, ablak által áttört falszakasz kötegpillére eltér a többitől, mivel őt, trapéz keresztmetszetű tagozatból épül fel. Ilyen kötegpillér még az ugyancsak a szentélyzáradékban levő K2-es is.

A K1-es kötegpillér guggoló figurát ábrázoló konzolján (67. kép) szent szobra áll. Fejét nimbusz övezi, kezében botot tart. Baldachinján trombitát fújó angyal található. A falkötegpillér fejezetén két sorban elhelyezett levélsor látható: felül nagy, karéjos levelek, míg az alsó sorban a nagy, központi „púp” köré rendezett, szimmetrikusan elhelyezkedő apró, hullámzó leveleket faragtak, amelyek távolról virágokként hatnak.

Az F/5-ös boltszakasz a szentélyzáradék középső szakasza. Bordás keresztboltozatának bordái apró levelekkel díszített zárókőben találkoznak. Lábazati párkánya és ablaka között freskótöredék látható, Krisztust ábrázolták a kereszten. A kompozíciónak csak a felső, ma már rossz állapotban levő része őrződött meg. Az övpárkány felett, az ablak és a K1-es kötegpillér között, nagyméretű freskón I. Lajos király kori (1342—1382) országcímer látható. (19. kép.)

A K2-es kötegpillér őt, trapéz keresztmetszetű elemből áll. Guggoló alakot ábrázoló konzolján szent szobra található. A négyszögletű baldachin tetején egykor angyalszobor állt, amelynek mára csak alsó része maradt fenn. Fejezetére két sorban elhelyezett, hosszú száras, apró, púpos hátú levelek kerültek.

A K/1-es falszakasz háromszögletű boltmezejének közepét virágot ábrázoló zárókő díszíti.

A D5-ös kötegpillér konzolján maszk látható (68. kép), zárólemeze pártázatos díszű. Erre helyezték a fején mitrát viselő, két ujját felemelő, szentet ábrázoló szobrot. Négyszögletes baldachinjának fiáléja letört. (69. kép.) A falkötegpillért lezáró fejezeten egyetlen vastag szárból kinövő, két sorban elhelyezett, púpos hátú, karéjos szélű levelek vannak.

A D4-es, háromágú kötegpilléren a konzol guggoló, kezével a zárólemezt tartó figura. (71. kép.) Felette koronás, női alakot megjelenítő szobor áll. (72. kép.) Díszes, az átlagosnál nagyobb méretű baldachinjának tetején lefelé tekintő angyal térdepel. A fejezeten a D5-ös kötegpilléren látott ornamentika ismétlődik.

A D3-as kötegpilléren az előzőhöz hasonló konzolra — ma már erősen roncsolt — szent szobrát helyezték. Négyszögletes baldachinjának tetején küszölevek futnak, keresztrózsája letörött. (73. kép.) Fejezetének felső részén nagy, púpos hátú levelek, alsó részén vékony szárral ellátott, kis méretű, púpos hátú levélmotívum tűnik fel.

A D/2-es falszakaszban nincs ablak. Osztópárkánya teljesen, lábazati párkánya csak részben őrződött meg, mivel ebbe a falszakaszba nyílik a lépcsőtorony bejárata, egy egyszerű, téglalap alakú ajtó, amelynek küszöbrésze egy lépcsőfoknyi magasan áll a szentély alapjához képest.

A D2-es kötegpillér konzolját három nagy, száras levél borítja, párja az északi második kötegpilléren található. (74. kép.) Baldachinja alatt ma nem áll szobor. Fejezetén, a felső sorban az E5-ös fejezeten látott motívumok, míg alul vékony szárú, púpos hátú levelek ismerhetők fel.

A D/1-es falszakaszban nincs ablak, mivel ebbe vágták a délkeleti kapuzatot. A kapuzattól a szentélybelsőbe négy lépcsőfok vezet le, azaz a kapuzat és a szentély fundamentuma között nagy a szintkülönbség. Belülről a kapuzat egyszerű, szegmentíves lezárást kapott.

A SZENTÉLY TÉRTÍPUSA, ALAPRAJZI ELRENDEZÉSE ÉS KAPCSOLATAI A TERVVÁLTOZÁS ELŐTT

A XIV. század közepére Szászsebes már közvetlen királyi védelem alatt álló, kiváltságokkal rendelkező gazdag szász kereskedőváros volt. Kedvező gazdasági helyzete és a feltételezhető királyi adomány révén született meg a templom átépítését célzó harmadik terv, amelynek megvalósítása a tatárjárást követő templomépítési időszak után csaknem száz évvel következett be.

Ebben a tervben nem csupán a régi bazilikális templom kibővítése, hanem egy új tértípus alkalmazása, egy csarnoktemplom felépítése szerepelt. Ez a tértípus a XIV. században az európai egyházi építészet téralkotásában beállott, építészeti és társadalmi okokkal egyaránt magyarázható változásaira vezethető vissza. E térforma alkalmazását korábban a városi polgárság megjelenésével hozták összefüggésbe, jóllehet Franciaországban Poitou és Anjou területén, valamint Vesztfáliában is, már igen korán, a gótikus katedrálisok építésével azonos időben is építettek csarnoktereket.⁹⁷

A csarnoktemplomok térhódítása, úgy tűnik, jórészt a hívők nagy tömegéhez egyszerre szólni kívánó szerzetesrendek elterjedésével áll kapcsolatban. A csarnokterek elterjedése szempontjából fontos állomáshelyek az ausztriai ciszterciták és bencések által, főként a búcsújáráshelyeken, így Mariazellben, Pöllaubergben épített csarnoktemplomok. Másrészt e tértípus elterjedése összefüggésbe hozható a főúri magánreprezentáció, valamint az exkluzív társulások céljait szolgáló kápolnák, lovagtermek, refektóriumok építésével is. Gyakran felhozott jó

példa erre a bécsi Augustinerkirche melletti Georgskapelle, vagy az ennsi minorita templom Wallseer-kápolnája.⁹⁸ Csarnokrendszerű templomok építésének kezdeményezője gyakran maga a királyi udvar volt, majd innen terjedt el a tértípus és vált általánossá a városi plébániatemplomok építésénél is.

A magyarországi csarnoktemplomok építése is kapcsolatban állhatott az udvar reprezentációs igényével. Nagy Lajos művészeti törekvéseit politikai ambícióinak rendelte alá, ezzel magyarázható, hogy uralkodása alatt a délnémet—osztrák—cseh területeken meghonosodó tértípus és stílus elterjesztését segítette, követe uralkodó kortársai, IV. Rudolf osztrák herceg és IV. Károly német-római császár példáját.

A budavári Nagyboldogasszony-templom csarnokterét a XIV. század második felében azok a mesterek alakították ki, akik ezt megelőzően a királyi palota átépítésén dolgoztak.⁹⁹ A Magyarországon elsőként megvalósuló új tértípus az ország azon városaiban található meg, ahol az ipar és kereskedelem ekkor volt fellendülőben. A XIV. század hetvenes éveiben építették fel a debreceni Szent András-templom csarnokterét, és e tértípust követte — feltehetően királyi adomány révén — a váci vártemplom is, valamint a pesti és szegedi plébániatemplomok is hasonló szellemben épültek.¹⁰⁰

Az iparuk és kereskedelmük révén gazdaságilag fellendülő szepességi és erdélyi városokban szinte kivétel nélkül tervváltozások eredményeként, a bazilikális rendszerű terek átépítésével születtek meg a csarnokterek.¹⁰¹

Szászsebesen is hasonló megoldást láthatunk viszont. Hogy ebben a kis szászlakta városban az új terv kidolgozásának és a bazilika átépítésének mi volt az indítéka, ki volt a megbízó és a kivitelező, mindezekre a kérdésekre nem ismerjük a választ, mint ahogy arra sem, hogy egy ilyen, térkonceptiójánál és szobrászati dekorációjánál fogva kiemelkedő jelentőségű építmény, amelyhez foghatók csak a centrumokban találhatóak, miért az erdélyi szász városok nem éppen legjelentősebbikében épült fel.

A rendelkezésre álló okleveles adatok alapján ezekre a kérdésekre válaszolni lehetetlen. Éppen ezért, úgy tűnik, jórészt stíluskritikai vizsgálatok segítségével lehetséges a szászsebesi szentéllyel kapcsolatban álló emlékek meghatározása, tehát közvetve a fent felvetett kérdések legalábbis egy része megválaszolható.

A szászsebesi szentély alaprajzi elrendezésében és térformájában is, a szentélyépítés első szakaszában az osztrák csarnokok megoldását követi. A csarnokterek kialakulása szempontjából nagy jelentőségű a heiligenkreuzi cisztercita apátság szerepe, amely háromhajós, négyszakaszos szentélyrészével a kiindulópontot képviseli e folyamatban. E templom filiáléja, az 1327-től épülő és 1344-ben felszentelt neubergi egyház kórusa a heiligenkreuzi kialakítását ismétli.¹⁰² 1355-ben kezdték el építeni Zwettl apátsági templomát, amelynek nagy hatású szentélyén a franciaországi építészetből jól ismert kóruskörüljárónak a csarnoktérrel való összeolvasztása történt meg.¹⁰³

Döntő fontosságú az ennsi minorita templom 1343-ban felszentelt Wallseer-kápolnája is, amelynek keleti része, akárcsak a szászsebesi kórus, a nyolcszög három oldalával zárul, és a kápolnafejben a pillérállás is a szászsebesi megoldással rokonítható.¹⁰⁴ Lényegében az ennsi kápolna alaprajzi elrendezését vette át kórusmegoldásában a póllaubergi zarándoktemplom (1370-től), amely a kéthajós

hosszháztól való átmenetet tükrözi a háromhajós, körüljárós szentély felé. A templom, szentélyének alaprajzi megoldása és két keleti pillérének elhelyezése, valamint falpilléereinek szobrászati dísze révén hozható összefüggésbe Szászsebes-sel.¹⁰⁵

A Pöllaubergben alkalmazott kórusmegoldás továbbfejlesztett változata tűnik fel igen korán, az 1366-ban felszentelt Sankt Lambrecht-i bencés apátsági templomon, amely a keleti poligonszakaszt kivéve már egy egységes axiális csarnok, ezért is kapcsolható Szászsebeshez, de kóruskörüljárója miatt is, amely Sankt Lambrecht-ben, éppen úgy, mint Szászsebesen, a centrális tér problémáját veti fel.¹⁰⁶ A kórust mint önálló egységet kezelik Szászsebesen is, ahol a keleti zárófal ténylegesen nem a hajók lezárását jelenti, hanem az utolsó pillér körül egy körbemenetet, azaz az egyik melléktér a másikba olvad, így a mellékterek a főhajót mintegy körülölelik, kiemelve központi helyzetét. Szászsebesen a szentély centrális megoldását húzza alá a lettner építménye is, amely által az építészeti és liturgiai kórus egybeesik, a szentély a hajókhoz viszonyítva önálló térbeli egységet képvisel.¹⁰⁷

Végül e fejlődési folyamat végét mutatja egy kiemelkedő jelentőségű építmény, az 1380—1396 között felépült mariazelli háromhajós csarnok, amelyen feltehetően a korábbi steiermarki építményeken (Pöllauberg, Straßengel) feltűnő formaizlést honosították meg.¹⁰⁸ A templombelső kora barokk átépítése miatt a kóruskörüljáró egykori megléte nem bizonyítható.¹⁰⁹

Az alaprajzi elrendezésen kívül a szászsebesi építkezés idejét a szentély felépítménye, tagolási rendszere és szobrászati dekorációjának kialakítása árulja el. Fel kell azonban hívni a figyelmet arra, hogy Szászsebesen sem a tagolóelemek, sem a szobrászati dekoráció nem tekinthetők egységes megoldásúaknak, heterogén jellegüket a tervváltozások magyarázzák. Részletelemek tanúsága szerint a szentély építésében és dekorációjában is több fázis különböztethető meg, és több művészeti központ hatása ismerhető fel.

Az építkezés megindulását, illetve az új csarnokszentély felépítését a kutatók többsége egyértelműen I. Lajos király uralkodásának idejére (1342—1382) tette, a királynak a szentélyben levő címerei alapján.¹¹⁰ A szentély keleti zárófalára festett, illetve az egyik zárókőre faragott Anjou-címer azonban nem tűnik alkalmasnak a szentélyépület datálására, mivel 1395-ig az Anjou-címer használata mindenképp indokolt volt.¹¹¹

Az első terv szerint meginduló építkezés kezdetének lehetőség szerinti pontos meghatározását segíti a szászsebesi szentélyépületet a kolozsvári Szent Mihály-plébániatemplom szentélyével összefűző szoros faltagolási és ornamentikai rokonság.

A kolozsvári templom jelenlegi hármas szentélyépítménye, az 1956—1960 között végzett restaurálási munkák során a falazatból kibontott töredékek alapján ítélve,¹¹² egy XIII. században épített templom elbontott, illetve kibővített szentélyének helyén, részben annak azonos alaprajzán épült fel.¹¹³

Az új szentély szélessége és térkonceptiója is feltehetően a régebbi, bazilikális rendszerben készült hosszház méreteihez igazodott, erre ma mindenekelőtt az a szervesen kapcsolatos utal, amely a jelenlegi szentély és a hosszház között fennáll.

A kolozsvári szentélyépítmény egy fő-, valamint a hozzacsatlakozó egy-egy mellékszentélyből áll. Külső homlokzatainak tagolása egyszerű. Alul alacsony, párnatagos párkányzat, majd a homlokzat egyötödénél egyszerű övparkány fut körbe, nemcsak a falazaton, hanem a szentély támpilléreinek testén is. E felett hosszú, kettős, illetve hármas osztású ablakok emelkednek, amelyeknek könyöklői az övparkányra futnak le. Az ablakok felett sima falszakaszok találhatóak, majd az ugyancsak egyszerű kialakítású koronázóparkány következik.

A támpillérek jórészt hasáb alakúak, kivételt csupán a főszentély támpillérei képeznek, ahol a homlokoldalok ék alakú kialakítása jellemző. A támpillérek mindenhol dísztelenek, tömegüket vízvezetők tagolják. Az ablakbélleteket két mély horony közötti, ék alakú tagozat kereteli. A boltozatindításnak megfelelő részen az ablakbélletekből kiinduló és a támpillérekig nyúló, nagyrészt sima, dísztelen, rézsűs párkányokat helyeztek el. Leveles ornamentika csupán az északi mellékszentély párkányain tűnik fel, amelyeknek magassága azonban a fő- és a déli mellékszentély hasonló módon elhelyezett párkányzataitól eltér. Ez a szabálytalanság az építésmenetben beállott változásokkal függ össze.

A szentély ablakain a mérnövek két típusa különböztethető meg. A főszentély két déli ablakának mérnöve centrális felépítésű, egy belső ivnégyyszög körül sugarasan elhelyezett háromszögekből épül fel, amelyeket halhólyag kísér. A szentély többi ablaka egy- vagy kétkaréjosan tagolt ívháromszögből vagy ívnégyszögből tevődik össze, amelyekhez hasonló díszítésű körök járulnak. A nyolcszög öt oldalával záruló, három keresztboltozatos szakaszból álló főszentélyt, valamint a mellékszentélyek csupán egyszakaszos, a nyolcszög három oldalával záruló terét belül hármas, gazdag profilozású diadalívpillér választja el a hosszháztól.

A három tér között közvetlen kapcsolat áll fenn, mivel a főszentélyt a mellékszentélyektől elválasztó falakat alul csúcsíves nyílások, felül ablakok törik át.

A szentély belső felépítése a külső homlokzatokéhoz hasonlóan egyszerű megoldású. Falait az ablakokon kívül egyforma méretű, szögletes alátétű, trapéz keresztmetszetű tagozatokból felépülő falkötegpillérek tagolják. A boltozatindításoknál, jórészt íves vonalvezetésű fedőlemezek alatt, minden falkötegpilléren frízszerűen kialakított, levelekkel és figurális díszítésekkel ellátott fejezetek láthatók. Leveles ornamentika ezen túl a diadalívpillérek vállvonalában, valamint az ablakok kávéjában elhelyezett párkányokon található.

A szentélyben megfigyelhető ornamentika a szászsebesi szentélyben levőkkel sok tekintetben rokon vonásokat mutat, jóllehet sem a szászsebesi, sem a kolozsvári fejezetek kivitelezésének módja nem egységes. Kolozsvárott ez a stílár és színvonalbeli eltérés a kolozsvári szentélyépület építésmenetének szakaszosságával magyarázható.

A kolozsvári szentélyt feltehetően eredetileg is csarnokrendszerben kívánták megépíteni. A falak, a támprendszer, az ablakok és fejezetek elkészülte után megépítettek egy olyan boltozatot, amely — mint ahogy azt a mellékszentélyek párkányzat alatti falainak kifelé dőlése kitűnően mutatja — túl súlyos volt, terhét a falazat nem tudta hordozni, ezért feltehetően beomlott. Ez lehetett a szentély építésének első szakasza.¹¹⁴

A második szakaszban következhetett be az első boltozat, valamint a főfalak belső fejezetmagasságig való visszabontása, az ablakzáródásokkal és támpillérvégződésekkkel együtt. Nincs okunk feltételezni, hogy az eredeti fejezetmagasságon változtattak, erre a szép számú régies ornamentikával díszített fejezetek utalnak, de ugyancsak az ornamentika alapján kétségtelennek tűnik, hogy egy részüket — talán éppen sérültségük miatt — kicserélték. Ekkor készülhetett a növényi dísszel ellátott párkánykövek nagyobbik része is.

A kolozsvári szentélyfej építéstörténetére, illetve keletkezésének idejére vonatkozó okleveles adatok nem maradtak fenn. A szakirodalomban gyakran említett, 1349-ben Avignonban kibocsátott, a templom építésével kapcsolatba hozott búcsúoklevél tartalma nem ad biztos kiindulópontot az építkezés megkezdésének meghatározásához, mivel benne építkezésről egyáltalán nem esik szó. Az oklevélben szereplő, az év szinte minden napjára kiterjedő bűnbocsánat feltehetően sok hívőt vonzott a városba, így a plébániatemplom jövedelme is megnövekedhetett. A már rendelkezésre álló anyagiak birtokában, az 1349-es évet követő időszakban elvben megindulhatott az építkezés, azaz az 1349-es dátumot terminus post quem-ként lehetséges figyelembe venni.¹¹⁵

A szentélyépítkezés datálását és a stíluskapcsolatok fokának biztonságosabb meghatározását segíti a kolozsvári növénydíszes fejezeteknek és vállköveknek a szászsebesi fejezetekkel való összevetése.

Szászsebesen a szentély belső terének ismertetésekor részletesen leírásra kerültek a falkötegpillérek fejezetei is. A szentély épületén belül ezek mindenhol szögben törő zárólemez alatt kerültek elhelyezésre. Nagyrészt frízszerűen elhelyezett levelek találhatóak rajtuk (kivételt csupán az E3-as kötegpillér fejezete képez, ahol a levelek között szőlőfürtöket és szörnyeket is ábrázoltak), amelyek folyamatos felépítésűek, és sűrűn borítják be a fejezetek testét. Egyenletes színvonaluk, gondos kivitelezésük felkészült mesterek munkájára vall. A szászsebesi szentély falkötegpillérein a következő levéltípusok tűnnek fel:

1. Nagyméretű, háromkaréjos, púpos hátú és erezett, szár nélküli levelek láthatók az E1-es, K1-es (felső sor), D3-as (felső sor), D1-es kötegpillérek fejezetein. Ide sorolható a tk3-as támpillér konzolját fedő ornamentika is.

2. Nagyméretű, háromkaréjos, púpos hátú és erezett, száras levéltet található az E3-as kötegpillér fejezetén, valamint a szentélykülső tk1-es támpillérének konzolján és a rajta álló szobor testén, valamint a szentélybelső E2-es és D2-es kötegpillérének konzoljain is.

3. Kis méretű, háromkaréjos, púpos hátú, száras levelek vannak az E2-es, E5-ös (alsó sor), K2-es, D3-as (alsó sor), D2-es (alsó sor) kötegpillér-fejezeteken. Ugyanez a levéltípus a szentélykülső t3-as támpillérének szobortartó konzolján is megtalálható.

4. Egyetlen vastag, erezett szárból nőnek ki a végein háromkaréjos, púpos hátú levelek az E4-es, D5-ös (felső sor), D4-es kötegpillérek fejezetein, valamint az éf2-es osztópillér északi mellékhajóba eső fejezetrészén és a diadalív északi részéhez járuló kötegpillér fejezetén. Ide sorolható a dt2-es támpillér Keresztelő Szent Jánost megjelenítő szobor alatti konzolja is.

5. Száraikkal érintkező, széles testű, hullámos szélű levelek fordulnak elő az E5-ös (felső sor), D2-es (felső sor) kötegpillérek fejezetein. A szentélykülső dt3-as

konzoljának levéldíszje is e csoportba tartozik. A belső ablakbélletekben e levéltípus található az E/2-es szakaszt áttörő ablakon, valamint a déli oldal ablakainak bélletében is.

6. Egy központi „púp” köré szimmetrikusan elhelyezett, hegyes végű, hullámzó levélrészek (amelyek távolról virágként hatnak) díszítik a K1-es kötegpillér fejezetének alsó részét. Ez a levéltípus jelenik meg az E/3-as, K/3-as és K/1-es falszakaszokat áttörő ablakok bélletében, a kis hengeres tagozatokhoz járuló fejezeteken is.

Kolozsvárrott többféle levéltípus, a levelek változatos elhelyezése, közöttük maszkok, emberi alakok Szászsebeshez képest gyakoribb előfordulása a jellemző. Ezzel szemben nem ritka az elnagyoltabb, durvább megmunkálás, a leveleket és egyéb motívumokat egymástól elválasztó nagy üres térközök. A levelek az egyes fejezetek tagozatain vagy kettesével, vagy kisebb csomóban találhatók, és — a déli diadalívpillér legnagyobb tagozatát kivéve, ahol a zárólemez szögben törik — mindenhol ívesen hajló fedőlemezt alkalmaztak.

A kolozsvári Szent Mihály-plébániatemplomban a következő levéltípusok fordulnak elő:

1. Nagyméretű, háromkaréjos, púpos hátú és erezett, száras levelek találhatók, közöttük szőlőfürtökkel, az alsó részen egymással birkózó figurákkal, a főszentély északi, első kötegpillér-fejezetén.

2. Nagyméretű, háromkaréjos, púpos hátú és erezett, szár nélküli levelek találhatók a főszentély északi, második falkötegpillérén. A leveleket itt kettesével, egymás felett helyezték el, nagy üres közöket hagyva az egyes tagozatok között. E levéltípus jelenik meg a diadalív északi pillérfőjén, a főszentély kelet felől számított déli, harmadik kötegpillér-fejezetén, valamint a főszentélyben, a hetedik falkötegpillértől jobbra, az ötödik pillérfejezettől jobbra, illetve a nyolcadik falkötegpillértől balra található vállköveken is.

3. Vastag, erezett szárból nőnek ki a mélyen behasított levelek, amelyek végei kicsi, púpos hátú karéjos levelekké alakulnak a főszentély északi, harmadik falkötegpillér-fejezetén. Hasonló típus a déli diadalívpilléren is megtalálható.

4. Durva megmunkálású, nagyméretű, szinte hurkaszerű elemekből kialakított, kevésbé differenciált felépítésű levélzet tűnik fel a főszentély délkeleti, ötödik falkötegpillérén, az északi mellékszentély-ablaktól északra eső falkötegpillér fejezetén. Hasonló megoldás látható a főszentély déli, negyedik pillérfejezetén, valamint a déli mellékszentély fejezeteinek egy részén. E típus jellemző az északi mellékszentély fejezeteinek túlnyomó többségére is.

5. Egy központi „púp” köré szimmetrikusan elhelyezett, hegyes végű, hullámzó levélrészek (amelyek távolról virágként hatnak) a főszentély délkeleti záródásában levő kötegpillér-fejezet felső részén láthatók, míg alul egy szárból kiinduló, nagyméretű, háromkaréjos, horpadt testű levelek találhatók. A fejezet felső részén megjelenő növénydísz látható még a déli mellékszentély déli falának falkötegpillér-fejezetén is.

6. Stilizált, nagyméretű, karéjos alakzatok láthatók (amelyeket az egyes tagozatokon külön-külön helyeztek el) a főszentély déli záródásában levő falkötegpillér-fejezetén. Némileg emlékeztet a főszentély ötödik, délkeleti pillérfejezetén látottra, bár itt a kidolgozás jóval színvonalasabb.

7. Nagyméretű, púpos hátú, háromkaréjos, száras levelek, amelyek csak kevésbé különböznek a kolozsvári 1. típusú levéltől. A főszentély kelet felől számított harmadik fejezetén az ilyen típusú levelek között maszkok találhatóak, valamint a fejezet kisebb tagozatán kőfaragó-ábrázolás.

8. A főszentély déli, első kötegpillér-fejezetének felső részén a 3. típusba sorolt levélzet fordul elő, míg az alsó sávban a levelek alatt állatok — kutya, disznó — és emberi alakok ismerhetők fel. Az e fejezethez tartozó egyik jeleneten egy tárgyat szájához emelő férfigura, a másikon Káin és Ábel alakja jelenik meg.

9. Szinte minden eddig ismertetett levéltípus megtalálható a déli diadalív-pillér fejezetén. Legnagyobb tagozatán a 3. típusba sorolt levelek láthatók. A déli toronybelső kötegpillér-fejezetein, ívesen hajló zárólemez alatt, a főszentélyben látott, háromkaréjos, púpos hátú, erezett szárral és anélkül megmintázott levelek is feltűnnek, a szentélyben egyáltalán nem alkalmazott levéltípusok mellett.

Kolozsvárott a szentély belső terében és a homlokzatokon feltűnő ablakvállköveknek három típusa különböztethető meg:

1. A főszentélyben az ötödik falkötegpillértől jobbra, a hetedikétől jobbra, valamint a nyolcadiktól balra látható vállköveken lényegében a 2. típusba sorolt, azaz nagyméretű, háromkaréjos, erezett és púpos hátú levelek találhatóak. Ez a szászsebesi 1. típusnak felel meg.

2. A főszentély, valamint az északi mellékszentély többi vállkövén folyamatos felépítésű, nagy, hosszúkás, plasztikus megmintázású, erezett, végein behasított, elhajló vagy egymás mellett szinte párhuzamosan álló levelek sorakoznak. Típusuk azonos, kivitelezésük módja azonban különböző. Színvonalasan kialakított pl. az északi mellékszentély külső ablakbélleténél levő, vagy a szentély délkeleti, ötödik falkötegpillérének található vállkő díszje, valamint a főszentély ugyancsak délkeleti záródásában levő két faragvány, ahol a levelek jól elválnak egymástól. Jó színvonalat képvisel a főszentély hetedik falkötegpillérének balra levő vállkő is, amelyen hullámzó végűvé alakulnak a máshol oly sematikusan képzett keskeny levelek.

3. Az északi mellékszentély külső homlokzatán, az ablaktól jobbra és balra elhelyezett vállköveken a 2. típusba sorolt levelek mellett a szentélybelső fejezeteiről ismert, a 3. típusba sorolt levelek is megtalálhatóak.

A fent ismertetett falkötegpillér-fejezetek és vállkövek leírásából világosan kitűnik, hogy az építkezések egy meghatározott szakaszában a szászsebesi és a kolozsvári templomon dolgozó műhelyek között kapcsolat állt fenn. Ezt a kapcsolatot mindenekelőtt azok a fejezetek bizonyítják, amelyeken mindkét épület díszítésére azonos vagy egymáshoz igen hasonlószerű levélmotívumokat alkalmaztak. Míg azonban Szászsebesen ezek a levéltípusok a szentélyépület első építési szakaszban elkészült részein szinte mindenhol előfordulnak, addig Kolozsvárott a közös elemek túlnyomó többsége a főszentélyben, a diadalív főszentélyhez kapcsolódó északi és déli pillérfőjén, illetve a déli mellékszentély déli falkötegpillérének találhatóak. Ezeken a kolozsvári fejezeteken nagy többségben sztereotip levélzet látható, amely jóval színvonalasabb kidolgozású, mint a szentélyfejen ugyancsak alkalmazott, de Szászsebesen ismeretlen ornamentika.

A típusbeli rokonságon túl, egyetlen olyan fejezet található Kolozsvárott — a főszentély északi első kötegpillérének —, amely kompozicionális szempontból is

összevethető egy szászsebesi — az E5-ös falpillérhez tartozó — fejezettel. Az azonos típusú levelek alatt a figurális dísz, valamint a szőlőfürtök megmintázása és elhelyezése is igen szoros kapcsolatra enged következtetni. Ezen túl azonban, a két épületen található, még a leggyakrabban előforduló levélzet faragásmódjában is jelentős a különbség. Míg Szászsebesen láthatóan nagy gonddal, apró részletekig kidolgozottak a levelek, valamint folyamatosan követik egymást, addig Kolozsvárott gyakori az elnagyolt megformálás és a már említett, túlságosan levegős elrendezés. Jelentős különbség a szögben törő, illetve ívesen hajló zárólemezek alkalmazása is.

Feltétlenül említést érdemelnek a nagy igényekről árulkodó szászsebesi ablakbéllet-fejezetek, amelyek a vékony pálcátagokat zárják le. Itt a kis méretek ellenére is magas színvonalúak a faragványok. Kolozsvárott mindkét elem, a pálcátag és a fejezet is hiányzik.

A fejezetek kialakításán túl, azonosság, illetve különbség fedezhető fel a profilok között is. Mindkét templomban jellegzetesek a trapéz keresztmetszetű tagozatok, amelyek Szászsebesen és Kolozsváron is egységes megoldásúak, de míg Szászsebesen az alátét hengeres, addig Kolozsváron szögletes.

A nagy hasonlatosság ellenére, a két épület formakincse között fennálló különbség arra utal, hogy a két műhely közvetlen kapcsolatban állt egymással, de biztosan nem volt azonos. A faragványok magasabb színvonalú kivitelezése pedig egyértelműen Szászsebes elsőbbségét látszik igazolni.

Kolozsvárott, mint már szó volt róla, az építésmenetből adódóan a fejezetek és a vállkövek két építési periódusban keletkeztek, és úgy tűnik, hogy a Szászsebesrel is kapcsolatba hozható növényi díszes darabok a régebbi réteghez tartoznak. Ugyanakkor azonban, főként a vállkövek egy része, valamint az északi mellék-szentélyben levő ornamentika azt látszik bizonyítani, hogy a boltozatbeomlás és az újraboltozás között — amikor a fejezetek és a vállkövek egy részét kicserélték — csak rövid idő telt el. Az újraboltozást követő időszak után a kolozsvári templomban alkalmazott szerkezeti és díszítőelemek többé nem árulnak el rokonságot Szászsebesrel.¹¹⁶

A kolozsvári szentélyépületnek, alaprajzi elrendezését tekintve, legközelebbi rokona a bécsújhelyi (Wiener Neustadt) dóm, illetve a feltételezhetően ennek nyomán, a XIV. század első felében felépített soproni Szent Mihály-templom szentélyépülete.¹¹⁷ A csaknem teljesen elpusztult, de a fennmaradt alapfalakból rekonstruálható óbudai prépostsági templomnak a XIV. század harmincas éveiben meginduló és 1350 előtt befejeződő építkezései is — éppen a szentélykialakítás miatt — kapcsolatba hozhatók a kolozsvári szentélymegoldással.¹¹⁸

Nem valószínű, hogy az építkezés — a fenti kronológia és az 1349-es, terminus post quem-ként figyelembe vett búcsúoklevél miatt — az 1350-es éveknél előbb megindult. Éppen a faragványok egy részének a szászsebesiekével való rokonsága alapján vált nyilvánvalóvá, hogy a kolozsvári és a szászsebesi építkezések a kezdeti szakaszban párhuzamosan folytak, vagyis lényegében elfogadható a két építkezés azonos időben való megindulása.

Szászsebesen az első építési periódusban az eredeti tervnek megfelelően elvégezték a szentély alapozási munkáin kívül a körítőfalak felhúzását, a lineárisan képzett, lemeztagos falpillérkötegekkel és a hozzájuk tartozó fejezetekkel együtt.

Ekkor készülhettek az ablakok is, mindenesetre a bélétekben látható kis fejezetek szoros stílusrokonságot árulnak el a falpillérfejezetek ornamentikájával.¹¹⁹ Az ablakművek (amelyeken három- és négykaréjos elemek halhólyagokkal váltakoznak) közeli párhuzamai éppen Nürnbergben, az 1349—1361 között felépített Frauenkirche előcsarnokán, illetve a Szászsebessel egyébként is kapcsolatba hozható Sebalduš-templom szentélyzáródásának délkeleti ablakán találhatók.¹²⁰

Szászsebesen egy keletről nyugat felé haladó építésmenettel lehet számolni, erre a boltszakaszok nyugat felé növekvő szakaszmélysége és a szentélybelső tartópilléreinek fejezetkialakítása egyértelműen utal. Ennek megfelelően, a sokat vitatott két keleti tartópillér, amelyekre a boltozat bordái közvetlenül, fejlemez nélkül metsződnek, az első építési szakaszban készült¹²¹ (56. kép), olyan módon, hogy a megemelt oltárrészbe építették be, felhasználva alapozásukhoz a régi bazilika szentélyének egy zárókövét is. Feltehető, hogy az első tervben ilyen pillérsor felépítése szerepelt. Hasonló megoldású osztopillérek alkalmazása már igen korán megtalálható az osztrák szerzetesrendek építészetében, noha elterjedésükre valószínűleg csak egy századdal később került sor. Így az imbachi dominikánus templom 1285-re elkészült hosszházának csarnokterét három, olyan nyolcszögű pillér osztja két hajóra, amelyre a boltozat bordái közvetlenül, fejlemez nélkül metsződnek. A retzi domonkos templom hosszházának három hajóját is olyan, az imbachiéhoz hasonló pillérek tagolják (1300 előtt), amelyeket később a szászsebesi szentélyben láthatunk viszont. A szászsebesi pillérpárnak nemcsak a felső része, hanem lábazata is a fent említett osztrák templomok hasonló megoldású pilléreinek kevésbé differenciált lábazati zónakialakítását követi.¹²²

Mindezeket figyelembe véve, Szászsebesen az építkezés kezdetének időbeli meghatározásához döntő fontosságúak a közvetlen előzményként szolgáló osztrák csarnokok, az 1350 előtt (Enns, Wallseer-kápolna), illetve az 1370-es évekre (Sankt Lambrecht; Pöllauberg, kórus) készen álló egyházak, valamint a kolozsvári szentélyfej épületdíszítő szobrászatával való kapcsolat. Így a szászsebesi első terv szerint meginduló szentélyépítkezés a XIV. század harmadik negyedére tehető — párhuzamosan a kolozsvári építkezésekkel —, és a szentélyépület második építési szakaszára datálható faragványainak stílusát is figyelembe véve, nagy valószínűséggel az 1370—1375-ös évekre be is fejeződött.

AZ ÉPÜLETDÍSZÍTŐ SZOBRÁSZAT. A TERVVÁLTOZÁS ELŐTTI IDŐSZAK SZOBRÁSZATI DEKORÁCIÓJÁNAK VIZSGÁLATA

Úgy tűnik, a szentélyépítés kezdeti szakaszában keletkezett a külső homlokzatok és a szentélybelső szobrászati díszének egy része.

Szászsebesen a szentély belső terét és külső homlokzatait is különös gonddal díszítették, az épületdíszítő szobrászat szinte minden válfaja fellelhető. A szentélybelső köteg- és osztopilléreinek fejezeteit egyrészt önálló levelek, másrészt hullámzó levélsorok alkotják, amelyek gazdagon kialakított frizként hatnak. A támpillérlábazatok övpárkány alatti kis háromkaréjos fülkéi a bennük levő,

belőlük kitekintő emberi fejek házaként foghatók fel. Igen nagy számban megtalálhatók a szentélybelső kötegpilléreit és a homlokzatok támpilléreit tagoló, egységes reliefhatást adó figurális és ornamentális díszű konzolok, illetve a változatos formájú és felépítésű baldachinok. A támpillérek kis részsűin lapuló szörnyállatok magasreliefként emelkednek ki az alapsíkból. Az övpárkány felett a támpilléreken, konzolokon, baldachinok alatt álló figurák egész sora látható, amelyek külön-külön is önálló egységet képviselnek. A konzol és a baldachin nem választhatók el a figurától, ugyanabból a tömbből — ebben az esetben a támpillérből — szabadulnak ki, mint maga a figura. A szoboralakot mintegy körülveszik, önálló terét, „városát” szimbolizálják, architektonikus környezetét alkotják. Ugyanilyen önálló egységeknek tekinthetők a támpillérek tetején, oszlopok tartotta baldachinok által kialakított fülkék, azaz tabernákulumok, amelyek egy-egy figurát foglalnak magukba. (33. kép.) A szentély déli homlokzatán a szobortartó fülke egy másik — függő konzol és baldachin alkalmazásával keletkezett — fajtája is feltűnik. (39. kép.)

A kerek szobrok plasztikus megformálásuk és lebegés érzetét keltő elhelyezésük ellenére is megőrizték tömbszerűségüket, ezért valójában ebben a környezetben és elhelyezésben relieffigurákként értelmezhetők. Ha a támpilléreket, amelyek a szobrászati dekoráció nagy részét hordozzák, egy-egy önálló egységnek tekintjük, kitűnik, hogy szerepük csak részben funkcionális, statikai szerep, hiszen maguk is egy „házként” vagy tabernákulumként foghatók fel.

Éppen a szobrászati dekoráció gazdagsága, az önálló kerek plasztika nagy száma enged feltételezni egy relative népes kőfaragóműhely tevékenységét Szászsebesen. A terfváltozások és az építésmenetben beállott szünet ellenére a szobrászati dísz szervesen illeszkedik az architektúrába, jellegéből és elhelyezéséből is szisztematikus tervezés és kivitelezés bontakozik ki. Ezt a hipotézist támasztja alá az a tény, hogy a külső homlokzatok szobrai egységes és átfogó ikonográfiai program szerint készítették és helyezték el. E program megfejlesztésével azonban még adós a kutatás.¹²³

A szobrászati dekoráció elkészültének ideje azonban csak részben esik egybe a templom építésének idejével. A szobrászati dísz közül feltehetően csak az architektúrához szorosan kötődő plasztikai elemek (azok, amelyeket a falba kellett bekötni, a konzolok és baldachinok, valamint az ezekkel azonos stíluszajátosságokat mutató szobrok) készültek előbb, vagy a szentély építésének kezdeti időszakában. Ennek alapján a szentélykülső alsó zónájában levő dekoráció nagy része, valamint a szentélybelső számos konzolja és baldachinja utal korai keletkezésre.

A szentélykülső támpilléreinek övpárkány feletti sorában tizenegy azonos méretű, többé-kevésbé hiányos vagy roncsolt szobor áll. A déli oldal első támpilléren (dt1) Szent Kristóf szobra áll, vállán hordozza a kis Jézust. (36. kép.) A dt2-esen Keresztelő Szent János (38. kép) meglehetősen roncsolt, félig állatbőrbe burkolt alakja, a dt3-as támpilléren Mária a gyermek Jézussal (40. kép), a dt4-esen János evangélista látható, könyvvel a kezében (41. kép), a tk1-esen egy szent hiányos szobra áll (42. kép).

Ez a figura a szentélykülsőt díszítő faragványok között az egyik legérdekesebb és legtalányosabb is, ebből adódóan ikonográfiai meghatározása sem egységes és biztonságos.¹²⁴ A figura testén nagy szőlővessző látható, amelyből indák és fürtök

nőnek ki szabályos rendben. A szobor feje hiányzik, és mindkét alkarja letörött. Mivel a fennmaradó karcsonkok befelé, a test felé látszanak fordulni, ez arra utalhat, hogy a figura kezében egykor egy tárgy volt látható, vagy kezeit imára kulcsolta. A szülőábrázoláson kívül semmiféle felirat vagy attributum nem segíti a szoboralak meghatározását.¹²⁵

Ismeretes, hogy a keleti és nyugati egyházatyák Jézus nyomán egyaránt szőlőtőhöz hasonlították Krisztust, és legkésőbb a IV. századtól a szőlőtő megszokott Krisztus-szimbólum, valamint a mártír- és vértanúhalál jelképe is volt egyben.¹²⁶ Meg kell azonban jegyezni, hogy a szőlőtő csak akkor értelmezhető Krisztus szimbólumaként, ha erre felirat vagy maga az ikonográfiai környezet is utal.¹²⁷ E figura esetében az utolsó feltétel adott, mivel apostolok és szentek körében, valamint a keleti szentélyzáródásban található, így nem zárható ki, hogy Krisztust jeleníti meg.

A szentélyzáradék három támpilléren (tk2, tk3, tk4) egy-egy apostol szobra látható. (43–45. kép.) Az északi oldal első, Jakab-kápolnára néző támpillére (t4) Szent Jakab szobrát helyezték. (46. kép.) Karjával magához szorítja egyik attributumát, a botot, a kagyló ruhájának dísz is egyben. A t3-as támpilléren Mária koronás alakja áll. (47. kép.) Végül a t2-es támpilléren ismét egy apostolszobor következik. (48. kép.)

A szoboralakok közös sajátossága, hogy nem körplasztikusan kidolgozottak, testük elválaszthatatlan a támpillértől, szinte ebből nőnek ki, reliefhatásuk ezzel fokozódik. Ebből a sajátosságból következik merev tartásuk, tömörszerű, kevésbé differenciált test- és fejkialakításuk. Alakjukat hosszú, köpenyszerű bő ruha fedi, amely alatt testük felépítése, arányai csak sejtethők.¹²⁸ A testeket fedő ruházatot kevésbé plasztikus, lineárisan futó, lapos redőkezeléssel formálták, amelynek karról leomló és a test tömegéhez simuló végei kalligrafikus mintában végződnek. Gyakran ismétlődő motívum a hastájékot hangsúlyozó, több rétegben egymás felett elhelyezkedő, tál alakú redőrendszer, valamint a deréktól lefelé párhuzamosan futó, a talapzaton szabályos ráncokba rendeződő és elfekvő redőzet, szabadon hagyva sok esetben a figurák lábát. Számos közös vonás figyelhető meg a fejek kialakításában is. A szobrok egy csoportjára (amelybe Keresztelő Szent János, a déli oldal Mária-szobra, valamint János evangélistát és az északi homlokzaton álló Máriát megjelenítő figurák tartoznak) jellemző a kerek arcforma, részletelemeinek kevésbé plasztikus megmintázása, az arcokon tükröződő sztereotip mosoly, valamint az apró, sűrűn a fejhez simuló, szabályos fürtökből kialakított, illetve vállra omló, szoros hullámokba rendeződő hajmintázás. A másik csoportba azok a figurák sorolhatók (Szent Kristóf, a szentélyzáradék három apostolszobra, Szent Jakab és az északi homlokzat utolsó, ugyancsak apostol ábrázoló szobra), amelyek hosszúkás arcformájukkal, szemük, szájuk, orruk plasztikusabb megformálásával tűnnek ki. Kifejező vonásokról e szobrok esetében sem beszélhetünk, jóllehet az első csoport sematikus arcképzése sem sajátjuk. Stílus szempontból ezek a figurák nem választhatók el élesen testfelfogásuk, ruházatuk ritmusának és kalligrafikus vonalgazdagságának hasonlósága miatt az első csoportba sorolt figuráktól, inkább azonos időben és műhelyben egymás mellett dolgozó kőfaragók munkáját reprezentálják.

Az első periódus plasztikai díszítéséhez tartozik a külső homlokzatok és a belső tér kötegpillérein, a szobrok felett álló, három- vagy négyszög alakú, kevéssé díszes kialakítású baldachinokon kívül a szobortartó konzolok nagy része is. A szentély külső homlokzatain és belső terében összesen három, különféle típusú gyámkő található: a szentélykülsőn leveles testű és maszkos konzolok láthatók, míg a belső térben guggoló atlaszfigurákat ábrázoló gyámkövek is megjelennek, a másik két típus mellett.¹²⁹ A déli oldal dt2-es, dt3-as, a tk1-es, a szentélyzáradék tk3-as és az északi homlokzat t2-es támpillérének konzoljain a szentélybelső kötegpillérfrízein is megfigyelhető, régies típusú, púpos hátú levelekből kialakított ornamentika jelenik meg. (40., 48. kép.) E hasonlóság alapján a konzolok megformálása kapcsolatba hozható a szentélybelső kötegpillérfrizeit is készítő műhely tevékenységével. A szentély belső terében a konzolok egy része már a francia katedrálisépítészetből is jól ismert¹³⁰ guggoló atlaszfigurákat ábrázol. Test- és arcképzésük artikulálatlansága miatt — jöllehet arcuk néhány részleteleme a külső homlokzatok és a belső tér figurális konzoljainak arcképzését idézi — nem zárható ki az a feltételezés sem, hogy kivitelezésüket még a szentély építése előtt megkezdték.

Mivel a fent ismertetett faragványok feltehetően több mester, az ún. lineáris stílust helyi kőfaragóhagyományokkal ötvöző, a szobrászati tömegek szerves kezelésében, mozgalmasságban kezdeti stílusfokot képviselő, kevéssé színvonalas művei, csak némi fenntartással hozhatók kapcsolatba a XIII. század végi, XIV. század eleji nyugat-európai, hasonló stílust tükröző emlékanyaggal. E művek a szászsebesi szobrászati dekoráció stílusforrásaként, nem pedig párhuzamaként foghatók fel.

Úgy tűnik, hogy a szászsebesi első építési szakaszban készült faragványok távoli stílusforrását képviseli a rottweili Kapellenturm 1330—1350 közé datálható szobrászati dekorációja.¹³¹ Sok a hasonlóság fej- és arcképzésben, a haj és a szakáll azonos módon történő stilizálásában a Kapellenturm ún. apostolmesterének tulajdonított Krisztust ábrázoló szobra,¹³² valamint a nála szárazabb megformálású, szászsebesi északi homlokzaton álló, apostolt ábrázoló faragvány között is. (48—49. kép.) A straßburgi Münster homlokzatszobrászatára visszavezethető¹³³ rottweili stílus, éppen a Kapellenturm prófétaszobrait kivitelező, ún. próféta†mester közvetítésével, még 1350 előtt Nürnbergbe is eljutott.¹³⁴ A szászsebesi szobrászati dekoráció stíluseredetét illetően összefüggésbe hozható a XIV. század első felének nürnbergi plasztikájával is. A Bajor Lajost ábrázoló, Nürnbergben 1332-ben készült körelief típusánál, testfelfogásánál, fejmintázásánál, a drapériát tartó angyalok pedig jellegzetes arckialakításuknál fogva hozhatók kapcsolatba a szászsebesi szentélykülső figuráival.¹³⁵

Hasonló stílust képviselnek a nürnbergi Sebalduskirche Brautpfortéját díszítő, XIV. század első felére datált, okos szüzeket megjelenítő szobrok, amelyek főként a részletmotívumok — ruhájuk kialakítása, jellegzetes tál alakú redőrendszere — alapján, illetve gesztusaik rokonsága révén hozhatók kapcsolatba Szászsebesssel.¹³⁶ Az okos szüzek egyikét tartó konzol alatt olyan szörnyállatot ábrázoló dísz van, amelynek közeli rokona a szászsebesi támpillérek osztópárkányain, illetve az északi homlokzat Mária felett álló baldachinjának tetején is megtalálható. (81—82. kép.)

Testfelfogásban és a redőrendszer, az egymás fölött elhelyezett dekoratív redőszegélyek hasonló módon való kialakításában a szászsebesi dt4-es támpillér János evangélistát ábrázoló szobra összefüggésbe hozható az 1350-re befejezett bozeni (Bolzano) plébániatemplom hosszházának második, déli pillérén levő relieffel, amely a trónoló Máriát ábrázolja a gyermek Jézussal, valamint egy egyházi személlyel, aki feltehetően a templom mecénása volt. Mind stílusát, mind típusát tekintve a kutatás ezt a művet a XIV. század első felének délnémet építészeti szobrászatához kapcsolja.¹³⁷

A pozsonyi dóm bonyolult építésmenetében a XIV. század első felében meginduló második építési periódusra datálhatók azok, a csarnokhosszházat három hajóra tagoló nyolcszögű, sima törzsű osztópillérek, amelyek a szászsebesi első tervben szereplő pilléreknek rokonai. Ezen túl, a dóm északi (előcsarnok mélyén álló) kapuzatának, ha típusa nem is, de részletelemei, főként a bélletben álló, hengertagokat lezáró, kis méretű, két sorban elhelyezett, púpos hátú levelekből kialakított ornamentikája közeli kapcsolatban áll a szászsebesi első építési szakaszban készült konzolokkal, valamint a szentélybelső falkötegpilléreinek leveles fejezeteivel.¹³⁸

Figyelembe véve a szászsebesi faragványok stílusforrásaként értelmezhető emlékszerű készülését, valamint az első periódus plasztikai dekorációjának stílusösszetevőit, elfogadható az egyes épületrészek és szobrászati díszük segítségével már bizonyított, XIV. század harmadik negyedére való datálás.

A TERVVÁLTOZÁST KÖVETŐ ÉPÍTKEZÉSEK, VALAMINT A SZOBRÁSZATI DEKORÁCIÓ EREDETÉNEK VIZSGÁLATA

Az egyes épületelemek és szobrászati díszük szemmel látható stílusváltozása bizonyítja, hogy az 1370—1375-ös éveket követően nagy horderejű terv- és műhelyváltozás következett be Szászsebesen. Ennek a tervváltozásnak az eredménye a szentély alaprajzi diszpozícióján és a szentélyzáradék kialakításán kívül a szentély belső terének egészen a nyugati zárófalig való kiképzése, a szobrászati dísz túlnyomó többségének kivitelezése, a támprendszer felépítése, a hozzájuk tartozó, már az első építési periódusban elkészült szobrok elhelyezése, a támpillérek felső részén álló további faragványok elkészítése, valamint a szentély beboltozása.

A szentély végleges kialakítása szempontjából tehát a második építési szakasz döntő fontosságú volt. Az új műhely munkássága nyomán a franciaországi és németországi építészetben szívesen alkalmazott megoldások kerültek előtérbe, a maguk jellegzetes szerkezeti és tértagoló elemeivel együtt. Szászsebesen éppen a tervváltozás következtében mondtak le a szentélyzáradékban álló, sima törzsű, fejezet nélküli pillérpár további alkalmazásáról, és a hat-, nyolcszög alaprajzú, hangsúlyos lábazati zónával és fejezettel ellátott, oldalain háromnegyed oszlopokkal kiegészülő pillérek bevezetésével tértek el először az eredeti tervtől.

Az oszlopokkal kiegészített pillérek első alkalmazása a kora gótika építészetére vezethető vissza. Csarnokrendszerű építményben ez a pillérforma megjelenik már a XIII. század második felében elkészülő németországi Haina cisztercita templomá-

ban. A nyolc féloszloppal körülvelt pillér tűnik fel a XIII. század harmadik negyedében épülő minden dóm csarnokhosszházának pillérein is.¹³⁹

Csemegei említette elsőként a szászsebesi pillérek közvetlen előzményének tartott nürnbergi Sebalduš-templom keleti kóruspilléreit.¹⁴⁰ Ezek közös eredete a szászsebesi pillérekével kétségtelen, bár a két megoldás között közvetlen kapcsolat nem áll fenn.

A szászsebesi szentélymegoldással közvetlen kapcsolatba a németországi Friedberg plébániatemploma állítható, amelynek építése a XIV. század elejétől a XV. század elejéig tartott. Pilléreinek építése a XIV. század második felére tehető, feltételezhetően előbb készültek, mint szászsebesi rokonaik.¹⁴¹

Szászsebesen a stílusváltozás jól észrevehető a fent említett osztópillérek fejezetmegoldásán is. Az első építési szakaszban alkalmazott ornamentikát felváltja a két sorban elhelyezett, egymástól különváló, szeszélyesen hullámzó levélsor, amely feltűnik még a diadalív déli fejezetén, valamint az ugyancsak diadalíveken található konzolokon, illetve a velük szemben álló osztópillérek nyugati részére helyezett konzolokon is.

Az 1370—1375 után készült szobrászati dekoráció stílusában is változások figyelhetők meg. Gazdagabb, finomabb megmunkálásuk, plasztikusabb megformálásuk révén az első periódus szobrászati dekorációjától el kell választani a déli homlokzat dt4-es, a szentélyzáradék tk2-es, tk3-as, valamint a tk4-es támpillérek női fejeket, illetve torz vigyorú maszkot ábrázoló konzoljait, amelyek egyező részletelemeik — fejmintázásuk, szemük, szájuk hasonló módon való kialakítása — miatt azonos műhely munkájára vezethetők vissza. Az északi homlokzat t3-as támpilléren, a Mária alakját tartó konzolra olyan plasztikusan modellált levélformát faragtak, amelynek hasonmásai a szentélybelső tervváltozás után készült pilléreinek fejezetein láthatók viszont. (47. kép.) Ezekkel a konzolokkal a legszorosabb rokonságot tartják a szentélybelső figurális, női fejeket ábrázoló konzoljai, amelyeknek a tömörszerű kezelésem túl részletelemeik is — a kerek arcok, a nagy, mandulavágású szemek, a széles száj és a jellegzetes toka ábrázolása — a szentélykülső hasonló faragványaira emlékeztetnek. (63., 68. kép.) Stílus szempontból az első építési szakaszban keletkezett plasztikai dekorációtól elválnak a szentélybelső terében levő többi faragvány is, azaz a falkötegpillérek már említett konzoljain kívül a rajtuk elhelyezett kerek szobrok, valamint a fejük fölé boruló baldachinok tetején álló, trombitát fújó angyalfigurák. (83—84. kép.) Eredetileg a körítőfalak minden kötegpilléreire egy-egy szobrot terveztek állítani, összesen 16-ot, amelyek közül ma már csak hét látható.¹⁴²

Az északi körítőfal ötödik kötegpilléreire helyezték (E5) a bal kezében könyvet tartó, fején mitrát viselő Szent Miklós püspök alakját. A szentélyzáradék K1-es kötegpilléren feltételezhetően Szent Pál ugyancsak mitrás alakja látható, jobb kezét áldásra emeli, baljában attributumát, a kardot fogja. A K2-es kötegpilléren Szent Péter szobra áll, személyes attributumával, a kulccsal. A déli oldal ötödik kötegpilléren (D5) mitrát viselő szent alakja (69. kép), a D4-esen koronás női alak (72. kép), a D3-ason kezében országalmát tartó, koronás királyt megjelenítő faragvány a dísz (73. kép).¹⁴³ Akárcsak a támpillérek alsó zónájában levő faragványok, e szobrok sem körplasztikusan kidolgozottak, életterük szintén a konzol és a baldachin által kialakított fülke. Az öt férfialakot ábrázoló szobor

testfelépítése szinte azonosnak mondható. Alakjaik tömörszerű felfogásán túl jellegzetes a testeket fedő köpenyek vegyes redőzete, amely egyben a szoboralakok testét is tagolja. A hastájék tál alakú redőrendszerén kívül gyakori a karról leomló, hullámozó drapéria ábrázolása, amely azonban a test tömegétől nem válik el, hullámozását a rendszertelenül elhelyezkedő szegélyek játéka adja, egyben biztosítva a gazdag árnyékhatást.¹⁴⁴ A fejek kialakításában a gondos haj- és szakállmintázás, valamint az arcok elemeinek plasztikus modellálása érdemel említést. A sematikus és ügyetlenül mintázott kezek beszédes mozdulatai segítségével azonban mégis sikerült a szobrokat készítő mesternek némileg a mozgalmasság érzetét kelteni. Különös figyelmet érdemel a déli oldal koronás női figurát megjelenítő szobra, amely jó arányaival, harmonikusan redőzött, szegélyekkel tagolt és boglárrel összefogott ruhájának kialakításával, kezének beszédes mozdulatával, eleven arkifejezésével, finoman mintázott haj- és fejdíszével a szentélybelső plasztikai dekorációjának méltán egyik legjobb darabja.

A szentélybelső szobrászati díszének egyenetlen kvalitásáról adnak jó fogalmat a baldachinokra helyezett, trombitát fújó, mereven, sematikus formált angyalszobrok, amelyeknek mestere semmiképpen sem hozható összefüggésbe a konzolokat és a kerek plasztikákat készítő mesterrel, jóllehet valószínű, hogy azonos időben és műhelyben dolgoztak. (83—84. kép.)

A százszebesi szentély szobrászati díszében a csúcspontot fejlett formaképzésük, jó minőségű kidolgozásuk révén a támpillérek felső zónájában elhelyezett 13 kerek szobor képviseli. A szentély déli homlokzatán és a szentélyzáradékban a figurák között jelenetszerű ikonográfiai kapcsolat ismerhető fel. A déli homlokzat első jelenete a Királyok imádatát ábrázolja, ezt követi a Vizitáció és végül az Angyali üdvözlés kompozíció.¹⁴⁵ Az északi homlokzaton álló további három férfi- és két női figura közötti ikonográfiai kapcsolat még nem tisztázott.

A szobrok közös sajátossága, hogy architektonikus környezetre szántak, körplasztikusan kidolgozottak, de feltétlenül az oszlopok által kialakított fülkére vonatkoztatva. A néző perspektivikus rövidülésben látja a körülbelül 15 méter magasra helyezett figurákat. Ez a magyarázat arra, hogy fejük a testük méreteihez viszonyítva túl nagy. A középkori művész mintegy tudatosan korrigálja a néző látási élményét.¹⁴⁶ Jellegzetes ruhafigurák, az egész testüket befedő köpenyből következik az elnagyolt testformálás, a kevésbé mozgalmasság, tömörszerű kialakítás. A szobrok kis talapzaton állnak, lábukat is eltakarja a bő, köpenyszerű ruha, amelynek vége a talapzaton megtörik és párhuzamos hullámokba rendeződik.

A déli oldal, Epiphaniát alkotó négy alakjának elhelyezésével a kora középkortól kezdve szívesen alkalmazott kompozíciós sémát követték Százszebesen is.¹⁴⁷ A legelső támpillér tetején áll Gáspár (85. kép), jobb kezében a tömjént tartalmazó edényt fogja. Koronás fejét kissé Boldizsár, a középkorú király felé fordítja, akit szintén koronával és korához illő szakállal ábrázoltak. (86. kép.) Menyhértet, a hosszú szakállú, kopasz, idős királyt a néző profilban látja. (87. kép.) Mária ülő alakja frontális beállítású, térdén tartja gyermekét, aki a királyok hódolatát fogadja.¹⁴⁸ (92. kép.) A négy figura között nemcsak a tartalmi, de a formai kapcsolat is nyilvánvaló. Testkialakításukban jellegzetesek a köpeny alatt viselt ruha vertikális, egymással párhuzamosan haladó csőredői, és az erre boruló

köpeny, amely pl. Gáspár testét derékig betakarja. A horizontálisan redőzött és igen plasztikusan mintázott kelmét jobb vállán átvetve viseli, vége a vállnál leomlik, erőteljes vertikális csőredőt alkotva, amelyet több rétegben egymás felett elhelyezkedő, lineárisan futó szegélyek tagolnak. A jobb kezében tartott lágy vonalú mondatszalag testét átlósan keresztezi, szervesen hozzátartozik alakjához. A Háromkirályokat készítő mester drapériastílusának sematizmusára utal a Boldizsár és Menyhért felemelt karja alatt összesűrűsödő, bal oldalon laposan leomló, szegélyek által többszörösen rétegzett redőrendszer. Méltóságteljes tartás, nyugodt, súlyos, de egyben beszédes arckifejezés jellemzi a figurákat. Az első kettő — a gesztusok alapján — beszélgetni látszik egymással. Számos közös vonás figyelhető meg a fejek kialakításában is. Jellegzetes a nagy hullámokkal élesen mintázott haj, a viszonylag széles és ovális arc, a lapos, ráncos homlok, a plasztikusan modellált orca, a mélyen alávéssett, hangsúlyos szemöldök, a kissé lapos orr és duzzadt száj. Úgy tűnik, hogy e mester stílusát tükrözik az Epiphaniát követő Vízitáció-jelenet Erzsébetet és Máriát megjelenítő figurái is.¹⁴⁹ (94—95. kép.) A jelenet jellegéből adódóan a szereplők pszichológiai ábrázolására kevesebb lehetőség nyílt. A középkori ikonográfiai ábrázolások jól bevált szokása szerint, a jelenet két alakja közötti egyetlen lényeges különbséget, nevezetesen Erzsébet előrehaladott állapotát Szászsebesen is testének teltebb arányaival, nagyobb tömegével, öltözetének kialakításával érzékeltette a kőfaragó. Erzsébet teljes alakját, sőt fejét is befedi a dúsán redőzött köpeny, amelynek hastájékat hangsúlyozó, fent ék alakúvá, alul már-már tálredővé öblösödő redőrendszere némileg állapotára is utal. Ruházatának karról leomló csőredői, valamint a talpazaton megtörő és egymással párhuzamosan futó redőzete élénken emlékeztet a Háromkirályok öltözetének tagolására. Fejének mintázása minden részletemével együtt Gáspár vonásait reprodukálja. A Vízitációt a szentélyzáradékban levő Angyali üdvözlés-jelenet követi. A Gábrriel arkangyalt és Máriát megjelenítő szobrok összetartozása mozgásmotívumuk alapján is kétségtelen. Mindkét figura kissé a másik felé fordítja fejét, Gábrrielt kifejező mozdulata és mosolygós arca (96. kép), Máriát megdöbbenéstől felemelt karja, figyelmet tükröző arckifejezése avatja a Lukács-evangélium szövegének hű tolmácsolójává (97. kép). A jelenet értelmezését segíti a figurák testéhez szervesen illeszkedő mondatszalagokon levő felirat is, Gábrrielén: AVE MARIA GRACIA, Máriáén: ECCE · ANCILLA · DNI · FIAT · M, az Angyali üdvözlésre utaló bibliai szöveg. A két alak más szférába való tartozását Gábrriel nyújtottabb arányaival, légiesebb természetével érzékeltették. Az előző figurák plasztikusan modellált redőrendszere helyett Gábrriel alakján az a régies típusú, lineárisan futó redőzet látható, amely az első periódusban készült figurák sajátja is. Ugyanakkor alakjának kifejező megmintázása miatt tervváltozás utáni készülése kétségtelen. Testfelfogása és fejtípusa révén a Máriát ábrázoló szobor az Epiphania-, illetve a Vízitáció-jelenet Gáspárt és Erzsébetet megjelenítő faragványaihoz kapcsolható. Külön kiemelésre méltó — a többi figura sztereotip ruházatával ellentétben — Mária öltözete, amely korhűsége miatt viselettörténeti értékkel bír.

Az Angyali üdvözlés után, az északi homlokzaton három férfifigurát ábrázoló szobor követi egymást.¹⁵⁰ Az első szobor fiatal, fedetlen fejű férfit ábrázol (99. kép), kezében felismerhetetlen tárgyat tart. A szentélykülső egyik legszínvonalasabb

szobra, testének plasztikus megmintázása, az alakját befedő köpeny könnyed és hajlékony redőrendszere, jobb karjának jó arányú, plasztikus kialakítása, valamint az erről leomló és tőle elváló kelme szegélyekkel tagolt hullámzó redőzete révén. Fejformája, arcának és hajának kialakítása az Angyali üdvözlés Máriát megjelenítő figurájával rokonítja.

Az északi homlokzat második szobra az előzőhöz hasonlóan fedetlen fejű fiatal férfialakot ábrázol. (100. kép.) A szentélyt díszítő többi figura testformálásával ellentétben erre a szoboralakra a merev, frontális beállítás, ügyetlen testformálás, kevéssé plasztikus modellálás jellemző, amelyet a testét fedő ruha differenciálatlansága is elősegít. Harci öltözetben ábrázolták, testének felső részét páncél fed, alsó részét csak térdig borítja ruhája. Jobb kezében pajzsát, baljában kardját fogja. Fejének és az arcát keretező rövid, szabályos elrendezésű hajának kialakításával, arcának csekély plaszticitásával, érzelmet nem tükröző arckifejezésével nemcsak kialakításának módjában, de jellegében is különbözik a szentélyt díszítő többi faragványtól. Öltözete és fegyverzete arra utal, hogy lovagfigurát vagy katonaszentet jelenít meg. A harmadik szobor idősebb — koronájáról ítélve — királyalakit ábrázol, amelyet szoros kapcsolat fűz test- és fejkialakítása révén az Epiphania-jelenet Boldizsár-alakjához. (101. kép.) Ruházatát elől lapos redőkezeléssel formált tálredők tagolják, de jellegzetes az oldalsó részek öblös tálredőrendszerén kívül köpenyének hullámzó, szegélyekkel tagolt plasztikus mintázása is. Kezében országalmát tart, testét mondatszalg keresztezi. Fejformáján kívül az arcát övező, szabályos hullámokba rendeződő hajkialakítás, bajuszának, illetve rövid, végében kettéosztódó szakállának mintázása is a Boldizsárt megjelenítő szoborral rokonítja. Attributumai, a korona és az országalma miatt elfogadható, hogy egy királyalakit jelenít meg.

Az északi szentélyhomlokzat utolsó két támpillérenek tetejére két női figurát helyeztek. Főként az első szobor igen jó színvonalú, plasztikusan megmintázott ruházatát hason kiöblösödő tálredőrendszer tagolja, alsó részén érzékletesen megformált csőredőzet látható. (102. kép.) Fejének, finoman mintázott arcának, valamint hajának kialakítása révén szoros rokonság fűzi az északi homlokzat első, nem azonosítható figurájához, valamint az Angyali üdvözlés Máriát megjelenítő szobrához is. Fejének felső része feltűnően lapos, haj sem borítja, ezért jogos a feltevés, hogy egykor korona fedhette. Ezt támasztják alá a fej hátsó oldalán kiálló kis kőcsonkok is. Jóllehet keze és attribútuma is letörött, alkarjának tartásából és a testén felfedezhető nyomokból arra lehet következtetni, hogy egykor kezében tartotta attribútumát. Főként az utána következő, Szent Katalint ábrázoló faragvány miatt elképzelhető, hogy tornyot vagy kelyhet kezében tartó Szent Borbála-szoborról vagy kosarat tartó Szent Dorottya-ábrázolásról van szó.¹⁵¹

A Szent Katalint ábrázoló szobor egyik ritka kivétel a szászsebesi szentélyt díszítő faragványok között, hiszen alakja sérülést nem szenvedett, és attributumai — koronája és a mártíriumára utaló kerék — is épen fennmaradtak. (103. kép.) Az alakját beborító drapéria elől és oldalt is lapos tálredőket alkot. A Szent Borbálát vagy Dorottyt ábrázoló szobor ügyes mintázásával ellentétben itt a tömörszerűség és az elnagyolt kialakítás dominál. Közéleti kapcsolatba fejformája, testfelfogása révén az Epiphania-jelenet Boldizsárt ábrázoló szobrával hozható.

A fent ismertetett összefüggő jelenetek és a szentély külső homlokzatát díszítő különálló és azonosítható figurák arra utalnak, hogy Mária életének Jézus születése előtti időszakából (Vizitáció, Annunciáció), valamint Jézus gyermekségének jeleneteiből kerültek e ciklusok és figurák ábrázolásra (Epiphania). Már a szobrok ismertetésekor is kiderült, hogy a fent említett figurák megformálásában több kéz munkája ismerhető fel. Részletmotívumok alapján ítélve az Epiphania-jelenet Gáspár-szobrát készítő mester stílusát tükrözi még a Vizitáció Erzsébet-alakja, az Angyali üdvözlés Gábrielt és Máriát ábrázoló faragványai, valamint a Szent Borbála(?) vagy Szent Dorottya(?) szobor is. Úgy tűnik, hogy fej- és testkialakítás-beli rokonságuk alapján a Boldizsárt, Menyhértet, Szent Istvánt (?) és Szent Katalint ábrázoló figurák is összetartoznak. Vékony szállal ugyan, de talán e csoporthoz kapcsolható a felfegyverzett lovagot ábrázoló szobor is. A faragványokon ugyan több mester munkája ismerhető fel, de az egyes mesterek figurakialakításában a részletképzés eltérései ellenére sem beszélhetünk stílári és kompozíciós módszerbeli különbségekről, sőt a szentélybelső és a támpillérek felső zónáját díszítő figurák között kétségtelenül meglévő stílus- és minőségbeli eltérés sem tekinthető lényegesnek.

A szászsebesi, jórészt második építési periódusban készült faragványok ikonográfiai és kompozíciós tekintetben is az 1300—1350 között, délnémet területeken keletkező művek csoportjába tartoznak. Az Epiphania-, Vizitáció-, Annunciáció-ábrázolások délnémet megoldásokkal való rokonsága azonban nemcsak a programra, hanem a stílári kapcsolatokra is kiterjed. A XIV. század közepén, Dél-Németországban kialakuló új szobrászati formanyelv eredetének és elterjedésének kérdései a szászsebesi szobrászati dekoráció szempontjából sem közömbösek. Úgy tűnik, hogy a stráßburgi, 1331—1349 között elkészült Katalin-kápolnának a század eleji francia udvari művészettel is szoros kapcsolatban álló, tradícióhoz kevésbé kötődő plasztikai dísz¹⁵² az a fontos kiindulópont, amelynek hatóterületébe esnek a korai Parler-művészetet tükröző építmények és azok szobrászati dekorációja.¹⁵³ A Katalin-kápolnában álló, Szent Sír díszítő négy figura közül (amelyeknek megmintázása a nyugati portált díszítő prófétaszobrokra vezethető vissza) kiválik a formáiban könnyedséget nélkülöző, Szent Katalint ábrázoló szobor. Ruházatának csipőtől lábíg futó, elfekvő redőpályája ellentétes a vállról leomló kelme íves redőzetével, amelynek természetes súlya nem érzékelhető. Alakfelfogása és fejképzése révén is olyan jellegzetes példáját adja a korszak konvencionális figurafelépítésének, amelyet a vele rokonítható szászsebesi, ugyancsak Szent Katalint ábrázoló szobor a maga jóval gyengébb kialakításával még inkább érzékeltet.

A freiburgi Münster 1340 előtt készült, Stráßburgból levezethető, jórészt még a régi szobrászati tradícióhoz kötődő, nyugati portált díszítő együtteséből válik ki az 1340-es évek végére datálható Angyali üdvözlés-jelenet és a templombelsőben álló, Szent Sír díszítő két angyal és három női alak, amelyek azonban már egy új térbeli stílust képviselnek. A Johann II. Parler által 1359-től vezetett kórusépítési munkálatokkal áll kapcsolatban az északi kórusportál Genesis-jelenete, amely az Angyali üdvözlés és a Szent Sír díszítő figurák stílusának folytatója, és ahol már a délnémet Parler család tagjai által alkalmazott elemek is feltűnnek.¹⁵⁴ A fent említett figurák térbelisége, testük gyenge „S” hajlata, tipikus arc- és hajkialakítá-

suk, ruházatuk drapériarendszere egyaránt arra utal, hogy a szászsebesi szentély-homlokzatok felső részén álló szobrokon kívül, egyben a szentélybelső figurális, női fejes konzoljainak, valamint elhelyezésük révén a baldachinok felső részén levő, trombitát fújó angyalszobroknak is előképei a freiburgi, 1340-es évek után keletkező faragványok.¹⁵⁵ (64—65. kép.)

A nürnbergi Sebaldus-templom nyugati kórusában levő, 1300—1350 közé datálható plasztikai dekoráció hasonlósága révén szintén rokonítható Szászsebes-sel.¹⁵⁶ A nyugati kórus középhajójában álló apostolszobrokat, Szent Jánost, Fülöpöt és Bertalant megjelenítő figurákat, illetve az északi mellékhajó Szent Kunigunda- és Szent Ilona-szobrait, az északi kórusportál két oldalán álló, az Angyali üdvözetet megjelenítő Mária és Gábrriel arkangyal alakját testfelfogásuk, ruházatuk redőjátéka rokonítja a szászsebesi szentélykülső szobrain kívül a kórusbelső déli kötegpillérén álló, szép megformálású, koronás női alakot ábrázoló szoborral is.¹⁵⁷

A freiburgi új stílust képviselő szobrászathoz kapcsolja a kutatás a rottweili Kapellenturm 1356-tól induló második építési szakaszában készült apostolfiguráit, valamint az Utolsó ítéletet megjelenítő timpanont is. A főportált díszítő apostolok elhelyezése (konzolokon és baldachinok alatt állnak), mesterük azon törekvése, hogy alakjait mozgásuk révén összekapcsolja, ruházatuk redőrendszerében a vertikális elemeknek a horizontális felé való eltolódása, a karról leomló vékony csördőzetet többszörösen tagoló és púposan hullámzó szegélyek eredete ugyancsak a XIV. század eleji franciaországi fejlődésre vezethető vissza. Ezeknek a figuráknak, akárcsak az Utolsó ítélet-ábrázolás térdeplő alakjainak típusa, széles arcformájuk, homlokuk ráncai, hajuk és szakálluk nagy hullámokkal való szabályos kialakítása, végeik szétválása — mind olyan részletelem, amely a szászsebesi királyalakok és a kóruspoligont díszítő faragványok sajátja is.¹⁵⁸

Az új térbeli stílus kifejlesztése — amely a sträßburgi, freiburgi hagyományokat ötvözi a vesztfáliai és közép-Rajna-vidéki szobrászati formanyelvvvel — a gmündi Heiligenkreuzkirche munkálatait vezető Heinrich I. Parler személyéhez köthető.¹⁵⁹ A templom északkeleti timpanonjának Jézus születését (90. kép) és az Epiphaniát ábrázoló reliefjén, valamint a kapuzat két oldalán álló Angyali üdvözet-jeleneten tűnik fel az 1359 után Freiburgra is visszaható specifikus Parler-stílus. Az Angyali üdvözet elhelyezésében és alakfelfogásában is rokon a szászsebesi plasztikával, mindamelllett, hogy a gmündi figurák (88., 91., 98. kép) aktivitását, érdelemgazdagságot is kifejezni képes magas színvonalú kialakítását a szászsebesi szobrok nem érik el. A részletmotívumokkal ellentétben itt inkább a típusbeli rokonságra kell a figyelmet felhívni. Érvényes ez a kórus északi támpilléreire helyezett, a szászsebesi Epiphania-ciklushoz hasonló elrendezésben és gesztussal ábrázolt, az 1360—1370-es évekre datált¹⁶⁰ Királyok imádása-jelenetet alkotó figurákra is.

Schwäbisch-Gmünddel szinte azonos időben, 1349-ben kezdték el a nürnbergi Frauenkirche építését. 1353—1354-re datálható az a műhelyváltás, amelynek nyomán Heinrich I. Parler veszi át a munkálatok irányítását. Ekkor tűnik fel az az új képzőművészeti formanyelv, amelynek csúcspontját ezen az építményen belül a nyugati előcsarnokportál szobrászati díszében vélte felismerni Gerhard Schmidt, és Peter Parler korai nürnbergi szobrászati tevékenységével hozta összefüggésbe.¹⁶¹

A nyugati előcsarnokportál egyik legjobb színvonalú figurája Zakariást jeleníti meg.¹⁶² Nemcsak szellemében, de számos részletmotívum alapján is, így a fejképzésben, a plasztikusan modellált arckialakításban, a duzzadt száj és a felette levő, végeiben kettéosztódó és csigába rendeződő bajusz mintázásában is, rokonítható a szászsebesi Epiphania-jelenet Menyhért-alakjával. A szászsebesi kőfaragó jóval gyengébb kvalitására utal az idős király hajának és szakállának szinte kalligrafikus kidolgozása. Ennek ellenére a nürnbergi és a vele rokonítható gmündi kórusportált díszítő egyes prófétafigurák ismerete aligha zárható ki.

A délnémet fejlődéssel párhuzamos tendenciák Ausztriában is kialakultak. A szászsebesi plasztikával kapcsolatba hozható bécsi művek az 1340—1370-es évek sokféle stílusfokot képviselő műveiből kerülnek ki. A Szent István-dóm Singertorján felállított, 1365—1370 közé datált kis konzolprófétákat¹⁶³ fej- és arctípusuk, hajkialakításuk fűzi a szászsebesi figurákhoz. Az északi kórus első pillérén álló Angyali üdvözlés-jelenet Gábrrieljét¹⁶⁴ testkialakítása, ruházatának vegyes redőrendszere, alsó részének kitüremkedő, de a talapzathoz simuló vége egyaránt a szászsebesi Epiphania-jelenet királyalakjaival rokonítja. A negyedik kötegpillér Mária-alakja trónjának formája, bő, szegélyekkel gazdagon díszített és talapzaton megtörő ruharedőzete miatt hozható összefüggésbe Szászsebessele, de egyúttal jó fogalmat adhat az erősen roncsolt Mária-szobor egykori kvalitásáról is.¹⁶⁵ (92—93. kép.)

A fent említett figurákon kívül, a szentélyt díszítő számos más faragvány is kapcsolatba hozható a XIV. századi osztrák plasztikával. A bécsi Szent Mihály-templom déli mellékszentélyében álló Szent Miklós-szobor, amely régebbi előkép alapján az 1350-es években készült,¹⁶⁶ a szászsebesi szentélybelső püspökfiguráival rokonítható széles arctípusa, szinte azonos szakállmintázása, kézmozdulata és ruházatának drapériarendszere alapján is, jóllehet a bécsi szobor inkább kifejező, és emocionális tartalmat hordozó.

1366-ra datálható a Szent István-dóm Szent Egyed-kápolnájában álló, Szent Borbálát ábrázoló szobor, amelynek fejtípusa a freiburgi, rottweili plasztika jellegzetes angyalfiguráival és a szászsebesi szentélybelső maszkos konzoljaival tart rokonságot.¹⁶⁷

A délnémet eredetű formakincs tűnik fel Dél-Tirol két középkori eredetű templomának megmaradt faragványain is. A bolzanói (Bozen), Máriának szentelt plébániatemplom gótikus kórusa és feltehetően szobrászati dekorációja is Martin Schiche, Freiburgban is dolgozó mester személyéhez köthető, aki Gmündön és Augsburgon át, az 1380-as évek elején érkezett Bolzanóba. A templom építészeti koncepcióján túl a plasztikai dekoráció is a délnémet Parler-művészethez való tartozást igazolja.¹⁶⁸ 1390-re datálható az a női szentet ábrázoló mészköszobor,¹⁶⁹ amelynek analógiái a strážburgi—freiburgi körben éppen úgy megtalálhatók, mint Szászsebesen Erzsébet alakjában.

A meranói (Meran) Szent Miklós-plébániatemplom háromhajós csarnokterét 1367-ben szentelték fel. A szentélybelsőben álló, XIV. század közepére datált Szent Miklós-szobor (70. kép),¹⁷⁰ akárcsak a bécsi Szent Miklós-templom szobra, alakfelfogásban, gesztusaiban, ruházatának kialakításában egyaránt a szászsebesi szentélybelső püspökszobraihoz köthető.

Közös stílusforrásuk révén e művek sorába illeszkedik a besztercebányai (Neusohl, Banská Bystrica) Városi Múzeum XIV. század utolsó harmadában készült Szent Miklóst ábrázoló szobra,¹⁷¹ valamint a prágai Nemzeti Galéria ugyancsak Szent Miklóst megjelenítő, 1380-ra datált faragványa is,¹⁷² amelynek legközelebbi párhuzamai Dél-Németországban is nyomon követhetők.¹⁷³ Ezek a művek a drapéria tömeget hangsúlyozó kezelésével, a redőzet plasztikus és egyben lineáris stilizációjával kapcsolhatók a szászsebesi püspökszobrokhoz.

MESTERKÉRDÉS. A SZOBRÁSZATI DEKORÁCIÓ KELETKEZÉSÉNEK IDEJE

A kutatók egy csoportja a szászsebesi plasztikát a prágai Parler-művészetből származtatta,¹⁷⁴ a Szászsebesen is előforduló, de a prágaiakra csak legfeljebb jellegükben, de nem stílusukban emlékeztető maszkos konzolok és zárókövek alapján, nem téve tüzetesebb vizsgálat tárgyává a szobrászati dekoráció stílárís heterogenitását és ennek megfelelő eredetét. Így az a kérdés, hogy a Parler-stílus hogyan jutott el a távoli Szászsebesre, könnyen megválaszolható volt a prágai Parler-műhely tagjainak az 1390-es években történő szétoszlásával.¹⁷⁵ Ebből adódott az a megalapozatlan hipotézis, hogy a figurális dekoráció egésze a XIV. század végénél előbb nem keletkezhetett, elkészülésének végső határa pedig a XV. század közepe volt.

A rendelkezésre álló okleveles adatokkal a Szászsebesen dolgozó kőfaragók származása és tanultsága nem bizonyítható be. Így ez esetben is a stíluskritikai vizsgálat segíthet, amely szerint a második periódusra tehető szobrászati dekoráció, a fent említett analógiák készülesi idejét is figyelembe véve, a kórus építésének második, tervváltozást követő szakaszában készült, és nem a késői Parler-stílussal, hanem e család tagjainak korai műveivel áll kapcsolatban. Ha tehát Szászsebesre a kőfaragók Prágából jöttek is, ez esetben egy vagy több, feltételezhetően idős mester tevékenysége ismerhető fel, akiknek nem a prágai, hanem a délnémet formakincs volt sajátjuk, és az ott eltanult stílust honosították meg Szászsebesen is.

Közvetlen stílusátvételtől egyetlen említett mű esetében sem beszélhetünk, ezért döntő fontosságú a közvetítő területek vagy emlékek lehetőség szerinti pontos meghatározása. Ebből a szempontból fontos megemlíteni azt a hipotézist, amelyre már Csemegi is utalt,¹⁷⁶ hogy tudniillik ez a délnémet eredetű stílus Ausztria közvetítésével jutott el Magyarországra, nevezetesen Budára, és innen terjedt el az ország többi városába is. Nem kis nehézséget okoz azonban ennek a stílusnak a nyomon követése, mivel a hazai Nagy Lajos kori emlékanyagban csak töredéke őrződött meg, és ezen belül is rendkívül kevés emléken tükröződik a szászsebesi szobrászati dekorációval megközelítően azonos stílusfokon a délnémet, korai Parler-építmények szobrászati dekorációján, valamint a velük azonos stílussajátosságokat mutató egyéb műveken feltűnő új szobrászati formanyelv.¹⁷⁷ Sem Budán, sem Visegrádon nem említhető egyetlen olyan kerek szobor sem, amely stílusa révén összefüggésbe hozható Szászsebesessel. Ezért igen fontos mindkét helyen az épületornamentika vizsgálata, mivel ennek alapján eldönthető, hogy fűzi-e Szászsebest közeli vagy távolabbi kapcsolat a XIV. század közepén és

második felében tevékenykedő királyi műhelyhez. Azonban az emlékek nagymérvű pusztulása miatt az ornamentika vizsgálata sem hozhatja meg egyértelműen a bizonyítékot.

Visegrádon, a királyi műhelynek tulajdonított, a XIV. század második felére tehető építkezés során¹⁷⁸ készítették az egymással is stíluskapcsolatban álló Anjou-kori kútházat és oroszlános falikutat.¹⁷⁹ Mindkét építmény oszlopféjetein két sorban elhelyezkedő, púpos hátú, leveles dísz található, amelyekben azonban inkább a levelek szárainak változatos elhelyezkedése a szembeötlő. Mégis, éppen a részletképzés hasonlósága miatt kapcsolatba hozhatók a szászsebesi falkötegpillérfejezetek ornamentikájával. Ezen túl, a visegrádi díszudvar Anjou-kori kútházának oroszlánfejes gyámja árul el stílusrokonságot a szászsebesi szentély oroszlánt ábrázoló zárókövével.

A fent említett egyezések azonban inkább formák átvételéhez, továbbéléséhez jelentenek értékes adatokat, mintsem azonos műhely munkájához.

Budán, mivel I. Lajos uralkodásának második szakaszára tehető a budavári Nagyboldogasszony-templom, valamint a királyi palota át-, illetve továbbépítése, kézenfekvő e két emlék ornamentika szempontjából való vizsgálata.

A budavári Nagyboldogasszony-templom csarnokká alakítása a XIV. század hetvenes—nyolcvanas éveire tehető.¹⁸⁰ Ekkor történt a főhajó oldalfalainak növelése és pilléreinek új fejezettel való ellátása is. Sajnálatos, hogy ezek szinte kizárólag csak gipszöntvényekből és másolatokból ismeretesek. Hullámszó, nagy levelekből felépített fejezetek láthatók itt, amelyek élénken emlékeztetnek a szászsebesi szentély tartópilléreinek fejezeteire.¹⁸¹

Itt kell megemlíteni azt a két, ugyancsak az 1370—1380-as évekre datált oszlopféjeteit,¹⁸² amelyeken Nagy Lajos és Erzsébet királynő portróját nagyméretű, két sorban elhelyezett, hajladozó levelek közé helyezték. Mivel az építkezés még Nagy Lajos életében megindult, és kivitelezését a királyi műhely végezte, nem zárható ki, hogy a faragványok valóban portrék, amelyek a mariazelliekhez hasonló elhelyezésben láthatók. A budai és a mariazelli portrék esetében is rokonítható a környezetükben található ornamentika egymással és a szászsebesi tartópillérek hasonló módon kialakított leveles fejezeteivel.¹⁸³

A budavári palotához ekkor építik fel a keleti szárnyat, valamint a kápolnát is, amelynek kivitelezését a szakirodalom a királyi műhelyt vezető János mesternek tulajdonítja.¹⁸⁴ Az ásatások során a palotából előkerült viszonylag csekély számú faragott, növényi díszítésű köemlék és a szászsebesi falkötegpillérek és tartópillérek, valamint leveles konzolok között sem formai, sem stílári kapcsolatot nem fedezhető fel.

A diósgyőri vár 1378-ra elkészülő, egykori lovagterme körtetagos boltozatának része volt az a három figurális zárókő, amelyet ma a miskolci Herman Ottó Múzeum őriz.¹⁸⁵ Az első női fejet ábrázol, amely fejtípusa, plasztikusan mintázott, kerek arcformája, a figura fejét fedő kruseler ábrázolása révén (amely Szászsebesen két esetben is megtalálható) kapcsolható a szászsebesi tervváltozás után készült faragványokhoz. A második zárókövön torz emberi fej látható, amelyet a szászsebesi tartópillérekben is meglevő, nagyalakú, púpos hátú ornamentika övez.

A fent említett budai, visegrádi és diósgyőri faragványokat a kutatás az Anjou-kori királyi műhely munkáinak tekinti. A részletelemeknek a szászsebesiekkel való

kapcsolata azonban nem tűnik elégségesnek ahhoz, hogy kizárólagosan eldönthető legyen, Szászsebes kapcsolatban állt-e a királyi műhellyel. Ha mégis állítható, hogy valamilyen kapcsolatnak lennie kellett, akkor ez nem éppen a csekély számú, összehasonlításra is alkalmas faragványtöredék vagy a szentélyben található Anjou-címeres zárókö alapján tehető, hanem ezt a feltételezhető kapcsolatot inkább a szászsebesi szentély egész magyarországi viszonylatban is szokatlanul arányos felépítménye és nagyigényű díszítése árulja el.

Ha összevetjük a szentély és a negyedik építési szakaszban elkészült bazilikális hosszház épületét, akkor igen jól érzékelhető az a jelentős színvonalbeli különbség, amely a feltételezhető királyi, valamint a helyi (városi) megrendelésre dolgozó műhely munkája között fennáll. Ez a különbség megfelelően tükröződik a szentély kitűnő tértagolásában és a tartópillér-fejezetek magas művészi színvonalú kivitelezésében, de az alakos szobrászat gazdagságában is. Ez utóbbi feltétlenül nagy igényekről tanúskodik, annak ellenére, hogy az építészeti faragványok magas színvonalát főként a szentélykülső alsó szoborsora még csak meg sem közelíti. Ez arra utal, hogy az igényes terv szerény tanultságú, feltételezhetően nagyrészt helyi mesterek kivitelezésében valósult meg. A két fő épületrész végleges szükségmegoldásként való egymáshoz igazítása ugyancsak helyi műhely munkájára enged következtetni.

Ausztria közvetítő szerepe a délnémet eredetű stílus Magyarországra juttatásával annál is inkább megfontolandó, mivel Nagy Lajos művészetpolitikája is erre az orientációra utal. Nem tekinthető csupán véletlennek, hogy Nagy Lajos győztes csatája emlékére¹⁸⁶ éppen az ausztriai Mariazell zarándoktemplomának tett kétszer is adományt, amelyről Küküllői János, a király biográfusa is megemlékezik, amikor így ír: „Item (Ludowicus) unam capellam aquisgrani et aliam in Cellis ad beatam virginem pulcro et miro opere construxit”,¹⁸⁷ majd Bonfini tesz említést róla: „duas item aediculas regio sumptu constructas magnae matri erexit ad ingenti donativo excoluit, in Aquisgrane alteram, alteram in Cellis”.¹⁸⁸ Nagy Lajos 1369 előtt építteti fel a Kegykápolnát, majd 1369-ben szentelik fel a kápolnához tartozó, a szászsebesiéhez hasonló megoldású lettneret, a rajta levő oltárral együtt.¹⁸⁹ Éppen a Kegykápolnában is megtalálhatók a Parler-művészetből ismert baldachinok, toronyfiálék a portréknak tekintett fejekhez, amelyek alapján Garzarolli von Thurnlackh a faragványt a Parler-művészethez kötötte, míg Wonisch főként a bajor és merani stíluskapcsolatokat hangsúlyozta.¹⁹⁰ A kápolna egyik fejezetén ugyanis kőbe vésve Erzsébet királynőnek és magának a királynak a portréi láthatók. A két arckép körüli teret olyan szőlőfürtökkel és levelekkel díszített ornamentika tölti ki, amelyeknek közeli rokonai megtalálhatók a szászsebesi szentélybelső kötegpillér-fejezetén, sőt a déli homlokzat alsó zónájában álló, szőlőtővel és -fürtökkel ellátott testű, letört fejű szobor díszítésén, valamint a kolozsvári Szent Mihály-templom szentélyfejében levő kötegpillér-fejezeteken is.¹⁹¹

Mariazellben tehát ismételten a Szászsebesen is meglévő, korai délnémet formakincs tűnik fel, amely a Prágában keletkezett művek stílusával semmiképpen sem azonosítható, mivel az ott létrejövő, nyilván udvari igényeket is kielégítő portré- és díszítő szobrászat magas színvonalát nem éri el.¹⁹² Mindenesetre a Csemegi által felvetett hipotézis, a fent elmondottakat is figyelembe véve, nem

tekinthető alaptalannak, ezért Ausztria közvetítő szerepe — a kutatás jelenlegi helyzetében — Prágáénál jóval valószínűbbnek tűnik.

Visszatérve a szászsebesi emlékanyagra: a faragványok datálásánál további problémát jelent az elkészülési idejük felső határának megállapítása. Ehhez nyújthat segítséget a szászsebesi, 1370—1375-ös évek után keletkezett plasztikai dekoráció más emlékekre gyakorolt hatásának vizsgálata. Kézenfekvő a városhoz viszonylag közel eső, elsősorban a segesvári emlékanyag áttekintése. A segesvári Hegyi templom¹⁹³ kórusának építése a XIV. század második felére tehető. A keleti kórustámpilléreken, baldachinok alatt álló figurák, akárcsak Szászsebesen, az Epiphania jelenetét ábrázolják. Az ikonográfiai kapcsolatokon túl, szoros stílusrokonság is felismerhető a két jelenetet alkotó szobrok között. Feltűnő a hasonlóság a szászsebesi és a segesvári térdeplő, idős királyalak között, amelyeket elhelyezésük, gesztusaik, fejformájuk, szakáll- és hajkialakításuk, sőt szemük és homlokuk megannyi azonos részletmotívuma alapján azonos tanultságú mester munkájának tarthatunk. (87., 89. kép.) A másik három figura esetében ilyen közeli rokonsággal nem számolhatunk. Részletelemeiknek a szászsebesiekénél fokozottabb plaszticitása, ruházatuk egységesebb redőrendszere ellenére azonban a szászsebesi plasztikák alapos ismerete kétségtelen.¹⁹⁴

A segesvári diadalívpillérek nagy levelekből kialakított fejezetei — mivel hasonmásaik a szászsebesi szentélybelső pillérfejezetein is megfigyelhetők — feltételezhetően az Epiphania szoboralakjaival azonos időben készültek. A segesvári hosszház építéskezdetét a déli előcsarnok nyugati támpilléren levő 1429-es évszám datálja,¹⁹⁵ azaz legkésőbb eddig az időpontig a kórus szobrászati díszje is készen állt. Stíluskritikai vizsgálatok alapján azonban valószínűbb, hogy az 1400-as évek elején készültek. Ebből következik, hogy a szászsebesi tervváltozás után készült faragványok legkésőbb az 1420-as évekre, de — éppen stíluskapcsolataik miatt — nagy valószínűséggel már 1400-ra készen álltak. Ugyanez áll a szentélybelső nyugati zárófalanak a belső tér többi plasztikai díszétől eltérő, fejlettebb stílusú faragványaira, valamint a szentélyzáradéokban álló kő szentségházra is, amelyek a templom épületdíszítő szobrászatában a legkésőbbi keletkezést engedik feltételezni.

Mindebből kitűnik, hogy a naturalisztikus, többitől eltérő, fejlettebb formákat tükröző faragványok nagy része a szentélybelső nyugati részén, azaz a legkésőbb felépítésre kerülő részén található. Ez az 1400-as, illetve 1420-as évszám egyúttal azt is jelenti, hogy a szentély beboltozásakor a szobrászati dekoráció egy része még nem készült el.

A SZENTÉLY BEBOLTOZÁSA

A kutatás a szentély beboltozását az Anjou-címeres zárókövek és a zárófalra festett nagyméretű Anjou-címer alapján szinte kivétel nélkül 1382-re, Nagy Lajos halálának évére datálja.¹⁹⁶ A szentélyépítés befejezésének biztonságosabb meghatározását segíti egy 1382-ben kelt oklevél,¹⁹⁷ amelyben a templom északkeleti részén álló Jakab-kápolnának tett adományról számolnak be.¹⁹⁸ A kápolna felépítésére nyilván csak a szentély épületén folyó munkák befejezése után

gondolhattak. Ha — mint ez a fent említett oklevélből kitűnik — a kápolna számára 1382-ben adományt tettek, ez azt is jelentheti, hogy a szentély építését, eltekintve a kisebb munkáktól, lényegében befejezték. Így nagy a valószínűsége annak, hogy a kórust már az 1380-as évek elején, de 1387-ig, a török támadást kivédő városfal építéskezdetéig szinte bizonyosan befejezték.

A kórus nyugati része ma is jól észrevehető módon tanúskodik az építetőknek arról a szándékáról, hogy a hosszházat is csarnokrendszerben építtessék át. A kórus beboltozásával azonos időben, vagy kevéssel utána indultak meg a hosszház átalakításához szükséges előkészítő munkálatok, amelyek során felmagasították a hosszház utolsó keleti árkáíveit. Ezek a munkák ugyancsak az 1387-es évig húzódhattak, amikor az építésmenetben, a várható török támadásra való felkészülés miatt, újabb szünet következett be. Ezzel a templomépítés harmadik szakasza zárult le.

A TEMPLOM NEGYEDIK ÉPÍTÉSI SZAKASZA

A templom negyedik építési szakaszában (1. kép), az eredeti tervnek megfelelően, a hosszház csarnokká alakítására került volna sor, de ehelyett, újabb tervváltozás eredményeként, a tatárjárás után készült bazilika nagymérvű átalakítását végezték el, olyan módon, hogy a bazilikális rendszerű hosszház és a csarnokrendszerben épült kórus közötti méret- és felépítési rendszerbeli különbséget áthidalták, és az épületegyüttesnek egy megnyugtató összképet adtak.

Az ebben az építési periódusban átépítésre kerülő összes épületrész fennmaradt, így az építkezés menete viszonylag könnyen rekonstruálható. A munkálatok megindulásakor, miután az eredeti tervről lemondtak, nem volt többé szükség a nyugati zárófalnak a hosszház alacsony teréhez képest túlméretezett északi és déli arkádívnyílásaira, ezért ezeket befalazták.

Ezt követően a második építési periódusban készült mellékhajófalakat lebontották, majd tereit kiszélesítették, ablaksorral látták el, néhol — mint a bE1-es és a bD1-es szakaszban — a régi bazilika ablakainak elemeit felhasználva, majd keresztboltozattal fedték be, amelynek terhet a homlokzatokhoz csatlakozó tagolatlan támpillérek vezetik le. (17—18., 75. kép.)

A hosszház máig megőrződött körítőfalainak felépítése a jelenlegi beépítési rendszerben jól áttekinthető.

A déli hosszház-körítőfalat, valamint a támpilléreket is körülölelő keskeny lábazati párkány egységbe foglalja e falsík elemeit. A körítőfalakat hat támpillér öt szakaszra tagolja. Közéiket a falmezők közepén elhelyezett, változó méretű ablakok törik át. Kivétel ez alól a hosszház negyedik boltszakasza által meghatározott falsík, amelybe a délnyugati kapuzatot vágták. A lábazati párkány felett, a hat hasáb alakú támpillért egységesen egyetlen rézsűs osztópárkány tagolja két szintre. A támpillérek felülete ezen túl tagolatlan, a tetőzethez rézsűvel csatlakoznak.

Nyugatról kelet felé haladva, a falszakaszokat áttörő ablakok, a bD1-es ablak kivételével (ez kettős osztású, rézsűje profilozás nélküli, mérműve négykaréjos díszítésű, amely az ablak kettős osztásának ugyancsak négykaréjos része közé ékelődik), mind hármas osztásúak. A bD1-esnél mélyebb rézsűjük profilozott, amelyet három, befelét keskenyedő horony tagol, és méreteik is megegyeznek. Kivételt képez a bD5-ös ablak, amely körülbelül egy kvádersornyival magasabb a bD2-es és a bD4-es falszakaszok ablakainál. Mérműves részeikbe halhólyagos motívumok váltakoznak négykaréjos formákkal.

A délnyugati kapuzat (76. kép) a bD3-as szakaszban kapott helyet, egynyílású, egyszerűen képzett, csúcsíves megoldású, keskeny béléte (melyet hornyok és hengertagok váltakozásával alakítottak ki) követi az alapnyílás csúcsíves formáját.

A bélélet alkotó hengertagok, a keskeny küszöb mindkét oldalán meglévő — ma már erősen roncsolt — hasáb alakú, felső részén rézsűs megoldású tömbre metsződnek. Maga az ajtó fából készült, csúcsíves része alatt „AÑO 1788” felirat olvasható.

A hosszház jelenlegi északi körítőfalának kialakítása lényegében a déli oldaléval megegyező. A hat, hasáb alakú támpillér öt szakaszra tagolja ezt a körítőfalat is, amelyet a déli oldaléhoz hasonlóan keskeny lábazati párkány övez. A támpillérek tagolása megegyező a déli oldal támpilléreinek tagolásával.

A falmezők közepén elhelyezkedő ablakok a bél-es falszakasz ablakának kivételével (amely kétszrású) háromosztásúak, béléletük alul rézsűs, a csúcsíveknel hornyolt megoldású.

A b3-as falszakaszban nincs ablak, helyette a déli homlokzat csúcsíves, egynyílású kapuzattípusa tűnik fel, azzal a különbséggel, hogy a bélélet alkotó két horony (melyek közül a beljebb fekvőt keskeny pálca tagolja) a kapuzat mindkét oldalán jó állapotban meglévő, körülbelül a kapuzat egyharmadáig érő rézsűs, hasáb alakú tömbre metsződik. Az északi mellékhajó terébe a fent említett kapuzaton vagy a főhajó árkádivain át juthatunk be. Déli részét a főhajó árkádivai, északi részét a körítőfal határolja. Tetejét bordás keresztboltozat fedi, amelyet a hevederívek öt boltszakaszra tagolnak. Zárókő üres helye csak a b3-as és a b5-ös szakaszban látható, a többiben a bordák metszik egymást.

A bazilika déli mellékhajója vagy a délnyugati kapuzaton, vagy a főhajó árkádivain át közelíthető meg. A hevederívekkel elválasztott, ötszakaszos bordás keresztboltozattal fedett mellékhajóban a boltozat bordái ötszögű, csúcsban végződő konzolokra futnak le, amelyeknek elhelyezkedése itt sem az árkádivpilléreknek megfelelő. E boltozat bordáinak találkozásához minden szakaszba egy-egy zárókövet helyeztek. A bd1-es szakasz zárókövén üres címerpajzs, a bd2-esen ötágú csillagforma, a bd3-as szakaszban struccos címer, a bd4-esben dupla szirmú virág, a bd5-ös, lettner feletti boltszakasz zárókövén púpos hátú levél a dísz.

Mindkét mellékhajóban két sor fekete kockakövel jelölték meg a második építési periódusban megépült körítőfalak egykori határát.

Ez után kerülhetett sor a szentélyt a hosszháztól egykor szétválasztó lettner nyugati részének a felépítésére. A lettner körülbelül másfél méter széles építménye eredetileg a hosszház mindhárom hajójában átvonult, ma azonban csak az északi és déli mellékhajóban maradt meg teljes egészében.¹⁹⁹

A főhajóban csak a lettner boltozatát tartó két oszlop, a boltozati bordaindítások, valamint az elmetszett kökorklát csonkjai őrződtek meg. (77. kép.)

A lettner nyugati részével a bazilika keleti végének árkádivpillérére támaszkodik, a bazilika mindkét keleti árkádivét elvágták azon a helyen, ahol a lettner kezdődik. A lettner karzatát a nyugati részen négy, egy vonalban álló oszlop tartotta, amelyből kettő a bazilika főhajójában állt, egy-egy az északi és a déli mellékhajóban ma is látható. Maguk az oszlopok egyszerű kiképzésűek. A bázisukat képező téglalap alakú alapon helyezkedik el a henger alakú, díszítés nélküli oszlopdob, majd rézsűvel kapcsolódik hozzá a felfelé kissé szűkülő, sima oszloptörzs. Fejezetük nincs, a lettner boltozatának tagozatai közvetlenül az oszloptörzsrre futnak le.

Az északi és déli mellékhajó ötödik boltszakaszát teljes egészében a lettner két-két oszlop tartotta kőkorlátos építménye foglalja el.

Az északi mellékhajóban a lettner két árkádíve helyezkedik el. Az északi körítőfalhoz közelebb álló árkádív vállkő nélküli indításával részben az északi körítőfal rézsús, széles ablakpárkányára, részben pedig a falra fut le, ahol leveles díszű, a bordáktól alig szétválasztható konzol helyezkedik el. Az ívezet másik része a mellékhajóban álló oszlopra támaszkodik. Az árkádív félköríves záródású, gazdagon profilozott, mély hornyok és az ezeket elválasztó sokféle átmérőjű pálcák váltakozásából áll. E lettnerész keleti falszakaszában elfalazott árkádív látható. A körítőfaltól indul ki, az ívezet kezdeténél, egy körülbelül fél méter hosszú, tíz centiméter széles faragott kődarab.

A lettner északi és déli mellékhajókban álló, karzat alatti terét körtetagos bordák alkotta keresztboltozat fedi, amelynek szakaszait hevederívek választják el egymástól. (78. kép.) A bordák találkozásánál nincs zárókő, metszik egymást.

Az északi mellékhajó második lettnerszakaszának bordás keresztboltozata nyújtottabb teret fed le, mint az előző, kicsit benyúlik a főhajóba is. Árkádíve szárnéhátíves, csúcsát nagy, majdnem a lettnerkorlátot is elérő keresztrozsa díszíti. A lettner e szakaszában az északi mellékhajó keleti falában levő árkádív alatt léphetünk a három lépcsőfoknyival magasabb fundamentumú szentélybe. Az árkádív csücsíves záródású, északi részének lábazati profilja a szentély diadalív-pillérén látottal azonos. Főhajó felé eső része beleolvad a diadalív-pillér tagozataiba, annak szerves részét képezi. A futóleveles, keresztrozásos árkádívezet felett húzódik a lettner karzatának korlátja. (79. kép.) Alul háromkaréjos motívummal tagolt, e felett keresztvezető ívsort faragtak. A lettner felső része közvetlenül az északi melléktér boltozat alatti terét foglalja magába. Keleti fala a szentély északi mellékhajójának zárófala is egyben. A lettner karzata felett, a keleti fal északi csücskében kis téglalap alakú ablak nyílik, amelyen át látható a szentély nyugatról számított első támpillére. Közvetlenül előtte van a szentély homlokzatának azon része, amely elé a — ma már lebontott — sekrestyét építették. Az ablaktól délre lábazattal ellátott kötegpillér emelkedik. Lábazati részéből — amely sokszögű posztamens, és azonos a szentély pillérlábazatain levőkkel — két háromnegyed és egy fél oszlop nő ki, amelyeknek felső része a falszövetbe olvad. A kötegpillér után egy szabálytalan, láthatóan utólagosan átépített, csücsíves ablak áll, amelyen át a szentélybe látni.

A lettner karzat alatti keleti zárófalának felépítése mindenben megegyezik az északi oldal zárófalának felépítésével, karzat feletti részének kialakítása is szinte azonos az északi oldalon levővel.

Az egész épületegyüttes egyik legkritikusabb eleme a fent ismertetett lettner, illetve építési menetének és idejének meghatározása. Feltételezhető, hogy a lettner építését nem akkor határozták el, amikor a gátló körülmények arra kényszerítették az építőket, hogy lemondjanak a hosszház csarnokká alakításáról, hanem építése már az eredeti, első tervben is szerepelt. A szentély utolsó nyugati szakaszának és a diadalív-pilléreknek a felépítésekor már gondolhattak a lettner megépítésére is.

A diadalív-pillérek tagozatainak vizsgálatakor egyértelműen bebizonyosodott, hogy a lettner tagozatai szervesen illeszkednek a diadalív-pillérbe, annak részét képezik. Ugyanakkor a lettner karzat feletti részén jól észrevehető a diadalív-pillér

tagozatainak elmetszése, amely utólagos módosításokra utal. Mindezek után feltételezhető, hogy a diadalívpillérekkel együtt elkezdték a lettner építését is — erre utal tagozatainak tökéletes illeszkedése —, bár ez a tény egy későbbi ügyes kőfaragómunkára is utalhat, majd amikor a templom építését folytatták, lemondtak a hosszház csarnokká alakításáról, és újabb tervváltozás eredményeként a hosszház mellékhajóinak átalakítását végezték el, egyúttal helyet teremtve a lettner építményének is, a már kibővített mellékhajókban. Kevés a valószínűsége annak, hogy maga a lettner az első tervben előírt módon épült volna meg. Ezt látszik bizonyítani a karzat felett, a djadalív-tagozatoknak — azaz egy korábban megépült szerkezetnek — a lettner tagozataival való elmetszése.

A lettner karzatára való feljutást feltehetően a szentély északi és déli részébe helyezett csigalépcsők segítségével oldották meg. Erre a szentély nyugati zárófalában levő, korábban részletesen ismertetett keskeny nyílások utalnak.²⁰⁰

A negyedik építési periódus munkálatainak következő szakaszában a hosszház mindhárom hajóját egységesen lefedő — máig fennmaradt — nyeregtetővel látták el, amelynek következtében a főhajó elvesztette önálló világítási rendszerét, álbazilikális épületté vált. Ugyanakkor a főhajó sötét terének megvilágítására az árkádívek felett levő övpárkánytól kis távolságra, minden boltszakaszba egy-egy ablakot vágtak. A körülbelül két és fél kvádersornyi magas nyílások csúcsíves záródásúak, profilozás nélküliek. (25—26. kép.)

A nyugati toronyépítmény is módosításokat szenvedett. Erre az időszakra tehető a középső torony egy szinttel való növelése. Az új szint mind a négy oldalába a többi emelet ablakaival egybevágó, fejezetes oszloppal elválasztott, félköríves lezárású ikerablakot vágtak.

A középső torony alatti tér oratórium feletti részén új boltozatot építettek, amely eltér a hosszházban alkalmazott boltozattípustól. Körtetagos profilú bordákból felépülő csillagboltozat, amely téglalap alakú teret fed le. A bordák a keleti részen konzol és minden egyéb támasztórész nélkül indulnak, profilozás nélküliek. A boltozat közepén egy zárókő helye látható, de mivel a boltozat csillag formájú, bordái zárókőben nem metszhették egymást. Így jogos a feltételezés, hogy a jelenlegi boltozat előtt, feltehetően a karzat felépítésével azonos időben a felette levő teret eredetileg bordás keresztboltozattal fedték be.

Az új boltozat készülésével azonos időben kerülhetett sor az orgonakarzat nyugati falába vágott nagy, félköríves záródású ablak kialakítására is, amely az egész nyugati falszakaszt betölti, teteje a boltozatig ér. Funkciója az orgonakarzat megvilágítása volt.

A negyedik építési szakaszra esik a csonkatornyok átépítése is. Magasságukat az övpárkány feletti falazat felmagasításával növelték, majd a tornyokat új tetőzettel fedték be. Ugyanakkor a belső terek megvilágítására a csonkatornyok északi és déli homlokzatába egy-egy ablakot vágtak.

Közvetlenül az osztópárkány alatt, a tornyok déli homlokzatának tengelyében kis méretű, rézsús, körácsos rozetta áll, felső része benyúlik az osztópárkány alsó részébe. Középrésze élére állított dupla ívnégyszögből és a hozzákapcsolódó négy, halhólyagos motívumból tevődik össze. Ezek belsejét hornyolt, karéjos formák töltik ki. Az északi toronycsonk északi homlokzatában, a lábazati párkány és az első osztópárkány között, közvetlenül az utóbbi alatt, az egyenes záródású,

keskeny ablak a toronycsonk alatti térbe nyílik. A második osztópárkány alatti nagyobb, ugyancsak egyenesen záródó ablak a toronybelsőt világítja meg. A második osztópárkány felett magasodó oromzat tengelyében nyújtott, félköríves záródású keskeny ablak látható.

A HOSSZHÁZ ÁTÉPÍTÉSÉNEK IDŐBELI MEGHATÁROZÁSA, VALAMINT A LETTNER ÉPÍTMÉNYE

A templom építésmenetében beállott kényszerű szünet a török támadás elleni felkészüléssel magyarázható. 1387. november 23-án kelt Zsigmond király levele, amelyben engedélyt ad a szászsebesi polgároknak, hogy városukat fallal erősítsék.²⁰¹ A török 1395. évi erdélyi betörését még kettő követte, amelynek során Szászsebest is felégették. Kiűzésük után békés időszak következett, így ismét felmerülhetett a templomépítés befejezésének gondolata. Feltehetően a város anyagi erői a török elleni harcok során kimerültek, ezért a nagy anyagi áldozatot igénylő, az eredeti tervben szereplő hosszház csarnokká alakításának folytatását nem vállalhatták, csak a bazilika átalakítását végezhették el, egy újabb, végső tervváltozás következményeként.

Az építkezés megindulásakor, úgy tűnik, egyetlen és fő szempont volt a két fő — alaprajzi elrendezését és felépítményét illetően is eltérő — épületrész közötti méretbeli különbség minden lehetséges módon való csökkentése, amelynek eredménye a ma is látható végleges szükségmegoldás. Ennek érdekében elfalazták a kórus nyugati zárófalanak nagy, csúcsíves árkádvnyílásait, szabadon hagyva egyúttal alsó részét, hogy a kórus és a hosszház közötti átjárást biztosítsák. Ez után kerülhetett sor a mellékhajók kiszélesítésére és felmagasítására, majd a lettner teljes felépítésére. A lettner elkészülte után, mivel a hosszházban nem volt szószék, felállították a ma is meglévő kő szószéket, majd sor kerülhetett a mellékhajók beboltozására, valamint a három hajót egységesen lefedő nagy nyeregtető megépítésére is. A főhajó sötét terének megvilágítását szolgálja a hosszház övpárkányától kis távolságra elhelyezett ablaksor. A méretbeli eltérések kiegyenlítésére a templom nyugati középső tornyát egy emelettel felmagasították, valamint a két visszabontott torony is ekkor kapta meg végleges lezárását.

A lettner felépítésével a két fő épületrészt elkülönítették egymástól, fokozva a szentély ragyogó tere és a sötét hosszház közötti különbséget. A lettner egykor Szászsebesen is a kórus zárófala volt. Ez a „fal” a lettner egyik fő funkcióját teljesítette, nevezetesen a papi kórust zárta el a laikusok számára fenntartott templomrészről. Ez a szétválasztó és elkülönítő funkció Franciaország és Németország egyházi építészetében a XII. század második negyede óta²⁰² fennállt, főként katedrálisokban, apátságokban és szerzetesi templomokban, ahol a zavartalan egyházi szertartások végzéséhez szükséges önálló kórust, amely szinte templom volt a templomban, éppen a papság nagy száma indokolta.²⁰³

A nyugat-európai gyakorlatnak megfelelően Magyarország egyházi építészetében is főként koldulórendi templomokban — mint a soproni és keszthelyi ferences, a lőcsei minorita, a segesvári dominikánus templomokban — alkalmaztak szentélyrekesztőket. Plébániatemplomokban rendszerint csak abban az esetben

találhatók lettnek, ha a templom valamelyik rend patronálását élvezte, vagy különösen nagyszámú káplán és káptalan is működött benne. Jelenlegi tudásunk szerint Magyarországon csupán a nagyszöllősi, a nagyszebeni és a szászsebesi plébániatemplomokban állt lettner.²⁰⁴ Szászsebesen ha káptalan nem is, de egy magas rangú egyházi és a várost irányító világi testület működhetett. A XIV—XV. századi oklevelek gyakran tesznek említést a templom plébánosán kívül a városban működő priorról és papi testületről, dekanátusról is, akik igényt tarthattak az elkülönülő helyen — a kórusban — tartott egyházi szertartásokra.²⁰⁵

A templom negyedik és egyben utolsó építési szakaszának datálását segíti az a Gündisch és Streitfeld által közzétett oklevél, amelyet 1455-ben III. Callixtus pápa bocsátott ki.²⁰⁶ Ebben a pápa bűnbocsánatot ígér mindazoknak, akik az erdélyi egyházmegyében levő „Sassovice” város Mária-templomát a Szent Szűz napján kívül a számtalan egyházi ünnepek közül még Szent Bertalan és Szent György napján is látogatják, és újjáépítésében segídeknek. A fent említett két ünnepnap egyben a szászsebesi évi vásárok napja is volt, amely kétségtelenné teszi, hogy az oklevélben a szászsebesi templomot említik.²⁰⁷ A romániai kutatók az idézett oklevél alapján a templom negyedik építési periódusának kezdetét az 1455-ös évre datálták.²⁰⁸ III. Callixtus oklevele jóllehet valóban fontos a negyedik építési periódus időbeli meghatározásához, kizárólag ez alapján azonban az építkezés e késői szakasza mégsem datálható. A pápai oklevélben nincs szó építéskezdetről, csupán annyi derül ki, hogy a templom újjáépítéséhez segítő kezekre van szükség. A negyedik építési periódusnak az 1455-ös évnél korábbra való datálását több érv is alátámasztja. Az 1438., majd az 1442. évi nagy török hadjáratok után meginduló újjáépítési munkák Hunyadi János 1443. évi győzelmével végképp zavartalanná válhattak. Szászsebest 1438-ban és 1442-ben felégette ugyan a török, de a támadás mégsem lehetett olyan súlyos, hogy az 1442 és 1455 között eltelt tizenhárom békés év alatt ne tudtak volna folytatni egy félbeszakadt templomépítkezést. Ezeknek a történeti adatoknak a birtokában jogos a templomépítés megindulását az 1440-es évek közepére tenni. Hogy ekkor már javában folytak a munkálatok, arra a hosszház főhajójában, éppen az átépítésbe eső részén levő, stílusa alapján az 1440-es évek végére datálható szószék a bizonyíték. (105. kép.) Ez a dátum egyúttal arra is utal, hogy eddig az időpontig elkészült maga a lettner is, ezzel magyarázható a szószék hosszházban való elhelyezése. Ehhez járul még III. Callixtus oklevele, amelyből kiderül, hogy a munkálatok 1455-ben még folyamatban voltak. Szászsebesen a XV. század közepi építőtevékenységet maguk az építészeti formák is igazolják, jóllehet az itt alkalmazott megoldások világosan tanúsítják, hogy a negyedik építési periódusban az európai építőművészet már régóta ismert és előszeretettel alkalmazott elemei kerültek felhasználásra, amelynek alapján kizárólagosan sem az építkezés kezdetét, sem a végét datálni — éppen e formák hosszú utóélete miatt — nem lehetséges.

Fontos kérdés ezek után, hogy hogyan lehet az építkezés befejezését meghatározni, mivel oklevelés adatok e periódusból sem maradtak fenn. A romániai kutatók az építkezés befejezését az 1464-es évben jelölték meg, amikor Mátyás király unokatestvéreinek, Pongrácz Jánosnak és Andrásnak adományozta a várost. Ezzel ugyanis Szászsebes elvesztette függetlenségét, amelyet csak 1476-ban sikerült visszaszereznie.²⁰⁹ Ez az időszak nem kedvezhetett a templomépítési munkáknak,

ezért feltételezik, hogy 1455—1464 között az átépítés jó része befejeződött. Kivételt képez szerintük a hosszház déli mellékhajója, amely feltehetően egy későbbi időpontban, de 1468-ig biztosan befejezést nyert. Ezt a hipotézist a déli mellékhajó boltozati záróköveinek vizsgálatával támasztották alá. A negyedik zárókövön ugyanis ötágú csillagforma látható, amely szerintük címerjelzésként értelmezhető. Ez a dísz a templom közelében épült ún. Zápolya-ház XV. századi kapuboltozatán is megtalálható, amelyből arra a következtetésre jutottak, hogy egy nemesi család címere látható mindkét helyen, aki a templom építését az utolsó szakaszban támogatta, és egyben a Zápolya-házat is újjáépítette. Véleményük szerint ez a címer a szászsebesi királyi bíró, Johann Sachs címere volt, akinek öccse, Georgius Sachs de Enyed 1450-től 1468-ig Szászsebes plébánosa volt.²¹⁰ Ezzel magyarázható, hogy a Sachs család címere a templomban és a Zápolya-házban egyaránt megtalálható. Mindehhez hozzá kell azonban tenni annyit, hogy éppen a perdöntőnek vélt ötágú csillagforma sem a templom zárókövén, sem a Zápolya-házban nincs címerpajzsban, ezért címerjelzésként való értelmezése sem elfogadható.

A templomépítés negyedik periódusának biztonságosabb datálásához első sorban a városhoz viszonylag közel eső települések 1438—1440 utáni építkezéseit szükséges megvizsgálni, és a Szászsebesen is alkalmazott megoldásokkal egybevetni.

A szakirodalomban régóta ismert az a XV. század közepi nagy építőtevékenység, amelynek során Gyulafehérvárt, Tövist (Dreikirchen, Teius), Vajdahunyadvárt (Hunedoara), Vingárdot (Weingartskirchen, Vingard) is helyreállították, kiépítették.²¹¹ Mivel Szászsebeshez igen közel eső építkezésekről van szó, feltételezhető, hogy a templomépítés kapcsolatban állt a fent említett településeken folyó építkezésekkel.

Gyulafehérvárt az építkezés datálását okleveles adatok segítik, amelyek szerint a székesegyházon a rekonstrukció már az 1440-es évek elején megindult.²¹² Hunyadi János 1455-ben kelt okleveléből pedig a munkálatokat vezető mester személyére is fény derül. Hunyadi János ugyanis a brassói Konrád kőfaragónak, feltételezhetően a székesegyházon végzett munkája elismeréséül, a fogarasi Sárkány-birtok felét adományozta.²¹³ Az idézett Hunyadi-oklevélből kiderül továbbá az is, hogy Konrád lapicida volt a tövisi templom és a bojtori (Bujtur, Buituri) kolostor építőmestere is. Ezt igazolja a Gyulafehérvárhoz közel fekvő tövisi templom nyugati kapuzatán olvasható 1449-es dátum és a Hunyadi János nevét megörökítő felirat is.²¹⁴ Régóta felismerték már azt a szoros rokonságot, amely a tövisi és a vingárdi templom alaprajza között fennáll, amelynek alapján Halaváts, majd az ő nyomán Gündisch és Streitfeld azonos mester, ebben az esetben Konrád lapicida tevékenységét feltételezte.²¹⁵

Vajdahunyadon Hunyadi János nagy átalakításokat végeztetett, amelynek eredményeként 1446-ban elkészült a gótikus várkapolna, majd a későbbiek során a kétszintes, kéthajós lovagterem. Ennek egyik oszlopán az 1452-es dátum szerepel, amely Möller szerint egyben az építkezés befejezésére is utal.²¹⁶

Míg a fent említett építmények vagy térkonceptiójuk, vagy részleteleik hasonlósága miatt és nem utolsósorban Hunyadi János, a megbízó személye révén nyilvánvaló kapcsolatban állnak egymással, addig Szászsebes esetében a negyedik építési periódusban elkészült épületrészeknek e körhöz való sorolása már

problematisabb, mivel többnyire csak részletelemek, azonos motívumok állíthatók egymás mellé és vethetők egybe a fent említett építmények részletelemeivel, e hipotézis igazolására. Így a gyulafehérvári székesegyház vakmérműves, kúposan végződő gyámjának²¹⁷ későbbi rokonai a szászsebesi déli mellékhajóban találhatóak, míg a déli torony harmadik és negyedik emelete közötti választópárkány csúcsívörös díszje a szászsebesi szószék alsó részén levő vakmérművekre emlékeztet, bár a szászsebesi díszítőelemek egyszerűbb kivitelben készültek. A tövisi templom nyugati kapuzatának (104. kép) alapformája és bélletének kialakítása is a szászsebesi délkeleti kapuzattal rokonítható, míg a tövisi kapuzattimpanon ívsora kevésbé díszes kivitelben ugyancsak a szászsebesi szószéken ismerhető fel. Tövisen a szentély boltozatának bordái olyan egyszerűen képzett, csúcsban végződő konzolokra futnak le, amelyek a szászsebesi déli mellékhajóban is láthatók.²¹⁸ Ezen az emlékcsoporton belül legkevésbé az utoljára (1461 után) elkészülő vingárdi templom hozható kapcsolatba Szászsebesrel. A szentély záradékformáján túl (kéthajós, a nyolcszög három oldalával záruló csarnoktér) csupán a templomkülső kevésbé tagolt támpillér-kialakítása emlékeztet élénken a szászsebesi hosszházon látottakhoz.²¹⁹ Úgy tűnik, legtöbb hasonlóság a számos részletelem azonos módon való kialakítása miatt a vajdahunyadi megoldásokkal kapcsolatos. Az 1452-re elkészülő lovagterem egyes csúcsban végződő, egyszerű kiképzésű konzoljai a szászsebesi déli mellékhajó, valamint a tövisi szentély konzolmegoldásait idézik. Nagy a hasonlóság a lettnerkarzat vakmérműves díszje, valamint a már lebontott Hunyadi-loggia ablak feletti timpanonjának mérműves kőrácsa között is, míg a számárhátíves timpanon csúcsán álló keresztvirág minden részletelemével együtt a szászsebesi lettner számárhátívén látható viszont. Ez a Szászsebesen is előforduló, erezett, púpos hátú levéllel díszített keresztvirág ismerhető fel továbbá az ún. aranyház erkélyének kiváltott kövein is. Végül a Kapisztrán-szoba kandallóján is azok a csúcsívbe írt háromkaréjos motívumok ismerhetők fel, mint a szászsebesi szószéken.²²⁰ A fent említett forma- és motívumkincs bizonyos — ha nem is túl szoros — kapcsolatot enged feltételezni Szászsebes és a környező települések építkezései között.

Kérdés, hogy ez a formakincs hogyan juthatott el Szászsebesre. Hunyadi János személyét az építkezéssel összefüggésbe hozni — okleveles adat híján — nem lehetséges. Kézenfekvő azonban a név szerint is ismert Konrád lapicidát kapcsolatba hozni a szászsebesi építkezéssel, jóllehet éppen Hunyadi János 1455-ben kelt oklevele alapján jogunk van feltételezni, hogy Konrád több volt egyszerű kőfaragónál, tervek kivitelezőjénél. A Hunyadi család iránta tanúsított bizalmát a számos megbízás is igazolja. Ezért nem valószínű, hogy Konrád kőfaragói munkát végzett volna Szászsebesen, annál inkább gondolni kell arra, hogy a város megbízásából elsősorban a lettner építésének munkáit vezette, valamint a hosszház átépítésének menetét határozta meg, amelyek feltehetően a Hunyadi-építkezéseken is dolgozó mesterek kivitelezésében valósultak meg. Mivel a szászsebesi részletelemek leginkább a vajdahunyadi és tövisi megoldásokhoz állnak közel, elképzelhető, hogy Konrád mester az 1446. évi vajdahunyadi és az 1449. évi tövisi építkezések között eltelt időszakban került kapcsolatba Szászsebesrel.²²¹ Ezt a hipotézist látszik alátámasztani a templom — 1440-es évek végére tehető — szószékének megléte, amelyen már feltűnik a Vajdahunyadon és Tövisen is alkalmazott motívumkincs.

További problémát jelent az építkezés befejezésének datálása. Gündisch és Streitfeld — mint már szó volt róla — az 1464-es évben határozták meg a munkálatok befejezését, mert ebben az évben történt a város elajándékozása. Mivel ezen túl semmiféle adat nem áll rendelkezésre, és az építészeti formák és megoldások sem meghatározóak a datálás szempontjából, ezt az évszámot terminus ante quem-ként el kell fogadni. Hozzá kell azonban tenni annyit, hogy Szászsebes a már említett vingárdi templommal tart legkevésbé kapcsolatot, amelynek nyugati homlokzata feltételezhetően 1461-re elkészült.²²² Ebből következik, hogy a szászsebesi negyedik építési periódus befejezését 1461-nél korábbra lehet datálni, hiszen Vingárdon egy a szászsebesinél fejlettebb formakincs ismerhető fel. Stíluskritikai vizsgálatok alapján, valamint III. Callixtus pápa oklevelét is figyelembe véve, a templomépítést legkésőbb 1460-ra befejezhették.

*

Az épület alapos megfigyelése, leírása és a stíluskritikai vizsgálat elvégzése után megállapítható, hogy a szászsebesi templom építésének fő időszaka a XIV. század harmadik harmadától az 1460-as évekig terjedt. Ezen a perióduson belül az épület és a szobrászati dekoráció stílusfejlődésében három döntő szakasz különböztethető meg. A XIV. század harmadik harmadában, az osztrák csarnoktemplomok kialakításával szinte azonos időben, de egy fejlettebb térformát megvalósítva indultak meg a munkálatok. Az 1370—1375-ös években az építészeti formák és a szobrászati dekoráció tanúsága szerint tervváltozás következett be.

Az első korszak ausztriai orientációjú művészei után délnémet tanultságú építészek és kőfaragók dolgoztak Szászsebesen, akik a Nürnbergben, Schwäbisch-Gmündben, Freiburgban kialakult építészeti és szobrászati formanyelvet honosították meg. Művészetük a szentély alaprajzi diszpozícióját és épületdíszítő szobrászatát illetően is meghatározó jelentőségű volt. A templom XV. századi átépítésének eredménye a két különböző alaprajzi elrendezésű épületrész összekapcsolása.

Az 1440-es évek közepétől 1460-ig terjedő utolsó építési periódusban elkészült épületrészeket a Hunyadi János és Konrád lapicida nevével kapcsolatba hozható erdélyi emlékcsoport kisugárzási körébe lehet sorolni.

A szászsebesi kórus Erdély első, csarnokrendszerben készült építménye, amely itt előképként szolgált a századfordulón és a XV. században épült templomok számára, és ezzel hozzájárult a késő gótika erdélyi kibontakozásához.

A Szászsebesen dolgozó építészek és kőfaragók által meghonosított formaízlés a XV. században tovább élt, így parlerei elemek találhatóak nemcsak Kolozsvárott (Klausenburg, Cluj-Napoca) és Segesváron (Schäßburg, Sighișoara), hanem a nagyszebeni (Hermannstadt, Sibiu) plébániatemplom ferulájának konzoljain és zárókövein, valamint a riomfalvi (Reichesdorf, Richiș) bazilika, falusi templomhoz mérten túlságosan gazdag szobrászati díszén is.

A XIV. század második felében a szászsebesi szentélyépület adta meg azt a belső irányítást Erdély építészetében, amelynek köszönhetően e terület közvetlen

kapcsolatban állhatott a közép-európai művészi fejlődéssel. Mivel a szászsebesi csarnokszentély igen korai, a XIV. század harmadik negyedében épült nyugat-európai templomterekhez mérten is meglepően fejlett térkialakítású, nemcsak e stílus Erdélybe és Magyarországra való közvetítésében vállalt jelentős szerepet, hanem a közép-európai építészetnek is fejlődéstörténeti szempontból fontos láncszemét alkotja.

FÜGGELÉK

A SZENTSÉGHÁZ

Formáját és stílusát tekintve Erdély egyik legkorábbi szentségháza a szászsebesi kórus északi falán, az oltár bal oldalán található. (15. kép.)

A körülbelül három méter magas építmény három részre tagolódik. Két, egymásra helyezett kölapból álló talapzatát a lábazati párkányra helyezték, amelyből a hatszögletű, oszlopszerűen felfogott lábazat nyúlik ki. Erre tevődik a hornyolt aljú, négyszögletes, homlokoldalán nyitott fülke, amelynek felső, hatszögletessé formált része gazdagon díszített. A hatszögletes rész minden oldalát mélyített mezőjű vimpergák díszítik, amelyeknek szélein kúszólevelek futnak, belső részét kőrácsos motívumok töltik ki. A hatszög csúcsain kis fiálék ülnek. Ezt a részt díszes, kőrácsos fedőlemez zárja le. E felett körülbelül fél méter hosszan a szentély fala látszik, majd a hatszögletes, tetején zömök fiálével díszített sisak következik. Maga a hatszögletes rész igen díszes kiképzésű. Mélyített mezőjű oldalai kőrácsos kialakításúak, vimpergái szamárhátíves lezárást kaptak, amelyeknek csúcsain keresztrózsák állnak. Ezt a részt egy áttört, csúcsíves és háromkaréjos motívumokkal díszített fedőlemez zárja, majd e felett négyszögletes, élein kúszólevéllel futtatott nagy fiále látható, amelyet gyűrű zár le. Legfelül, a gyűrűs rész után következik a nagyalakú levelekből formált zárórész.

A szentségház jól áttekinthető, arányos felépítése és formakincse révén összefüggésbe hozható a szentély nyugati, azaz legkésőbb elkészült részének faragványaival, így a nyugati első osztopillérpáron, valamint az északi diadalív-pilléren látható díszes kialakítású baldachinokkal. Ennek megfelelően a szentségház keletkezési ideje is, akárcsak a fent említett építészeti elemeké, az 1400-as évekre tehető. Formájában és stílusában a szászsebesi szentségházhoz hasonló emlék nem ismeretes, formakincse révén a nagyszebeni székesegyház ferulájában levő szószékkal rokonítja a kutatás.²²³

A SZÓSZÉK

A templom szószéke a hosszház középhajójának délkeleti, utolsó árkádvpillérénel áll. (105. kép.) Alacsony, sokszög alakú lábazatra helyezték a hatszögű mellvédet. A szószék mélyített mezőjű homlokoldalán magasrelief található, XVI. századi munka,²²⁴ a fájdalmas Krisztust ábrázolja. Krisztus teste koporsóból emelkedik ki, amelynek oldalain mártíriumára utaló kereszt, keresztszög és lándzsa található. Krisztus feje felett, mindkét oldalon, gótikus vakkőrácsdísz közeiben két angyalfej látható.

A szószék lábazati és vakkőrácsos tagolású része között, a párkányzaton hal farkú, szárnyas, ember arcú lények láthatók. A mellvéd többi, ugyancsak mélyített mezőjű részét felül vakkőrácsos dísz tagolja.

A szószék koronája XVI. századi munka.²²⁵ Az egész szószék kialakítását jó arányok és finom megmunkálás jellemzi.

SÍRKÖVEK

Amlacher, majd Möckel közleményeiből ismeretes, hogy a szászsebesi templomban még a XVIII. században is igen sok sírkő volt található.²²⁶ E sírkövek nagy részét azonban az 1796. évi templom-helyreállítás során másodlagosan felhasználták. A szentély homlokzatainak felső részén levő baldachinok megrongálódott részeit e sírkövekből készült kőlapokkal helyettesítették, valamint a templom zárópárkányzatának megújításához szükséges anyagot is e régi sírkövek újrafelhasználásával oldották meg.

Az 1961—1964 között a templomon folyó restaurálási munkák során több sírkövet találtak, köztük három középkori faragványt is, az 1500., 1519. és 1520. évekből.

Michael Jodocus, szászsebesi plébános sírköve. 1500

Jelenleg a templom déli toronyaljában található a padlózatba építve. Törött, két darabból állították össze. Mészköből készült, hossza 185 cm, szélessége 85 cm, a sírkövön olvasható betűk nagysága 5 cm.

A sírkő keretelésében, két vésett vájat között, belülről olvasható, vésett antikva betűs körirat olvasható, amely a sírkő bal felső, rövid oldalánál kezdődik:²²⁷

CHE.SALVS.HOIM.BONE /
CONDITOR.ATE REDEMPTOR.SVSCIPE REDEMPTVMP
OISANGVINE /
SERVVM ATE.DEI.CENTRIX /
CLERICO. VCOVRE.DEFVNCTO.AC MIHAEL.SANCTE.
MEDVCAJASTRA.PRECOR /

A keret négy sarka rozettával díszített. A sírkő felső, mélyített mezőjében domború címerpajzs található, benne karóra futó szőlőindák két-két levéllel és fürttel. A címer felső sarkaiban vésett M és W betű olvasható. A címerpajzson kehely áll, felette kereszt, és mögötte kettős, domború nimbusz látható. A címerpajzs két oldalánál egy-egy rojtos, hullámzó szalag található. A mező alsó részén hatsoros, vésett antikva betűs felirat olvasható:

HIESVS.MARIA.SIT
MIHI.SALVS.ETVITA
MICHAEL.IODOVS.P
DIEM.OBVT.M.CCCCC
ERVATVR. *AETERNA.
PACE

A sírkő igen jó színvonalú, jelentős alkotás, amely kapcsolatba hozható a péterfalvi (Petersdorf, Petrești) hasonló kialakítású és motívumú sírkövel.²²⁸ A formai rokonságon túl azonban, a két sírkő nagy színvonalbeli különbsége miatt, stílári kapcsolatról nem beszélhetünk.²²⁹

Ismeretlen sírköve, 1519

Jelenleg a templom nyugati kapuzatától északra, a templombelső nyugati fala előtt található. (107. kép.) Számtalan kisebb és nagyobb darabból állították össze, és habarccsal egészítették ki. Bal alsó sarka hiányzik. Mészköből készült, hossza 165,5 cm, szélessége 75 cm, vastagsága a habarcsréteg miatt csak hozzávetőlegesen állapítható meg, körülbelül 8,5 cm.

A sírkő keretelését vésett vájat alkotja. A mező legfelső részén az arab számokkal írt 1519-es évszám olvasható. Ez alatt ugyancsak vésett, álló címerpajzs, benne vinklivel és körzővel. A címer alatt két, keresztbe tett kalapács látható. A mezőben ábrázolt szerszámok alapján feltételezhető, hogy mesterember sírköve.²³⁰

Johannes Pellio sírköve. 1520

Jelenleg a templom északi toronyaljának északi fala mellett áll. A sírkő jobb oldalának egy része, jobb alsó sarka, valamint bal oldalának kis része őrződött meg. Kilenc darabból áll, az egyes darabokat habarcs tartja össze. Mészköből készült, hossza 81 cm, szélessége 75 cm.

Egy 8 cm széles kereten belül újabb, 3 cm széles, kissé domború keret látható. Mélyített mezőben domború, római sírtáblához hasonló tábla található, amely felülről akasztóra fűzött szalagon lóg, míg oldalt ugyancsak széles szalagok tartják. A sírkőtöredék jobb felső részénél rojt részlete található.

A tábla mélyített mezőjében ötsoros, vésett antikva betűs felirat olvasható. A betűk az első három sorban 4, az utolsó két sorban 6 cm magasak:

OBIIT.IOANNES
PELLIO.VTRICVS
ECCLESIE.HVIVS
.A.D.M
CCCC.XX

Feltehetően az ezen a vidéken nem ritka római emlékek hatásával magyarázható az antik mintára készült feliratos tábla.²³¹

KRISZTUS AZ OLAJFÁK HEGYÉN. RELIEF

Az erősen sérült és lekopott faragvány jelenleg a szászsebesi templom nyugati részén, az orgonakarzat alatt található. Típusát tekintve azoknak az ábrázolásoknak a sorába tartozik, amelyekben Krisztust a hegyoldalon térdepelve ábrázolják, s a lejtő a reliefmezőt átlósan kereszteezi. A lejtő alatt jelzett barlangban az alvó

tanítványoknak ma már csak körvonalai, az ellenkező oldalon tájábrázolás látható. A relief annyira sérült, hogy Krisztus ruházatának egyes redőin és néhány faábrázoláson kívül ma már egyéb részletelem nem vehető ki.

Csemegi József a szászsebesi faragványt az ausztriai Gosspöchlarnban található, hasonló jelenetet ábrázoló relief típusába sorolta, amelynek készülési ideje 1430.²³² Ennél korábbra a szászsebesi faragvány sem datálható.

Hasonló felépítése, felfogása és részletelemei révén e típusba sorolható a nagyszebeni főtemplomnak Krisztust az Olajfák hegyén ábrázoló reliefje, s így jó fogalmat adhat a szászsebesi faragvány egykori stílusáról is.²³³

A JAKAB-KÁPOLNA

A szászsebesi szentélytől északkeletre, közel a templomépülethez helyezkedik el az egykor feltehetően keresztelőkápolnaként szolgáló, jelenleg id. Jakab apostolnak szentelt kápolna. (21—22., 106. kép.)

Egyhajós, téglalap alakú teréhez a nyolcszög öt oldalával záródó poligonális szentély járul. Terét orrtagos körtetagozatú bordákból felépített boltozat fedi, amelynek bordái a falmezők felső harmadáig futnak le, és csúcsban végződnek. A boltozati bordák zárókőben metszik egymást. A szentély feletti boltszakaszban Krisztus-fejet ábrázoló, az első boltszakaszban leveles díszű zárókő található.

A kápolna északkeleti és déli falmezőit kétosztású ablakok törik át. Kőrácsformáikban az élére állított három- és négykaréjos motívumok uralkodnak, halhólyagos elemeket nem használtak fel.

Az északi és déli első falszakaszok közepén egy-egy elfalazott csúcsíves nyílás, feltehetően ablak nyoma látszik. Az északi falszakasz felső részén, az elfalazott csúcsíves nyílás két oldalán freskóciklus maradványai őrződtek meg.

A kápolna külső homlokzatait nyolc, egyszerű kialakítású, hasáb alakú támpillér tagolja, a kápolna falazatához rézsús megoldással csatlakoznak.

A kápolna külső homlokzatait profilmegoldott, hangsúlyos lábazati párkány, majd ettől körülbelül másfél méterre, rézsús kialakítású övpárkány fogja egységbe.

A nyugati, bejárati ajtó egyszerű, egynyílású kapuzat. Keskeny, csúcsíves alapnyílását két mély horony közötti, orrtagos hengertagból álló béllet kereteli.

A Jakab-kápolna feltételezhető alapításáról okleveles adat szól.²³⁴ 1382-ben ugyanis adományt tettek a Jakab-kápolna számára. Felépítésére nyilván csak a szentély épületén folyó munkák befejezését követően kerülhetett sor, erre világosan utal a kápolnát lefedő boltozat bordáinak profilmegoldása, valamint a kapuzat bélletének fejlett, késői profilformái is. A kápolna ablakain halhólyagos elemek nem kerültek felhasználásra. Az élére állított ívháromszög és ívnégyszög alkalmazása a XIV. század nyolcvanas—kilencvenes éveiben sem volt ritka, egész Európában elterjedt formákról van szó, amelyek megtalálhatók a budai vár kápolnájának ablakkőrácsain²³⁵ éppen úgy, mint a segesvári kórusablakokon.²³⁶ A kápolna a részletelemek tanúsága szerint a XIV. század végén, legkésőbb a XV. század elején készen állt.

RÖVIDÍTÉSEK

- Adam, 1979 Adam, E., Freiburg im Breisgau. In: Die Parler und der schöne Stil, 1350—1400. Europäische Kunst unter den Luxemburgern. Ausstellungskatalog. I. Köln 1979.
- Amlacher, 1886 Amlacher, A., Zur Geschichte der zweiten Zerstörung Mühlbachs durch die Türken in Jahre 1661. In: Korrespondenzblatt 1886.
- Amlacher, 1904 Amlacher, A., Die Vernichtung der Grabdenkmäler der ev. Pfarrkirche in Mühlbach. In: Korrespondenzblatt 27. 1904.
- Angelescu—Gündisch—Klein—
Krasser—Streitfeld, 1967 Angelescu, M.—Gündisch, G.—Klein, A.—Krasser, H.—Streitfeld, Th., Restaurarea unui monument de arhitectură din epocile romanică și gotică în cadrul ansamblului de monumente feudale de la Sebeș-Alba. In: Monumente istorice studii și lucrări de restaurare. Direcția Monumenteleor Istorice. II. Sibiu 1967.
- Arion, 1974 Arion, G., Sculptura gotică din Transilvania. Cluj 1974.
- Balogh, 1939 Balogh J., A késő-gotikus és a renaissance kor művészete. In: Magyar Művelődéstörténet. II. Bp. 1939.
- Balogh, 1966 Balogh J., A művészet Mátyás király udvarában. I. Bp. 1966.
- Beeh, 1961 Beeh, W., Zur Bedeutungsgeschichte des Turmes. Der Kapellenturm in Rottweil. In: Jahrbuch für Ästhetik und Allgemeine Kunstwissenschaft VI. 1961.
- Beenken, 1929 Beenken, H., Bildhauer des vierzehnten Jahrhunderts am Rhein und Schwaben. Leipzig 1929.
- Bertalan, 1976 Bertalan V.-né, Középkori ásatások kutatástörténete Óbudán, 1870—1975. In: Budapest Régiségei XXIV/1. 1976.
- Bier, 1922 Bier, J., Nürnbergisch-Frankische Bildnerkunst. Bonn 1922.
- Bonfini, 1690 Bonfini, A., Historia Pannonica sive Hungaricarum rerum decades IV. et dimidia. 1690.
- Borcsiczky, 1914 Borcsiczky B., A politikai változások befolyása Magyarország kereskedelmi útjaira. Bp. 1914.
- Bräutigam, 1961 Bräutigam, G., Die Nürnberger Frauenkirche und der Prager Parlerstil vor 1360. In: Jahrbuch der Berliner Museen III. 1961.
- Bräutigam, 1965 Bräutigam, G., Die Nürnberger Frauenkirche. Idee und Herkunft ihrer Architektur. In: Festschrift Peter Metz. Berlin 1965.
- Bräutigam, 1979 Bräutigam, G., Nürnberg, Lorenzkirche, Frauenkirche, St. Sebald. In: Die Parler und der schöne Stil, 1350—1400. Europäische Kunst unter den Luxemburgern. Ausstellungskatalog. I. Köln 1979.
- Buchowiecki, 1952 Buchowiecki, W., Die gotischen Kirchen Österreichs. Wien 1952.
- Busuioac, 1978 Busuioac, D. N., Arhitectura gotică timpurie din Țara Birsei în lumina unor noi cercetări. In: Studii și Cercetări de Istoria Artei. Seria Artă Plastică 25. 1978.
- Csemegi, 1937 Csemegi J., Szentélykörüljárós csarnoktemplomok a középkorban. In: Magyar Mérnök- és Építészegylet Közleményei 1937.
- Csemegi, 1940a Csemegi J., A szászsebesi templom szentélyének jelentősége. In: Magyar Mérnök- és Építészegylet Közleményei 1940.

- Csemegi, 1940b
Csemegi, 1955
Deér, 1934
Demus, 1953
Dercsényi, 1941
Donin, 1935
Drăguț, 1968
Drăguț, 1979
Entz, 1958
Entz, 1963
Entz, 1968
Entz, 1976
Entz G. A., 1978
Entz G. A., 1982
Entz—Sebestyén, 1947
Ernst—Garger, 1927
Ernst—Garger, 1960
Ferenczy—Gergelyffy, 1961
Frankl, 1962
Frodl, 1960
Fügedi, 1961
Galavics, 1971
Gárdonyi, 1933
Garzarolli von Thurnlackh, 1941
Gerevich, 1956
Gerevich, 1958
Gerevich, 1966
Gerevich, 1973
Gerevich T., 1934
Gerevich T., 1940
Gergelyffy, 1959
Csemegi J., Krisztus az Olajfák hegyén. Fejezet a magyar gotikus szobrászat történetéből. In: Dunántúli Szemle VII. 1940.
Csemegi J., A budavári Főtemplom középkori építéstörténete. Bp. 1955.
Deér J., A középkori Erdély. In: Magyar Szemle XXII. 1934.
Demus, O., Der Meister der Michaeler Plastiken. In: Österreichische Zeitschrift für Kunst und Denkmalpflege 1953.
Dercsényi D., Nagy Lajos kora. Bp. 1941.
Donin, R. K., Die Bettelordenskirchen in Österreich. Baden bei Wien 1935.
Drăguț, V., Contribuții privind architectura goticului tipurin în Transilvania. In: Studii și Cercetări de Istoria Artei. Seria Artă Plastică 15. 1968.
Drăguț, V., Arta gotica în România. București 1979.
Entz G., A gyulafehérvári székesegyház. Bp. 1958.
Entz G., A kerci cisztercita építőműhely. In: Művészettörténeti Értesítő 1963.
Entz, G., Baukunst Transsilvaniens im 11—13. Jahrhundert. I. In: Acta Historiae Artium XIV. 1968.
Entz, G., Gotische Baukunst in Ungarn. Bp. 1976.
Entz G. A., A kolozsvári Szent Mihály templom építéstörténete. (Kézirat.) Bp. 1978.
Entz G. A., Erdély építésze. Tanulmány a „Magyarországi Művészettörténeti Kézikönyv” II. kötetéhez. (Kézirat.) Bp. 1982.
Entz G.—K. Sebestyén J., A széki református templom. Kolozsvár 1947.
Ernst, R.—Garger, E., Die früh- und hochgotische Plastik des Stephansdom. München 1927.
Ernst, R.—Garger, E., Die früh- und hochgotische Plastik des Stephansdom aus der Zeit Rudolf des Stifters. In: Zeitschrift des Deutschen Verein für Kunstwissenschaft XX. 1960.
Ferenczy K.—Gergelyffy A., A diósgyőri vár. Bp. 1961.
Frankl, P., Gothic Architecture. The Pelican History of Art. Harmandsworth 1962.
Frodl, W.-E., Kunst in Südtirol. München 1960.
Fügedi E., Középkori magyar városprivilegiumok. In: Tanulmányok Budapest Múltjából. XIV. Bp. 1961.
Galavics G., Program és műalkotás a 18. század végén. Bp. 1971.
Gárdonyi A., A városi plébániák kiváltságos állása a középkorban. In: Emlékkönyv Károlyi Árpád születése 80. fordulójának ünnepére. Bp. 1933.
Garzarolli von Thurnlackh, K., Mittelalterliche Plastik in Steirmark. Graz 1941.
Gerevich L., Buda szerepe a magyarországi gotikus építészetben és az európai stílusáramlatokban. In: Budapest Régiségei XVII. 1956.
Gerevich L., Mitteleuropäische Bauhütten und die Spätgotik. In: Acta Historiae Artium V. 1958.
Gerevich L., A budai vár feltárása. Bp. 1966.
Gerevich L., Budapest története a későbbi középkorban a mohácsi vészig. In: Budapest Története. II. Bp. 1973.
Gerevich T., Erdélyi művészet. In: Magyar Szemle XXII. 1934.
Gerevich, T., L'arte Ungherese della Transilvania. Bp. 1940.
Gergelyffy, A., L'église abbatiale cistercienne de Bélápátfalva. In: Acta Historiae Artium 1959.

- Götz, 1968
 Gündisch—Krasser—Streitfeld, 1976
 Gündisch—Streitfeld, 1964
 Gündisch—Streitfeld, 1976a
 Gündisch—Streitfeld, 1976b
 Györfly, 1958
 Halaváts, 1906
 Halaváts, 1907
 Hamann, 1929
 Hamann—Wigert, 1928
 Harsányi, 1938
 Hartmann, 1910
 Heitel, 1964
 Hekler, 1937
 Hoffmann, 1912
 Horwath, 1935
 Ionescu, 1963
 Iványi, 1929
 Jakab, 1820
 Jekelius, 1928
 Jekelius, 1929
 Kirchner-Doberer, 1946
 Kirschbaum, 1968—1976
 Klein, 1976
 Kletzl, 1932
 Kletzl, 1933—1934
 Kohlbach, 1956
 Kosegarten, 1960
 Götz, W., Zentralbau und Zentralbautendenz in der gotischen Architektur. Berlin 1968.
 Gündisch, G.—Krasser, H.—Streitfeld, Th., Dominium, Kirche und Burg von Weingartskirchen. In: Studien zur Siebenbürgischen Kunstgeschichte. București 1976.
 Gündisch, G.—Streitfeld, Th., Beiträge zur Baugeschichte der evangelischen Kirche A. B. in Sebes. (Mühlbach, Region Hunedoara.) In: Revue Roumaine d'Histoire de l'Art I. 1964.
 Gündisch, G.—Streitfeld, Th., Der Umbau der Mühlbacher Maria Kirche im 15. Jahrhundert und seine geschichtlichen Voraussetzungen. In: Studien zur Siebenbürgischen Kunstgeschichte. București 1976.
 Gündisch, G.—Streitfeld, Th., Die Grabsteine der Mühlbacher evangelischen Stadtpfarrkirche. In: Studien zur Siebenbürgischen Kunstgeschichte. București 1976.
 Györfly Gy., A magyar nemzetségtől a vármegyéig, a törzstől az orszáig. I—II. In: Századok 1958.
 Halaváts Gy., Úti jegyzetek Szászsebes környékéről. In: Archaeológiai Értesítő 1906.
 Halaváts Gy., Úti jegyzetek Kelnek, Vingárd, Szászorbó környékéről. In: Archaeológiai Értesítő 1907.
 Hamann, R., Die Elisabethkirche zu Marburg. II. Marburg 1929.
 Hamann, R.—Wigert, H., Das Straßburger Münster und seine Bildwerke. Berlin 1928.
 Harsányi A., A domonkosrend Magyarországon a reformáció előtt. Debrecen 1938.
 Hartmann, P., Die gotische Monumental-Plastik in Schwaben. München 1910.
 Heitel, R., Monumentele medievale din Sebeș-Alba. București 1964.
 Hekler, A., Ungarische Kunstgeschichte. Berlin 1937.
 Hoffmann, F. W., Die Sebalduskirche in Nürnberg. Wien 1912.
 Horwath, W., Der Emporenbau der romanischen und frühgotischen Kirchen in Siebenbürgen. In: Vierteljahrschrift 58. 1935.
 Ionescu, G., Istoria arhitecturii în România. I. București 1963.
 Iványi B., A Szent Domonkos rend római központi levéltára. In: Levéltári Közlemények 1—2. 1929.
 Jakab E., Kolozsvár története. Buda 1820.
 Jekelius, E., Das Burzenland. III. Kronstadt. I. Kronstadt 1928.
 Jekelius, E., Das Burzenland. IV. Die Dörfer des Burzenlandes. Kronstadt 1929.
 Kirchner-Doberer, E., Die deutsche Lettner bis 1300. Linz 1946.
 Kirschbaum, E., Lexikon der Christlichen Ikonographie. I—VIII. Rom—Freiburg—Basel—Wien 1968—1976.
 Klein, A., Baugeschichte der evangelischen Kirche in Mühlbach. In: Studien zur Siebenbürgischen Kunstgeschichte. București 1976.
 Kletzl, O., Parler cimszó. Thieme-Becker, Allgemeines Lexikon der Bildenden Künstler von der Antike bis zum Gegenwart. XXVI. Leipzig 1932.
 Kletzl, O., Zur Parler Plastik. In: Wallraf-Richartz Jahrbuch II—III. 1933—1934.
 Kohlbach, R., Steirische Bildhauer. Graz 1956.
 Kosegarten, A., Parlerische Bildwerke am Wiener Stephansdom aus der Zeit Rudolf des Stifters. In: Zeitschrift des Deutschen Verein für Kunstwissenschaft XX. 1960.

- Kosegarten, 1963 Kosegarten, A., Die Chorstatuen der Kirche Maria am Gestade in Wien. In: Österreichische Zeitschrift für Kunst und Denkmalpflege XVII. 1963.
- Kutál, 1962 Kutál, A., České gotické soharstvi 1350—1450. Praha 1962.
- Künstle, 1926 Künstle, K., Ikonographie der christlichen Kunst. I—II. Freiburg im Breisgau 1926. (1928².)
- Levárdy, 1959 Levárdy F., Pannonhalma építéstörténete. IV. In: Művészettörténeti Értesítő 1959.
- Lüdke, 1979 Lüdke, D., Freiburg im Breisgau. In: Die Parler und der schöne Stil, 1350—1400. Europäische Kunst unter den Luxemburgern. Ausstellungskatalog. I. Köln 1979.
- Machat, 1977 Machat, Ch., Die Bergkirche zu Schäßburg und die mittelalterliche Baukunst in Siebenbürgen. München 1977.
- Makkai, 1944 Makkai L., Erdély története. Bp. 1944.
- Mályusz, 1922 Mályusz E., Turocz megye kialakulása. Bp. 1922.
- Marosi, 1969 Marosi E., Tanulmányok a kassai Szent Erzsébet templom építéstörténetéhez. II. In: Művészettörténeti Értesítő 1969.
- Marosi, 1971 Marosi, E., Stiltendenzen und Zentren der spätgotischen Architektur in Ungarn. In: Kunsthistorisches Jahrbuch der Universität Graz VI. 1971.
- Marosi, 1973 Marosi E., A 14—15. századi magyarországi művészet európai helyzetének néhány kérdése. In: Ars Hungarica I. 1973.
- Marosi, 1974 Marosi, E., Einige tendenziöse Planänderungen. Beiträge zur Stilgeschichte der ungarischen Architektur des vierzehnten Jahrhunderts. In: Acta Technica Scientiarum Hungaricae 1974.
- Meltzl, 1892 Meltzl O., Az erdélyi szászok ipara és kereskedelme a 14. és 15. században. In: Századok 1892.
- Mencl, 1968 Mencl, V., Dóm Sv. Martina v Bratislave. In: Vlastivedny Časopis 4. 1968.
- Meurer, 1979 Meurer, H., Die Skulptur der Heiligenkreuzkirche in Schwäbisch-Gmünd. In: Die Parler und der schöne Stil, 1350—1400. Europäische Kunst unter den Luxemburgern. Ausstellungskatalog. I. Köln 1979.
- Möckel, 1917 Möckel, A., Aus Mühlbachs Vergangenheit. Mühlbach 1917.
- Möller, 1905 Möller, I., Építészeti emlékek Hunyadi János idejéből. In: Magyarország Műemlékei. I. Bp. 1905.
- Möller, 1913 Möller, I., A Vajda-Hunyadi vár építési korai. In: Magyarország Műemlékei. III. Bp. 1913.
- Müller, 1851 Müller, Fr., Über den älteren sächsischen Kirchenbau und insbesondere die ev. Pfarrkirche von Mühlbach. In: Blätter für Geist, Gemüth und Vaterlandskunde. Kronstadt 1851.
- Müller, 1856a Müller, Fr., Über den älteren sächsischen Kirchenbau und insbesondere die ev. Pfarrkirche von Mühlbach. In: Mitteilungen der K. K. Central-Commission 1856.
- Müller, 1856b Müller, Fr., Die Schäßburger Bergkirche. In: Mitteilungen der K. K. Central-Commission 1856.
- Müller, 1934 Müller, C. Th., Plastik. In: Die deutsche Kunst in Siebenbürgen. Hgg. von Victor Roth. Berlin—Hermannstadt—Sibiu 1934.
- Müller, 1976 Müller, Th., Gotische Skulptur in Tirol. Bozen—Innsbruck—Wien 1976.
- Nußbaum, 1963 Nußbaum, O., Die grosse Traube Christus. In: Jahrbuch für Antike und Christentum 6. 1963.
- Olchváry, 1902 Olchváry O., A muhi csata. I—III. In: Századok 1902.
- Ortvay, 1891 Ortvay T., Magyarország egyházi földleírása a XIV. század elején. A pápai tizedjegyzékek alapján feltüntetve. II. Bp. 1891.
- Panofsky, 1969 Panofsky, E., L'oeuvre d'art et ses significations. Paris 1969.

- Pfeiffer, 1917
Pfeiffer, M., A domonkosrend magyar zárdájának vázlatos története. Kassa 1917.
- Pleidell, 1934
Pleidell A., A magyar várostörténet első fejezete. I. In: Századok 1934.
- Radocsay, 1967
Radocsay D., A középkori Magyarország faszobrai. Bp. 1967.
- Réau, 1958
Réau, L., Iconographie de l'art chrétien. Paris 1958.
- Rosemann, 1934
Rosemann, H., Plastik. In: Die deutsche Kunst in Siebenbürgen. Hgg. von Victor Roth. Hermannstadt—München 1934.
- Roth, 1905
Roth, V., Geschichte der deutschen Baukunst in Siebenbürgen. Straßburg 1905.
- Roth, 1906
Roth, V., Geschichte der deutschen Plastik in Siebenbürgen. Straßburg 1906.
- Roth, 1910
Roth, V., Csúcsíves szentségtartó fülkék és házacskák Erdélyben. In: Archaeológiai Értesítő 1910.
- Roth, 1922
Roth, V., Die ev. Kirche A. B. in Mühlbach. Mühlbach 1922. (1929².)
- Roth, 1929
Roth, V., Sechs Künstlerseלבildnisse des 14. Jahrhundert. In: Académie Roumaine, Bulletin de la Section Historique 12. Bucarest 1929.
- Roth, 1934
Roth, V., Die deutsche Kunst in Siebenbürgen. Hermannstadt—München 1934.
- Sauerländer, 1970
Sauerländer, N., Gotische Skulptur in Frankreich 1140—1270. München 1970.
- Schmidt, 1970
Schmidt, G., Peter Parler und Heinrich IV. Parler als Bildhauer. In: Wiener Jahrbuch für Kunstgeschichte XXIII. 1970.
- Schmitt, 1922
Schmitt, O., Straßburg und sie süddeutsche Monumental Plastik im 13. und 14. Jahrhundert. In: Städel Jahrbuch II. 1922.
- Schmitt, 1951
Schmitt, O., Das Heiligenkreuzmünster in Schwäbisch-Gmünd. Stuttgart 1951.
- Schmoll gen. Eisenwerth, 1965
Schmoll gen. Eisenwerth, J. A., Neue Ausblicke zur hochgotischen Skulptur Lotringens und der Champagne. In: Aachener Kunstblätter 30. 1965.
- Schürer—Wiese, 1938
Schürer, O.—Wiese, E., Deutsche Kunst in der Zips. Brünn—Wien—Leipzig 1938.
- Schwandtner, 1746
Schwandtner, J. G., Scriptores rerum Hungaricarum. I. Vindobonae 1746.
- Sedlmayr
Sedlmayr J., A diósgyőri vár építéstörténete. (Kézirat.) OMF Irrattár.
- Streitfeld, 1976
Streitfeld, Th., Mittelalterliche Kapellen in Mühlbach. In: Studien zur Siebenbürgischen Kunstgeschichte. Bucureşti 1976.
- Swoboda, 1969
Swoboda, K. M., Gotik in Böhmen. München 1969.
- Szakál, 1969
Szakál E., A visegrádi Anjou kori királyi palota gotikus kútházának rekonstrukciója. Magyar Műemlékvédelem 1963—66. Bp. 1969.
- Szakál, 1972
Szakál E., A visegrádi királyi palota Anjou kori fali kútjának rekonstrukciója. Magyar Műemlékvédelem 1969—70. Bp. 1972.
- Szentpétery, 1923—1943
Szentpétery I., Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke. I—II/1. Bp. 1923—1943.
- Theiner, 1858—1862
Theiner, A., Vetera monumenta historica Hungarum sacram illustrantia, 1216—1534. I—II. Roma 1858—1862.
- Tóth, 1976
Tóth S., Egy gótikus építészeti részletmegoldás történetéhez. In: Soproni Szemle XXX. 1976.
- Tóth, 1982
Tóth S., Entz G. A.: A kolozsvári Szent Mihály-templom építéstörténete. Lektorai vélemény. (Kézirat.) Bp. 1982.
- Turchányi, 1903
Turchányi T., Rogerius mester Siralmas Éneke a tatárjárásról. I—II. In: Századok 1903.

- Vătășianu, 1928 Vătășianu, V., Transilvania. Beiblatt zum Siebenbürger Boten. Hermannstadt 1928.
- Vătășianu, 1959 Vătășianu, V., Istoria artei feudale în țările române. București 1959.
- Vătășianu, 1968 Vătășianu, V., Arta în Transilvania din secolului al XV.—lea. In: Istoria artelor plastice în România. Redactată de un colectiv sulo îngrijirea Acad. Prof. G. Oprescu. București 1968.
- Vitry, 1929 Vitry, R., Die Gotische Plastik Frankreichs, 1226—1270. II. Firenze—München 1929.
- Voit, 1961 Voit, P., Una Bottega in via dei Servi. In: Acta Historiae Artium 1961.
- Wagner-Rieger, 1967 Wagner-Rieger, R., Architectur. In: Gotik in Österreich. Ausstellungskatalog. Krems 1967.
- Wagner-Rieger, 1978 Wagner-Rieger, R., Gotische Architektur in der Steiermark. In: Gotik in der Steiermark. Ausstellungskatalog. St. Lambrecht 1978.
- Weingartner, 1961 Weingartner, J., Die Kunstdenkmäler Südtirols. II—III. Innsbruck—Wien—München 1961.
- Wenrich, 1889 Wenrich, W., Künstlernamen aus siebenbürgisch-sächsischen Vergangenheit. In: Archiv des Vereines für Siebenbürgische Landeskunde 1889.
- Wenzel, 1873 Wenzel, G., Adalékok az erdélyi százok történetéhez az Andreanum előtti időből. (Értekezések a Történeti Tudományok Köréből. III.) Bp. 1873.
- Wonisch, 1960 Wonisch, O., Die vorbarocke Kunstentwicklung der Mariazeller Gnadenkirche. Graz 1960.
- Zimmermann—Werner—Müller, 1897 Zimmermann, F.—Werner, K.—Müller, G., Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen. I—II. Hermannstadt 1897.

JEGYZETEK

¹ A honfoglalás után Erdélyben a megyei szervezetek megalakulása után is óriási területek maradtak kihasználatlanul. Ezek az ún. gyeplívonon kívül eső körzetek, amelyek a király magánuradalmának részei voltak. Vö. *Györffy*, 1958. 565—664., 565—614.; *Mályusz*, 1922. 2—6.

² *Szentpétery*, 1923—1943. I. 413.

³ *Zimmermann—Werner—Müller*, 1897. 34.

⁴ *Wenzel*, 1873. 6.

⁵ *Pleidell*, 1934. 158—200., 272—313.

⁶ *Fügedi*, 1961. 26.

⁷ *Zimmermann—Werner—Müller*, 1897. 34., *Gárdonyi*, 1933. 163—182.

⁸ *Gárdonyi*, 1933. 162—182.; *Fügedi*, 1961. 119.

⁹ Ez az *antiqua consuetudo* még 1336-ban is érvényben volt. Vö. *Zimmermann—Werner—Müller*, 1897. 438.; *Gárdonyi*, 1933. 163—182.; *Fügedi*, 1961. 75—78.

¹⁰ *Deér*, 1934.; *Makkai*, 1944. 60.

¹¹ *Meltzl*, 1892. 724—726.

¹² *Fügedi*, 1961. 570—607.

¹³ Oklevél a volt Városi Levéltár Lit. c. nr. 1. számán, jelenlegi helye nem ismeretes. Közli: *Ortvay*, 1891. 634.

¹⁴ *Szentpétery*, 1923—1943. I. 413.

¹⁵ *Borcsiczky*, 1914. 24.

¹⁶ A fal legnagyobb részét már lebontották, ami belőle a délkeleti részen még látható, azt 1716-ban átépítették. Erről a szomszédos házon levő emléktábla felirata tanúskodik:

„Hoc aedificium funditus erectum
officio amp; dni Mich; Gebelli
index regii; Anno MDCCXVI.”

— *Halaváts*, 1906. 359—360.

¹⁷ Az északnyugati kerek, a délkeleti négyszögletes, valamint a város északkeleti részén emelkedő nyolcszögű tornyok jó állapotban őrződtek meg.

¹⁸ Oklevél a gyulafehérvári Városi Káptalan Levéltárában, *Cista Capit. fasc. 3. nr. 34.* Közli: *Ortvay*, 1891. 634. l., 3. jegyzet.

¹⁹ *Zimmermann—Werner—Müller*, 1897. 219., 247., 252., 285., 286., 288.

²⁰ *Pfeiffer*, 1917. 64.; *Iványi*, 1929. 1—2.; *Harsányi*, 1938. 81.; *Bullarium Ordinis Fratrum Praedicatorum. II. Romae 1731.* 297—298.

²¹ *Müller*, 1851. 263—267.; *Müller*, 1856a. 38—63.

²² Müller az északi és déli toronycsonkokat késő gótikus hozzáépítéseknek vélte.

²³ *Roth*, 1905.; *Roth*, 1906.

²⁴ *Amlacher*, 1886. 5—7.; *Amlacher*, 1904. 27., 91—93.

²⁵ *Halaváts*, 1906. 355—360.

²⁶ *Roth*, 1922.

²⁷ *Roth*, 1934. Roth kismonográfiája megírása előtt is foglalkozott a szászsebesi templommal Erdély építészeti emlékeit feldolgozó összefoglaló művében (*Roth*, 1905), amelyben a szász vidékeken levő emlékyagot a szászság faji művészeteként tárgyalja. Véleményét Csemegi József és Gerevich Tibor is cáfolta (*Csemegi*, 1940a. 156.; *Gerevich T.*, 1940. 513—590.).

²⁸ *Müller*, 1934.; *Rosemann*, 1934.

²⁹ *Roth*, 1929. 1—22.; *Vătăşianu*, 1928. 420—422.

³⁰ Csemegei, 1937. 337—340.; Csemegei, 1940a. 156.; Csemegei, 1955.

³¹ Vătăşianu, 1959.

³² Vătăşianu, 1968. 201—222.

³³ Grigore Ionescu (1963. 159—167.) a Románia építészeti emlékeit feldolgozó művében a szászsebesi templomot Prágából vezeti le. Az 1370 és 1400 közötti évekre teszi a kórus keletkezési idejét, ekkor készült szerinte a szobrászati dekoráció első része is. Hangsúlyozza a szászsebesi kórus Erdély építészeti emlékeire gyakorolt hatását. Christoph Machat (1977. 57—59.) a segesvári Hegyi templom építéstörténete kapcsán foglalkozott a szászsebesi templommal is. A kórusépületet és a szobrászati dekorációt is egyértelműen a Parler-művészethez köti, de Gmünd és Prága hatását egyaránt hangsúlyozza. Szerinte homály fedi a parleri elemek Szászsebesre való kerülését. Buda közvetítő szerepét — Gerevich László véleményét elfogadva — kizártnak tartja. Vasile Drăguţ (1979. 43., 46., 282.) a szászsebesi kórust Erdély legértékesebb emlékének tartja. A kórus térformájának eredetével kapcsolatban Vătăşianu véleményét veszi át. A szentély szobrászati dekorációjáról elmondja, hogy a prágai Parler-műhellyel — a konzolok és a zárókövek alapján ítélve — közvetlen kapcsolat állt fenn, és e művekben a legjobb mesterek munkáját véli felismerni. A szentély kerek szobrának elkészültét legkorábban az 1420-as években tudja elképzelni, és rajtuk — akárcsak Vătăşianu — a lány stílus jegyeit ismeri fel. Egyes munkálatok még a XV. században is folytak, így a lettner 1500-ra datálja.

³⁴ Marosi, 1971. 1. skk.; Marosi, 1974. 297—342.

³⁵ Heitel, 1964.; Angelescu—Gündisch—Klein—Krasser—Streitfeld, 1967. 90.

³⁶ Marosi, 1974.

³⁷ Klein, 1976. 56.

³⁸ Klein, 1976. 52.

³⁹ Klein, 1976. 50.

⁴⁰ Klein, 1976. 53.

⁴¹ Angelescu—Gündisch—Klein—Krasser—Streitfeld, 1967. 53.

⁴² Klein, 1976. 53.

⁴³ Angelescu—Gündisch—Klein—Krasser—Streitfeld, 1967. 110.

⁴⁴ Heitel, 1964.

⁴⁵ Angelescu—Gündisch—Klein—Krasser—Streitfeld, 1967.

⁴⁶ Müller volt az első kutató, aki az első templom építésének kezdetét meghatározta, majd az 1961—1964 közötti restaurálással egybekötött falkutatás is igazolta feltevését.

⁴⁷ Heitel, 1964. 7.

⁴⁸ Müller, 1856a.

⁴⁹ Müller, 1856a. 38—63.; Angelescu—Gündisch—Klein—Krasser—Streitfeld, 1967. 92.

⁵⁰ A befalazott ablaknyílásokat feltehetően az 1930. évi restaurálás során bontották ki.

⁵¹ Müller, 1856a.

⁵² Roth, 1929. 11.

⁵³ Entz, 1968. 27.

⁵⁴ Roth, 1934. 16.

⁵⁵ Roth, 1934. 17—18.; Horwath, 1935. 71—72.; Hekler, 1937. 18—19.; Entz, 1968. 7—10.

⁵⁶ Vătăşianu (1959. 57.) a szászsebesi első templomot — amelyhez tévesen kapcsolja a jelenlegi nyugati kapuzatot — 1260-ra datálja, amikor karzata már valóban volt a szászsebesi második szakaszban készült bazilikának. A szerző az empórium meglétét Szászsebesen Ákos hatásával magyarázza.

⁵⁷ Szászsebesről lásd Müller, 1859. 185.; Roth, 1934. 17., 20.; Hekler, 1937. 17., 43.; Vătăşianu, 1959. 39—40.; Heitel, 1964.

⁵⁸ Angelescu—Gündisch—Klein—Krasser—Streitfeld, 1967. 97.

⁵⁹ Klein, 1976. 33.

⁶⁰ Müller, 1856a. 38—63.

⁶¹ Szentpétery, 1923—1943. II/1. 543—589.

⁶² Szentpétery, 1923—1943. II/1. 543—589.

⁶³ Olchváry, 1902. 309., 412., 505.; Turchányi, 1903. 412—514.

⁶⁴ Horwath, 1935. 58., 69—75.; Vătăşianu, 1959. 39.

⁶⁵ Angelescu—Gündisch—Klein—Krasser—Streitfeld, 1967. 95. A szerzők szerint a két szimmetrikus szárny templomhoz építésével a szászsebesi bazilikát a kerci és brassói, keresztházzal készült templomokhoz kívánták hasonlatossá tenni.

⁶⁶ Klein, 1976. 33—34.

⁶⁷ Tóth, 1976. 336.

⁶⁸ Tóth, 1976. 335—337.

⁶⁹ Entz, 1963. 123—124.; Gergelyffy, 1959. 245.

⁷⁰ Entz Géza (1963. 139—141.) Royaumont, Châteaudun, Longpont stb. cisztercita templomait és kolostorait említi a kerci monostor közvetlen analógiájaként. A „Die deutsche Kunst in Siebenbürgen” című kötet (Roth, 1934. 19—21.) német szerzői a kerci formákat Maulbronnból, Eberachból vezették le. Vătășianu (1959. 104.) és Drăguț (1968. 43.) Kerc kapcsán burgundi típusú építészeti formákról ír.

⁷¹ Entz, 1963. 145. Vasile Drăguț (1968. 43—48.; 1978. 25.) kétségbe vonja a kerci műhely hatását számos olyan erdélyi templom esetében, amelyeket a szakirodalom hagyományosan a kerci műhely tevékenységi körébe sorolt (Halmágy, Szék, Bálványosváralja, Beszterce stb.). Úgy véli, hogy az erdélyi kora gótika alapvetően a cisztercita stílus jegyeit hordozza, ezek a formák a kerci műhelyből sugároztak szét, de a kerci műhelyen kívül e formákkal más műhelyek is dolgoztak, s ezek egyéni kezdeményezéseivel számolni kell.

⁷² Entz, 1963. 123.

⁷³ Entz, 1963. 121—147.

⁷⁴ Entz, 1963. 121—147.; Entz, 1968. 24. A „Die deutsche Kunst in Siebenbürgen” című kötet (Roth, 1934. 19—21.) szerzői a templomot a XIII. század első felére datálták. Vătășianu (1959. 104.) felismerte a burgundiai formákat, de a főhajóboltozat miatt (amelynek elkészülését a XIII. század végére datálja) úgy véli, hogy a templom 1291-nél előbb nem készülhetett el, mivel az épületen égési nyomokat fedezett fel, s ezek arra utalnak, hogy a tatárok biztosan felégették a monostort. Drăguț (1968. 49.) 1202, Kerc alapítása és a XIII. század vége közé teszi a valamilyen módon Kerc hatása alatt álló épületek készülsi idejét.

⁷⁵ Entz Géza (1963. 145.) a szászsebesi templomon a kerci műhely közvetlen hatását ismeri fel, ezért e műhely korai munkái közé sorolja. Vătășianu (1959. 39—40.) Entz Gézával ellentétben a szászsebesi főhajó beboltozását a XIII. század végére datálja. A romániai szerző éves datálása nagyrészt abból ered, hogy a szászsebesi nyugati kapuzatot az első építési szakaszra keltezi, elkészültének idejét 1260-ra teszi. Heitel (1964. 7.) a szászsebesi második szakaszban készült bazilikát közvetlenül a tatárjárás utáni időkre datálja. Drăguț (1968. 42.) szerint a kerci műhely közvetlen hatását az ásatások is bizonyítják. Busuioc (1978. 4.) szerint Kercet ugyan 1202-ben alapították, de építése hetven évig tartott, és 1264 után kapta a legfontosabb impulzusokat.

⁷⁶ Sajnálatos, hogy a restaurálás után a töredék lelőhelyét és más töredékekkel való kapcsolatát nem ismertették, így eredeti funkciójának, elhelyezkedésének megítélése nehezebb. Tóth Sándor (1976. 335—336.) a kő alján levő önálló rézsű alapján jutott arra a következtetésre, hogy a faragvány egy kis méretű nyílás közvetlen keretelését alkotta.

⁷⁷ Tóth, 1976. 336.

⁷⁸ Jekelius, 1928. 107—121. 1., 29—36., 140—168. kép; Roth, 1934. 20., 86—87.; Vătășianu, 1959. 108—112. Drăguț (1968. 45.) Brassó esetében Kerc hatását elismeri, de a két nyugati tornyos megoldást atipikusnak tartja.

⁷⁹ Entz, 1963. 142.

⁸⁰ Jekelius, 1929. 135—136., 169. l., 160—168. kép.

⁸¹ Jekelius, 1929. 169.

⁸² Entz, 1963. 143.; Entz—Sebestyén, 1947. 12—20. Drăguț (1968. 45—49.) Szék esetében egy Kerctől független építőműhelyre utal, amely a kora gótikus cisztercita formákat Észak-Erdélyben elterjesztette.

⁸³ Entz, 1963. 145.

⁸⁴ Entz, 1963. 143—145.

⁸⁵ Klein, 1976. 37.

⁸⁶ A szakirodalom — feltehetően Rothnak a templomról írott kismonográfiájában írott hipotézise alapján (1922. 19.) — a két keleti pillér többletől eltérő voltát az 1523-ban bekövetkezett tűzvészsel hozta összefüggésbe, amikor a szentély keleti boltszakasza állítólag beomlott, ledöntve az oltáron kívül a keleti pillérpárt is. Ezek helyébe építették a két sima törzsű tartóelemet. Ez a hipotézis azonban kevésbé meggyőző, mivel a boltozaton átépítésnek semmiféle nyoma nem fedezhető fel.

⁸⁷ A szentély nyugati, utolsó szakasza valószínűleg a tervezett hosszház szakaszbeosztását volt hivatva kitűzni. Egyébként már a szentély utolsó előtti, az előzőeknél szélesebb tere is egy keleten elkezdtet és nyugat felé haladó építkezésre utal. Marosi, 1974. 342.

⁸⁸ Klein, 1976. 50.

⁸⁹ Klein, 1976. 55.

⁹⁰ Angelescu—Gündisch—Klein—Krasser—Streitfeld, 1967. 101.

⁹¹ Angelescu—Gündisch—Klein—Krasser—Streitfeld, 1967. 101—102.

⁹² Angelescu—Gündisch—Klein—Krasser—Streitfeld, 1967. 102.

⁹³ A figura meghatározása a szakirodalomban nem egységes. Roth (1922. 30.) Szent Orbánt vélte felismerni. A későbbiek során a kutatók nagy többsége ezt az azonositást átvette, kivéve Entz Géza Antalt, aki szerint a szoboralak Krisztust ábrázolja. Vö. Entz G. A., 1978. 104—105.

⁹⁴ A százszebesi szentély készülése idején Nyugat-Európában viszonylag ritka megoldás a lépcsőtornyok külső elhelyezése. Dél-Németországban, pl. Freiburg im Breisgauban vagy Reutlingenben az emeletre vagy a tetőszintre felvivő lépcsőket a nyugati tornyok belsejében helyezték el. Százszebesen ez nem volt lehetséges a két épületrész különböző felépítési rendszere miatt. Ellenpélda is akad, pl. Rottweilben, ahol a két lépcsőtorny a Kapellenturmhoz kívülről csatlakozik. Ezzel összefüggésben vö. Beeh, 1961. 201—202.

⁹⁵ Csemegi (1940a. 156.) álkörüljárósnak nevezte a százszebesi szentélymegoldást, mivel mai állapotában a körítőfalak mentén körüljárható, ez azonban nem tekinthető önálló körüljárónak.

⁹⁶ Az itt meglévő nyílás ma ajtóként funkcionál, és a szentély nyugati zárófalához később hozzáépített háromszögű karzatra nyílik.

⁹⁷ Frankl, 1962. 147., 154.

⁹⁸ Marosi, 1973. 28.

⁹⁹ Csemegi, 1955. 104.; Gerevich, 1966. 278.; Gerevich, 1973.

¹⁰⁰ Csemegi, 1937. 340.

¹⁰¹ Marosi, 1973. 29.

¹⁰² Buchowiecki, 1952. 245—247.

¹⁰³ Buchowiecki, 1952. 244—248.

¹⁰⁴ Donin, 1935. 187—193.; Buchowiecki, 1952. 236—237.

¹⁰⁵ Donin, 1935. 193—194.; Buchowiecki, 1952. 242—244.; Götz, 1968. 180.; Wagner-Rieger, 1978. 67—68.

¹⁰⁶ Donin, 1935. 195—196.; Buchowiecki, 1952. 243—244.; Wagner-Rieger, 1967. 337.

¹⁰⁷ Götz, 1968. 141—151.

¹⁰⁸ Buchowiecki, 1952. 256.

¹⁰⁹ Wonisch, 1960. 44—47.

¹¹⁰ Kivétel ez alól Csemegi József (1940a. 156.), aki éppen Rothtal polemizálva mutatott rá arra, hogy a szentélyben levő Anjou-címerről arra, és csak arra lehet következtetni, hogy az építkezés még a király uralkodása alatt megindult, de semmiképpen sem bizonyíték arra, hogy a szentély 1382-re el is készült.

¹¹¹ Tóth Sándor (1982. 33.) mutatott rá arra, hogy az Anjou-cimer alkalmazása a százszebesi szentélyben jó példa arra, hogy címereket tulajdonosuk halála után is használhattak. I. Lajos király ugyan 1382-ben meghalt, de Mária királynő 1387-ig egyeduralkodó volt, majd 1395-ig Zsigmond társuralkodója. Így az Anjou-cimer használatának 1382 után is volt dinasztikus alapja.

¹¹² Entz G. A., 1982.

¹¹³ Entz G. A., 1982.

¹¹⁴ Tóth, 1982. 65—66.

¹¹⁵ Tóth, 1982. 40.

¹¹⁶ Tóth, 1982. 65—74.

¹¹⁷ Entz G. A., 1982. 15.

¹¹⁸ Bertalané, 1976. 31—37.

¹¹⁹ 1979-ben, az Acta Historiae Artiumban megjelent, a százszebesi templom építéstörténetével foglalkozó cikkemben az ablakművekre, a bécsi Stephanskirchével, valamint a nürnbergi Sebalduskirchével való szoros alaprajzi és felépítménybeli rokonságra utaló megállapításaim hibásnak bizonyultak, amelyeket itt igyekszem korrigálni.

¹²⁰ Entz G. A., 1982. 38.

¹²¹ Roth, 1929. 19.

¹²² Donin, 1935. 234—241. kép.

¹²³ A szentély homlokzatain levő szobrászati dekoráció átfogó ikonográfiai koncepciójának megfejtése ma már nem könnyű feladat, hiszen a szobrok egy része feltehetően nem az eredeti helyén áll, valamint a figurák nagy részének attribútuma is letörött.

¹²⁴ Vö. 93. jegyzet.

- ¹²⁵ Hasonló ábrázolást sem a korai, sem a késő keresztény művészetben nem ismerek.
- ¹²⁶ *Nußbaum*, 1963. 139—141.
- ¹²⁷ *Kirschbaum*, 1968—1976. IV. 491—495.
- ¹²⁸ Kivételt képez ez alól a déli homlokzat Keresztelő Szent Jánost ábrázoló szobra, mivel alakját beborítja az állatbőr imitálását megkísérlő, testhez simuló rövid ruha.
- ¹²⁹ *Theobald Streitfeld* (1976. 110—133.) a szentély szobrászati díszének egységes koncepció szerinti kialakításával kapcsolatban megjegyzi, hogy mind a szentélykülső, mind a szentélybelső konzoljainak és baldachinjainak elhelyezésében szimmetria ismerhető fel.
- ¹³⁰ Hasonló jellegű atlaszfigurákat ábrázoló konzolok láthatók pl. az amiens-i Notre Dame nyugati kapuzatának béléletében is. *Sauerländer*, 1970. 170—171. kép; *Vitry*, 1929. 31. kép.
- ¹³¹ *Beenken*, 1929. 188. kép; *Hartmann*, 1910. 5.
- ¹³² *Beenken*, 1929. 188. l., 109. kép.
- ¹³³ *Hartmann*, 1910. 37.
- ¹³⁴ *Beenken*, 1929. 132—133.
- ¹³⁵ *Bier*, 1922. 4. kép.
- ¹³⁶ *Bier*, 1922. 31. kép.
- ¹³⁷ *Müller*, 1976. 14. l., 20. kép.
- ¹³⁸ *Schürer—Wiese*, 1938. 76—80.; *Mencl*, 1968.
- ¹³⁹ *Entz G. A.*, 1982. 40.
- ¹⁴⁰ *Csemege*, 1940a. 156. skk.
- ¹⁴¹ *Entz G. A.*, 1982. 41.
- ¹⁴² A többi szobor tervezésére, egykori meglétére a kötegpillérekben máig fennmaradt konzolok és baldachinok utalnak.
- ¹⁴³ A szakirodalomban az utolsó két figura meghatározására *Arion* (1974. 58.) tett kísérletet: a női alakban Máriát, az országalmát tartó koronás férfi figurájában Szent Istvánt vélte felismerni. Dr. Entz Géza — e tanulmány lektora — szerint a férfifigurában, a többiétől eltérő öltözete, kevésbé sematikus arckialakítása miatt, Nagy Lajost, míg a női figurában Erzsébet királyné ábrázolását kell keresni.
- ¹⁴⁴ A szentélybelső összes szobrát a restaurálások alkalmával bemeszelték, így eredeti fény—árnyék hatásuk jórészt csak sejthető.
- ¹⁴⁵ A jelenetek a szentélyzáradéknál kronológiai sorrendben az Angyali üdvözléssel, illetve a Vízitációval kezdődnek, és az Epiphániával fejeződnek be, azaz keletről nyugat felé haladnak, míg magát a Királyok imádása-jelenetet nyugatról kelet felé lehet leolvasni, tehát éppen az ellenkező irányból.
- ¹⁴⁶ *Panofsky*, 1969. 72—83.
- ¹⁴⁷ Az idevágó, ikonográfiailag hasonló megoldású emlékek felsorolását adja *Réau* (1958. II/2. 231.), de analógiák az egykorú cseh művészetben is találhatóak, pl. a prágai Szent Vitus-katedrális Szász-kápolnijában, az 1365-re datált Királyok imádása (*Swoboda*, 1969. 123. kép), vagy a karlsteini vár Szent Kereszt-kápolnijának északkeleti ablakbéléletében levő, 1360-ra datált Epiphania-jelenet (*Swoboda*, 1969. 125. kép).
- ¹⁴⁸ A szobrok szemcsés, könnyen porladó mészkből készültek, ez az oka annak, hogy Menyhért karja és attribútuma is letörtött, valamint Mária és a Gyermekek alakja is súlyos károkat szenvedett, mindkettőjük feje hiányzik.
- ¹⁴⁹ Mária alakja ez esetben is roncsolt, feje és karja letörtött, ruházatának redőrendszere is jórészt elpusztult.
- ¹⁵⁰ Az északi szentélyhomlokzaton álló szobrok közötti ikonográfiai kapcsolat megállapítására több kísérlet történt. *Roth* (1929. 32.) a második felfegyverzett figurában Szent Györgyöt vélte felismerni. Újabban *Gheorghe Arion* foglalkozott Erdély gótikus szobrászatáról írott művében (1974. 53—69.) a szóban forgó faragványokkal, és bennük Magyarország szentté avatott királyait, Istvánt, Lászlót és Imrét, illetve az utolsó előtti figurában Máriát ismerte fel, aki véleménye szerint ebben az összefüggésben *Patrona Hungariae*-ként szerepel. Roth hipotézise nem fogadható el teljes biztonsággal (bár ismeretesek olyan Szent György-ábrázolások is, ahol a sárkány nem szerepel attributumaként, pl. Freiburg, Münster tornya — *Künstle*, 1926. I. 268.), mert a szóban forgó figura fegyverzete magyarországi területen nem utal egyértelműen arra, hogy Szent György-ábrázolásról lenne szó. Arion vélekedése teljesen megalapozatlannak tűnik. Magyarország szentté avatott királyainak együttes ábrázolása ugyan nem ritka a hazai emléktanyagban, de a fent említett figurák nem tartoznak ezek közé, hiszen koronával és attributummal egyedül a Szent Istvánnak vélt figurát ábrázolták, bár a korona és az országalma csupán

arra enged következtetni, hogy e figura egy királyalakat jelenít meg, de semmiféle olyan utalás — attributum, öltözet — nem fedezhető fel, amely a másik két figura királyi fenségét bizonyítaná, és főként nem Magyarország királyaiét. Ami a Patrona Hungariae-ábrázolást illeti, alapvetően nem bizonyított, hogy a női alak Máriát jeleníti meg, még akkor sem, ha koronájának egykoji megléte kétségtelen, mivel a középkorban koronával nemcsak Máriát ábrázolták. (Jó példa erre az éppen e Máriának vélt szobor után következő, Szent Katalint ábrázoló faragvány, amelyet ugyancsak — hiszen királylány volt — koronával ábrázoltak.) Máriának Patrona Hungariae-ként történő ábrázolása először a barokk művészet témája volt. Vö. ehhez bővebben *Galavics*, 1971. 15.

¹⁵¹ Réau, 1958. III/1. 169.; *Kirschbaum*, 1968—1976. V. 303—311.; VI. 90.

¹⁵² *Schmitt*, 1922. 120.; *Hamann—Wigert*, 1928. 99—102.; *Schmoll gen. Eisenwerth*, 1965. 49—99.; *Adam*, 1979. 293.; *Lüdke*, 1979. 298.

¹⁵³ Az egykorú francia udvari művészet hatása a korai Parler-építmények plasztikai dekorációján kívül pl. Kölnben és Marburgban is kimutatható. *Hamann*, 1929. 95—112., 269—298.

¹⁵⁴ Az Angyali üdvözlét alakjaira is jellemző a kézzelfogható plaszticitás, a figurák megalapozott térbelisége, ruházatuk fény—árnyékkal való modellálása, függőleges tagoltsága, anyagszerűsége, súlya.

¹⁵⁵ *Schmitt*, 1922. 127—128.

¹⁵⁶ *Hoffmann*, 1912. 138—153.

¹⁵⁷ *Hoffmann*, 1912. 35., 77., 78., 81., 85. kép.

¹⁵⁸ *Hartmann*, 1910. 7—16. l., 1—6. tábla.

¹⁵⁹ *Kletzl*, 1933—1934. 148.; *Schmidt*, 1970. 137.; *Meurer*, 1979. 321—323.

¹⁶⁰ *Schmitt*, 1951. 35. l., 68—69. kép.

¹⁶¹ *Schmidt*, 1970. 135—139.; *Bräutigam*, 1961. 38.; *Bräutigam*, 1965. 170—197.; *Bräutigam*, 1979. 361., 366.

¹⁶² *Schmidt*, 1970. 81. kép.

¹⁶³ *Ernst—Garger*, 1927. 87—88. kép; *Kosegarten*, 1960. 64.

¹⁶⁴ *Ernst—Garger*, 1927. 1—4. kép.

¹⁶⁵ *Ernst—Garger*, 1927. 14—15. kép.

¹⁶⁶ *Demus*, 1953. 3—4.; *Kosegarten*, 1963. 1.

¹⁶⁷ *Ernst—Garger*, 1927. 53. kép.

¹⁶⁸ *Frodl*, 1960. 52.; *Weingartner*, 1961. II. 24.

¹⁶⁹ *Weingartner*, 1961. III. 99. kép.

¹⁷⁰ *Weingartner*, 1961. II. 210—211. *Beenken* (1929. 132.) a szobrot a rottweili prófétamester alkotásának tekinti. Ezt *Müller* (1976. 14.) tagadja, és a faragványt a strauburgi, freiburgi körhöz köti.

¹⁷¹ *Die Kunst in der Slowakei. Eine Sammlung von Dokumente. Melantrich* 1939. 339. kép; *Radocsay*, 1967. 15—34.

¹⁷² *České Umeni Gotické 1350—1420. Praha* 1970. 1. tábla.

¹⁷³ *Kutál*, 1962. 76., 98.

¹⁷⁴ *Vătăşianu*, 1959. 222., 320.; *Heitel*, 1964. 17.; *Angelescu—Gündisch—Klein—Krasser—Streitfeld*, 1967. 100.; *Arion*, 1974. 53—68.; *Machat*, 1977. 58—59.

¹⁷⁵ *Vătăşianu*, 1959. 321. Ezt fogadja el az egész romániai kutatás, vö. 174. jegyzet.

¹⁷⁶ *Csemegi*, 1940a. 156.

¹⁷⁷ A pozsonyi Klarissza-templom szobrászati dekorációja nem képvisel a szászsebesi plasztikával azonos stílusfokot, tárgyalásának hiányát ez indokolja.

¹⁷⁸ *Gerevich*, 1956. 62—63.; *Gerevich*, 1958. 241—282.

¹⁷⁹ *Szakál*, 1969. 159—187.; *Szakál*, 1972. 347.; *Balogh*, 1966. 235.

¹⁸⁰ *Csemegi*, 1955. 90—94.; *Gerevich*, 1973. 241—269.

¹⁸¹ *Csemegi*, 1955. 150—153. kép.

¹⁸² *Csemegi*, 1955. 97.; *Gerevich*, 1973. 252—258.

¹⁸³ *Garzarolli von Thurnlackh*, 1941. 30.; *Csemegi*, 1955. 97.; *Wonisch*, 1960. 66.

¹⁸⁴ *Gerevich*, 1966. 277—278.; *Gerevich*, 1973. 252—258.

¹⁸⁵ *Voit*, 1961. 181—228.; *Ferenczy—Gergelyffy*, 1961. 28. l., 27—29. kép.

¹⁸⁶ Ez a csata *Wonisch* (1960. 77—79.) szerint nem a törökök, hanem a bulgárok ellen indult, az 1370-es évek előtt.

¹⁸⁷ *Schwandtner*, 1746. 195. l., cap. XLV.

¹⁸⁸ *Bonfini*, 1690. 250.

¹⁸⁹ *Wonisch*, 1960. 56.; *Kohlbach*, 1956. 379—381.

¹⁹⁰ *Wonisch*, 1960. 67.; *Garzarolli von Thurnlackh*, 1941. 30. 1., 26. kép.

¹⁹¹ Vö. 59. kép és *Arion*, 1974. 37., 38. kép.

¹⁹² *Kletzl*, 1933—1934. 104.

¹⁹³ A szakirodalomban a segesvári szobrok datálása nem egységes. A „Die deutsche Kunst in Siebenbürgen” című kötet (*Roth*, 1934. 91—92.) szerzői a szobrokat a XIV. század második felére datálják, és a Parler-művészethez kötik. *Vătăşianu* szerint (1959. 330.) a XV. század közepén keletkeztek, és az ő nyomán *Arion* is (1974. 78—79.) az 1450-es évekre teszi keletkezésüket. *Machatt* (1977. 91—93.) is átveszi *Vătăşianu* és *Arion* meghatározását, így a szobrok szerinte is az 1450-es években keletkeztek, és rajtuk a lágy stílus jellegzetességei ismerhetők fel. Az 1450-es időbeli meghatározáshoz bizonyító erejűnek véli az első, térdeplő király feletti, keresztvirággal és vimpergákkal kialakított baldachint (ez a típus Szászsebesen is meglehetősen gyakori), ez utóbbiakon szerinte a késő gótika biztos jegyei ismerhetők fel.

¹⁹⁴ *Roth*, 1934. 91. 1., 50., 84., 86. kép.

¹⁹⁵ *Roth*, 1934. 91—92.; *Müller*, 1856b. 167.; *Marosi*, 1969. 108.; *Machatt*, 1977. 63.

¹⁹⁶ *Csemegi*, 1940a. 156.

¹⁹⁷ *Zimmermann—Werner—Müller*, 1897. II. 1160. sz. oklevél.

¹⁹⁸ *Theobald Streitfeld* „Mittelalterliche Kapellen in Mühlbach” címmel tanulmányt közölt, amelyben egy, a XIII. században a templom déli oldalán emelt kápolnáról számol be (1976. 110—133.). A tanulmányban közölt adatok alapján olyan hipotéziseket állít fel, amelyek azonban csak régészeti ásatások és falkutatási vizsgálatok egyértelmű eredményeivel lennének bizonyíthatók. A szerző által perdöntőnek vélt 1382. évi oklevél tartalma nem egyértelmű, a falból kibontott kis csúcsíves ablak annyira jellegtelen, hogy semmit sem árul el keletkezésének idejéről, és az épületről sem, amelynek egykor része volt. A Jakab-szobor datálása semmi esetre sem bizonyíték a feltételezett áthelyezésre. Az egyes figurák áthelyezését csak akkor lehetne bebizonyítani, ha előbb egy átfogó ikonográfiai program lenne rekonstruálható, és ha ebbe a programba éppen a jelenlegi helyen álló Jakab-szobor nem illene bele. Mindaddig az épületre és a szoborra vonatkozó észrevételek csupán érdekes hipotézisek maradnak.

¹⁹⁹ *Heitel*, 1964. 15., 18.; *Angelescu—Gündisch—Klein—Krasser—Streitfeld*, 1976. 90.

²⁰⁰ *Angelescu—Gündisch—Klein—Krasser—Streitfeld* (1976. 105.) közös publikációjukban egy 1673. évi dokumentumra hivatkozva, de pontos helyét és tartalmát nem ismertetve írják, hogy az egykori sekrestyében elhelyezett csigalépcsők segítségével lehetett a lettner karzatára feljutni, egyben a karzatról látható elfalazott, kökeretelésű nyílás meglétét is azzal magyarázták, hogy ez a nyílás kötötte össze a sekrestyét a lettnerrel.

²⁰¹ *Zimmermann—Werner—Müller*, 1897. II. 1219. sz. oklevél.

²⁰² *Kirchner-Doberer*, 1946. I. fejezet, 6. rész.

²⁰³ Mivel az erdélyi szász egyház egyben királyi egyház is volt, a szebeni káptalan összes plébániájának jogilag az esztergomi érsek volt egyetlen főhatósága. Szeben püspökség rangján állt, e mellé szerveződtek a különféle papi testületek, azaz a testületképződés indítékai kezdettől fogva adottak voltak.

²⁰⁴ *Marosi*, 1973. 28.

²⁰⁵ *Zimmermann—Werner—Müller*, 1897. I. 219., 249., 251., 285., 286., 288.; II. 246., 269., 317.

²⁰⁶ *Gündisch—Streitfeld*, 1976a. 60—80.

²⁰⁷ *Theiner*, 1858—1862. II. 273. Az egyházi ünnepnapok említése egyúttal arra is utal, hogy a templomot használták.

²⁰⁸ *Gündisch—Streitfeld*, 1976a. 60—80.

²⁰⁹ *Gündisch—Streitfeld*, 1976a. 71.

²¹⁰ *Gündisch—Streitfeld*, 1976a. 75—79.

²¹¹ *Halaváts*, 1907. 205—222.

²¹² *Gündisch—Streitfeld*, 1964. I. skk. *Gündisch* és *Streitfeld* (1976a. 160—167.) úgy vélik, hogy az 1440—1450-es években Hunyadi János építőműhelyt hívott életre, amely a gyulafehérvári építkezésen kívül még számos, Hunyadi János nevével kapcsolatba hozható épületen dolgozott. *Balogh Jolán* (1939. 7.) hangsúlyozza ugyan a nagy, Hunyadi által kezdeményezett építőtevékenységet, mint ahogy *Entz Géza* is (1958. 116.), de mindketten tartózkodnak a feltehetően Konrád lapicida vezetésével dolgozó mestereket műhelynek nevezni, mivel erre vonatkozóan eddig semmiféle adat nem fordult elő.

²¹³ *Wenrich*, 1889. 44.

²¹⁴ *Möller*, 1905. 123.

²¹⁵ *Halaváts*, 1907. 208.; *Gündisch—Krasser—Streitfeld*, 1976. 134—192.

²¹⁶ Möller, 1913. 77—85.

²¹⁷ Entz, 1958. 116—117. l., 79., 89. kép.

²¹⁸ Möller, 1905. 123 l., 97., 124. kép; *Halaváts*, 1907. 208.

²¹⁹ *Gündisch—Krasser—Streitfeld*, 1976. 134—192.

²²⁰ A Hunyadi nevével kapcsolatba hozható épületeken gyakran tűnik fel a vakkőrácson tagolási mód.

²²¹ Ismeretes, hogy Konrád mester 1440 után Gyulaféhvárt, majd 1446-ban, illetve 1452-ben Vajdahunyadon, 1449-ben Tövisen dolgozott, és 1462-ben halt meg. Vö. *Gündisch—Krasser—Streitfeld*, 1976. 134—192.

²²² *Gündisch—Krasser—Streitfeld*, 1976. 134—192.

²²³ *Roth*, 1910. 226.

²²⁴ *Roth*, 1922. 24.

²²⁵ *Roth*, 1922. 24.

²²⁶ *Amlacher*, 1904. 91—93.; *Möckel*, 1917.

²²⁷ A felmérésben és a sírkövek köriratának olvasásában Lövei Pál és Mezey Alice volt segítségemre.

²²⁸ *Gündisch—Streitfeld*, 1976b. 83—88.

²²⁹ A sírkő analógiájaként említi *Gündisch* és *Streitfeld* az 1500-ra datált Bethlen-sírkövet, a szilágycsehi István vajda sírkövét, valamint a váradi Thurzó-sírkövet is, amelyek a szászsebesihez hasonló jó színvonalat képviselnek.

²³⁰ *Gündisch* és *Streitfeld* (1976b. 90—91.) az 1519-es évszámot valószínűnek tartja, de nem biztosnak, mivel az évszám szerintük nehezen és rosszul olvasható.

²³¹ *Gündisch—Streitfeld*, 1976b. 88—90.

²³² *Csemegi*, 1940b. 53.

²³³ *Csemegi József* (1940b. 53.) a két művet egy és ugyanazon mester munkájának tartja. A szászsebesi relief rendkívül rossz állapota miatt ez azonban biztonsággal ma már nem ítéltető meg.

²³⁴ *Zimmermann—Werner—Müller*, 1897. II. 1160. sz. oklevél.

²³⁵ *Gerevich*, 1966. 261—278.

²³⁶ *Machat*, 1977. 61.

DIE MITTELALTERLICHE BAUGESCHICHTE DER EVANGELISCHEN KIRCHE IN MÜHLBACH

Von: *Livia Varga*

ZUSAMMENFASSUNG

Stand der Forschung

Die Baugeschichte der evangelischen Kirche in Mühlbach (Szászsebes, Sebeș-Alba), ehemalige Pfarrkirche am Marktplatz, beschäftigt die Forscher seit dem vergangenen Jahrhundert wegen der unterschiedlichen Grundrißanordnung des basilikalischen Langhauses und des Hallenchores, wie auch wegen der zahlreichen und sehr bedeutenden Bauplastiken.

Die Ansicht, daß die Kirche in drei Bauphasen errichtet worden ist, stammt aus den 1850er Jahren von Friedrich Müller. Er behandelte die Baugeschichte der Kirche als erster im Zusammenhang mit der Zeitgeschichte und gelangte auf diesem Wege zu der Einsicht, die auch in der Folgezeit bestimmend sein sollte. Nach seiner Ansicht wurde Ende des 12. Jahrhunderts eine dreischiffige Pfeilerbasilika erbaut, deren Turm noch erhalten geblieben sei. Zwischen Ende des 14. Jahrhunderts und — laut Inschrift auf dem Altar — 1418 sei der Chor ausgeführt worden, schließlich erfolgte ein weiterer Umbau im Laufe des 15. Jahrhunderts, der sich zeitlich nicht abgrenzen lasse. Müller bestimmte so mit seiner Periodisierung die Hauptzüge der Baugeschichte dieser Kirche.

Anhand dieser und noch weiterentwickelten Forschungsergebnisse entstand die einzige Monographie über diese Kirche (Roth). Die Forschungen der 1930er Jahre erbrachte die Erkenntnis, daß der frühgotische Umbau der Basilika im 13. Jahrhundert, nach dem Mongoleneinfall (1241) der Zisterzienserwerkstatt von Kerz (Kerc, Cîrța) zuzuschreiben ist. Zu dieser Zeit wurde der Zusammenhang zwischen dem Chorbau und der Tätigkeit der Parler-Hütte festgestellt (Vătășianu).

Neuere Forschungen weisen auf die frühe, auffallend entwickelte Raumgestaltung des Mühlbacher Chores und auf eine ganze Reihe von Planänderungen hin (Csemegi, Marosi).

Nach den Restaurierungsarbeiten von 1964 ist die erste, auf Vollständigkeit gezielte Studie über die Baugeschichte der Kirche entstanden, in welcher aber die Bauplastik nicht einbezogen wurde (Angelescu, Gündisch, Klein, Krasser, Streitfeld).

Das Hauptproblem in der Literatur über die Kirche von Mühlbach bedeutete schon immer die Bestimmung der relativen Chronologie des Baues. Zur Lösung dieser Frage scheint aber nur eine einzige Möglichkeit gegeben zu sein: die systematische und gründliche Beobachtung und stilkritische Untersuchung des Baues, denn es gibt keinen einzigen Bauteil an der Kirche, der sich urkundlich oder durch Inschriften zuverlässig datieren ließe. Dennoch wurde es mehrfach versucht, die Anordnung des Grundrisses, die Vorbilder des Aufbaus und die relative Chronologie ausschließlich aufgrund stilkritischer Untersuchungen zu bestimmen, wobei die detaillierte Beschreibung des Baues unterlassen, die Planänderungen und die entsprechenden Stiländerungen außer acht gelassen wurden.

In Mühlbach ist es unerlässlich, daß die Planänderungen in die Untersuchungen einbezogen werden, sonst gibt es keine Möglichkeit, die Bauperioden voneinander abzugrenzen. Vielmehr erlauben die erhaltenen Details die Rekonstruktion einzelner Bauteile, sodann die Bestimmung der Planänderungen und der relativen Chronologie der Bauteile. Dabei darf man mit der Hilfe der Stilkritik und mit einigen Urkunden rechnen.

In Kenntnis der Planänderungen und der daraus folgenden Heterogenität des Stils erhellte bezüglich der Herkunft des Chorgrundrisses die Rolle von Österreich, und im Zusammenhang mit der Planänderung und der darauffolgenden Periode die bestimmende Rolle von Süddeutschland. Bei der Datierung der Bauteile und einzelner architektonischer Details vermißt man in der Literatur die zuverlässige Bestimmung der Provenienz des bauplastischen Schmuckes der Kirche, sowie die Konsequenzen, die sich daraus für die Baugeschichte der Kirche ableiten ließen. Zur Feststellung der wirklichen Bezüge dieser Plastiken wurden über wenig überzeugende und ungenügend untermauerte Hypothesen hinaus, kein ernsthafter Versuch unternommen. Diesbezügliche Untersuchungen ergeben aber eindeutig, daß Zusammenhänge mit der frühen süddeutschen Parler-Plastik bestehen.

Eine viel diskutierte Frage ist die Herkunft und die Schulung der Steinmetzen von Mühlbach. Die Mehrzahl der Forscher glaubt die Wirkung der Prager Parler-Kunst und die Anwesenheit von Prager Steinmetzen in Mühlbach voraussetzen zu dürfen, und sie erklären diese Annahme mit der Auflösung und der Zerstreung der Parler-Hütte. Eine gründliche Untersuchung des bauplastischen Schmuckes bekräftigt diese These keinesfalls. Es scheint vielmehr, daß wir in Mühlbach die Tätigkeit von Meistern annehmen dürfen, die an der Süddeutschen, frühen Parler-Plastik geschult waren.

Eine weitere wichtige Frage wäre die Klärung der Beziehungen zwischen Mühlbach und den ungarischen Kunstzentren des 14. Jahrhunderts, die Bestimmung der kunstgeographischen Lage dieser Kirche und die Ermittlung ihrer Nachwirkung hauptsächlich in Siebenbürgen. Unter diesem Gesichtspunkt verdienen in erster Linie Klausenburg (Kolozsvár, Cluj-Napoca) und Schäßburg (Sepsővár, Sighişoara) besondere Aufmerksamkeit.

Die Baugeschichte der Kirche

Die Probleme der Datierung der ersten Basilika und der Bauarbeiten nach der Planänderung von 1241.

Über die Bauarbeiten der ersten Kirche in Mühlbach ist soviel mit Sicherheit festzustellen, daß vor 1241 eine dreischiffige Basilika von Osten nach Westen errichtet wurde, deren westlicher Teil höchstwahrscheinlich nicht völlig ausgeführt wurde. Diese Ansicht bestätigen die beiden unvollendeten Seitentürme, die leicht spitzböige Form der zwei westlichen Arkaden des Hauptschiffes, und die ihrer Anordnung entsprechend angebrachten Konsolen — nur in den ersten beiden Jochen. Es ist anzunehmen, daß sich in 1241 die beiden Westtürme noch in Bau befanden und da in der Gegend des jetzigen Westportals keine Spuren eines Umbaus zu finden sind, kann es mit Recht vermutet werden, daß vor 1241 der Bau des Hauptportals nicht einmal in Angriff genommen war.

Die Mongolen hatten die Stadt 1241 in Brand gesteckt, nach ihrem Abzug wurden die Bauarbeiten weitergeführt, doch nicht aufgrund der originalen Plänen. Die stilkritischen Untersuchungen ergaben, daß diese Kirche im Übergangsstil das Werk derselben Werkstatt war, die in Kerz (Kerc, Cîrţa) die Zisterzienserabtei errichtet hat. Auf ihre Tätigkeit weisen der neue Polygonchor mit den Strebepfeilern, das Kreuzrippengewölbe mit den durch Kehlen erweiterten wuchtigen Birnstabrippen im Langhaus, die Schlußsteine mit den achtblättrigen Blumen, die Reihe der Konsolen, die in das Gurtgesims des Langhauses nachträglich eingefügt wurden, sowie die Gestaltung der Westteile hin.

Nun stellt sich die Frage, wann die Kerzer Werkstatt, die in zahlreichen anderen Städten in Siebenbürgen wirkte, innerhalb dieser verhältnismäßig kurzen Periode, zwischen 1230 und 1270, an der Errichtung der Kirche von Mühlbach gearbeitet hat. Da die obengenannten Detailformen den unmittelbaren Einfluß von Kerz widerspiegeln, ist es wohl anzunehmen, daß der Umbau unmittelbar nach dem Mongoleneinfall von 1241 erfolgte und die Kirche in Mühlbach somit den frühen Arbeiten der Kerzer Werkstatt zuzordnen ist, genauso wie die St. Bartolomäuskirche in Kronstadt (Brassó, Braşov), die im wesentlichen dieselben Stilformen aufweist, oder die erhaltenen Detailformen der Kirche in Neustadt (Keresztényfalva, Cristian).

Vermutlich arbeiteten diejenigen Meister an der reformierten Kirche in Szék (Sic) die früher am Umbau der Mühlbacher Kirche tätig waren. Demnach kann es festgestellt werden, daß der Umbau der Kirche in Mühlbach in den 1250er Jahren vollendet wurde.

Bautätigkeit im 14. Jahrhundert. Raumtyp und Grundriß des Chores, seine Verbindungen vor der Planänderung

Mitte des 14. Jahrhunderts war Mühlbach eine mit Privilegien ausgestattete reiche sächsische Handelsstadt, die unmittelbar unter königlichem Schutz stand. In dieser günstigen wirtschaftlichen Lage und, vermutlich durch eine königliche Schenkung unterstützt, entstand der dritte Plan zum Umbau der Kirche, der etwa hundert Jahre nach den Bauarbeiten um 1250 ausgeführt wurde.

In diesem Plan war nicht nur die Erweiterung der alten Basilika vorgesehen, sondern die Errichtung einer Hallenkirche, also die Verwirklichung eines neuen Raumtyps.

In der ersten Bauperiode des Mühlbacher Chores wurden sowohl in der Grundrißanordnung als auch in der Raumgestaltung die Lösungen der österreichischen Hallenbauten befolgt (Heiligenkreuz, Enns, Pöllauberg, St. Lambrecht).

Die Datierung des Mühlbacher Chores kann sich außer auf den Grundriß, auch auf den Aufbau, die Gliedformen und den bauplastischen Schmuck stützen. Es sei aber darauf hingewiesen, daß weder die

Bauglieder noch die Bauplastiken als einheitlich angesehen werden dürfen: Ihre Heterogenität hängt mit einer Planänderung zusammen. Nach eingehender Untersuchung lassen sich am Bau und an der Dekoration des Chores mehrere Phasen unterscheiden, sogar die Wirkung mehrerer Kunstzentren erkennen: Die möglichst genaue Bestimmung des Baubeginns nach dem ersten Plan wird durch die Ähnlichkeit einiger Lösungen an der Mauergliederung und in der Ornamentik zwischen Mühlbach und der Michaelskirche von Klausenburg (Kolozsvár, Cluj-Napoca) erleichtert. Die Analyse der erwähnten Elemente der beiden Kirchen erlaubte die Schlußfolgerung, daß die Werkstätten der Klausenburger bzw. Mühlbacher Kirche zwar in unmittelbarer Beziehung standen, aber nicht identisch waren. Die qualitativere Ausführung der bauplastischen Dekoration gibt eindeutig Mühlbach den Vorrang.

Nach dem Bauverlauf des Chorhauptes in Klausenburg zu urteilen entstanden die Kapitelle und Kämpfer in zwei verschiedenen Bauperioden, und die Stücke mit Pflanzenornamentik, die mit der Mühlbacher Ornamentik in Zusammenhang stehen, gehören der älteren Schicht an. Der Baubeginn läßt sich — aufgrund des Klausenburger Ablaßbrief, der allerdings nur als terminus post quem zu werten ist, sowie der Ennser, Pöllauerger, St. Lambrechter Kirchen, die für die Mühlbacher Chronologie ausschlaggebend sind und etwa 1350 bis 1370 im wesentlichen vollendet waren — nach 1350, also in das dritte Viertel des 14. Jahrhunderts datieren.

In Mühlbach wurden in dieser Zeit die Umfassungsmauern des Chores aufgeführt, die Dienstbündel und die Kapitelle errichtet, und aus dieser Zeit stammen auch die beiden glatten östlichen Achteckpfeiler, die ebenfalls österreichische Parallele aufweisen (Imbach, Retz).

Bauplastik. Untersuchung der plastischen Dekoration von der Planänderung

Die Fassaden und ein Teil der plastischen Dekoration des Chorinneren entstanden auch am Anfang dieser Bauphase.

Der Reichtum an plastischer Dekoration und die große Anzahl selbständiger Vollplastiken erlaubt die Annahme, daß in Mühlbach eine relativ starke Gruppe von Steinmetzen tätig waren. Trotz der Planänderungen und der unterbrochenen Bautätigkeit fügt sich die Bauplastik organisch in den Bau ein, und ihre Beschaffenheit sowie ihre Anordnung lassen die Umriss einer systematischen Planung und Ausführung erkennen. Diese Hypothese stützt sich auf die Beobachtung, daß die Figuren an den Strebeböckeln nach einem einheitlichen, umfassenden ikonografischen Programm gefertigt und aufgestellt wurden. Die Rekonstruktion dieses Programms bleibt noch der späteren Forschung überlassen.

Die Entstehungszeit der plastischen Dekoration fällt aber nur zum Teil mit der Erbauungszeit des Chores zusammen. Vermutlich wurden nur die streng architekturgebundenen Elemente, die in die Mauer eingefügt sind, also die Konsolen und Baldachine, sowie einige mit diesen verwandte Figuren vor Baubeginn oder in der ersten Bauphase des Chores angefertigt. Auf eine solche frühe Datierung weisen der Großteil der Dekoration in der unteren Zone, sowie, zahlreiche Konsolen und Baldachine hin. In der Formbehandlung der 11 Rundfiguren der Außenwand kann eine unterschiedliche Kopf- und Körpergestaltung beobachtet werden, aber die Ähnlichkeiten in der Auffassung der Körper, im Rhythmus und im kalligraphischen Linienreichtum sprechen für die gleichzeitige Arbeit mehrerer Meister derselben Werkstatt. Zur plastischen Dekoration der ersten Periode gehören außer den Bündelpfeilern der Außenfassaden und des Innenraums, die drei oder viereckig geformten Baldachinen über den Plastiken, sowie die Konsolen unter ihnen an welchen entweder die archaische Blattornamentik der Bündelpfeilerkapitelle, oder Atlantenfiguren zu sehen sind.

Die Ende des 13. und Anfang des 14. Jahrhunderts entstandenen, dieselben Stilmerkmale aufweisenden westeuropäischen Plastiken können keineswegs als Parallelen zu den Bauplastiken der ersten Bauperiode in Mühlbach aufgefaßt werden, diese sind eher als stilistische Quellen zu beurteilen. Die entfernte Stilquelle der bauplastischen Dekoration dieser Periode ist in der Nürnberger Plastik der ersten Hälfte des 14. Jahrhunderts, bzw. in den mit dieser verwandten Lösungen zu suchen (Nürnberg, Sebalduskirche, Brautpforte; Rottweil, Kapellenturm, Apostelfiguren am Westportal; Preßburger Dom, Nordportal). Zieht man also die Entstehungszeit der als Stilquelle in Frage kommenden Schöpfungen sowie die Stilkomponenten der plastischen Dekoration aus der ersten Periode in Betracht, darf man im Einklang mit der aus der Analyse der Bauteile gewonnenen Schlußfolgerungen den Baubeginn des Hallenchores im dritten Viertel des 14. Jahrhunderts ansetzen.

Die Bautätigkeit nach der Planänderung, Untersuchung der Provenienz der plastischen Dekoration

In den Jahren nach 1370—1375 erfolgte, wie an dem Stilwandel der Architekturelemente und ihrer plastischen Dekoration ersichtlich, eine Planänderung von großer Tragweite im Zusammenhang mit der Tätigkeit einer neuen Werkstatt. Auf diese Planänderung läßt sich der Grundriß des Chores und die Gestaltung des Chorhauptes zurückführen. Aufgrund des abgeänderten Planes entstand der Chor bis zur westlichen Abschlußmauer, und erfolgte die Gestaltung des Chorinneren, die Ausführung seines bauplastischen Schmuckes, die Errichtung der Chorstrebpfeiler, die Anbringung der bereits in der vorangegangenen Phase entstandenen Figuren, die Errichtung der weiteren Plastiken für die obere Zone der Strebpfeiler und schließlich die Einwölbung des Chores.

Die endgültige Gestaltung des Chores wurde also maßgeblich durch die zweite Bauperiode bestimmt. Mit der Tätigkeit der neuen Werkstatt traten architektonische Lösungen, Struktur- und Gliedformen in den Vordergrund, die im französischen und süddeutschen Raum üblich waren. Ein wichtiges Vorbild des Hallenchores war die Pfarrkirche in Friedberg, errichtet von Anfang des 14. bis Anfang des 15. Jahrhunderts. Die mit Mühlbach verwandten Pfeiler erlauben eine Datierung in die zweite Hälfte des 14. Jahrhunderts.

Der Stilwandel ist deutlich erkennbar an den Kapitellen der Strebpfeiler, an den geaderten Motiven der Fenstergewänder sowie auch im Chorinneren und an der Gestaltung der Rundplastiken. Zwischen diesen Figuren ist ein szenenartiger, ikonographischer Zusammenhang erkennbar (Anbetung der drei Könige, Heimsuchung, Verkündigung).

Diese Figuren gehören in ikonographischer wie auch in kompositioneller Hinsicht zu einer Gruppe von Plastiken, die um 1330—1350 im süddeutschen Raum und in der Mittelrhein-Gebiet entstanden sind (Straßburg, Katharinenkapelle; Freiburg, Münster; Nürnberg, Sebalduskirche und Frauenkirche; Schwäbisch-Gmünd, Heiligenkreuzkirche). Die Parallele Tendenzen zur süddeutschen Entwicklung auch in Österreich auftreten, können — durch Vermittlung — Schöpfungen in Wien, die zahlreiche Stilstufen der 1340—1370er Jahre aufweisen, mit der plastischen Dekoration in Mühlbach, in Zusammenhang gebracht werden. (Stephanskirche, Eligiuskapelle, Michaelerkirche, St. Nikolaus-Statue, sowie Plastiken der Kirchen in Bozen und Meran.) Anhand der gemeinsamen Stilquellen gliedern sich in diese Gruppe die Hl. Nikolaus-Figur im Museum von Neusohl (Besztercebánya, Banská Bystrica), ein weiterer Hl. Nikolaus in der National Galerie von Prag und das Südportal mit seiner plastischen Dekoration der St. Jakob Kirche in Leutschau (Lőcse, Levoča).

Die Meisterfrage. Die Entstehungszeit der Plastiken

Die Mehrzahl der Forscher leitet die Mühlbacher Plastiken aus der Prager Parlerkunst ab aufgrund von Maskenkonsolen und Schlußsteinen, die an jene in Prag allerdings nur im Charakter, nicht aber im Stil erinnern. Dabei wurde die stilare Heterogenität der plastischen Dekoration und ihr unterschiedlicher Ursprung nicht genauer ins Auge gefaßt. Die Frage, wie der Parlerstil nach dem entlegenen Mühlbach gelangte, war leicht zu beantworten: Man glaubte in der Auflösung der Parler-Werkstatt und der Zerstreuung ihrer Mitglieder nach 1390 eine befriedigende Antwort gefunden zu haben. Daran wurde die unbegründete Hypothese geknüpft, daß die figuralen Plastiken nicht vor Ende des 14. Jahrhunderts entstanden sein könnten, und als Terminus ante quem für ihre Vollendung wurde die Mitte des 15. Jahrhunderts angesehen.

Herkunft und Schulung der Mühlbacher Steinmetzen lassen sich anhand der vorhandenen Urkunden nicht bestimmen. Auch in dieser Hinsicht kann man sich auf die stilkritischen Untersuchungen Stützen, nach denen sich die plastische Dekoration der zweiten Periode in Kenntnis der Entstehungszeit der erwähnten Analogien in die der Planänderung folgende Bauphase des Chors datieren läßt, und nicht mit dem späten Parlerstil, sondern mit den Frühwerken der Familie in Beziehung steht. Sollte die Werkstatt aus Prag gekommen sein, so müssen wir mit der Tätigkeit einiger vermutlich älterer Meister rechnen, die den Formenschatz der süddeutschen Parlerkunst mitbrachten und in Mühlbach einbürgerten.

Von einer unmittelbaren Stilübernahme kann in keinen Fall die Rede sein, deshalb ist die möglichst genaue Bestimmung der Vermittler, des Landes oder der Denkmäler, äußerst wichtig. Die Hypothese scheint berechtigt zu sein, nach der der süddeutsche Stil über Österreich nach Ungarn, bzw. nach Buda gelangte, und sich von dort aus in die anderen Städte des Landes verbreitete (Liebfrauenkirche von Buda, Visegrád, Diósgyőr). Die Vermittlerrolle Österreichs in der Verbreitung des süddeutschen Stil in

Ungarn ist umso wahrscheinlicher, da die Kunstpolitik Ludwigs des Großen auch von dieser Orientierung zeugt. Ein weiteres, wichtiges Problem bei der Datierung der Mühlbacher Plastiken bedeutet die Feststellung der oberen Grenze ihrer Entstehungszeit. Diese Bestrebung wird durch die Untersuchung der Wirkung der Mühlbacher plastischen Dekoration auf andere Denkmäler in Siebenbürgen geholfen (Schäßburg). Auf dieser Grund ist es höchstwahrscheinlich, daß die Arbeiten der plastischen Dekoration in Mühlbach Anfang der 1400er Jahre beendet waren.

Die Wölbung des Chores

In der Forschung wurde die Wölbung des Chores aufgrund der Schlußsteine mit Anjou-Wappen und des gemalten Anjou-Wappens an der östlichen Abschlußmauer fast einhellig auf 1382, das Todesjahr Ludwigs des Großen datiert. Es muß aber darauf hingewiesen werden, daß das Anjou-Wappen keine Datierung der Wölbung erlaubt, stand es doch, auf dynastischer Grundlage bis 1395 in Gebrauch. (Königin Maria war bis 1387 Alleinherrscherin, sodann bis 1395 Mitregentin neben König Sigismund.) Eine etwas genauere Datierung ermöglicht eine Urkunde aus 1382, in der über eine Stiftung für die Jakobskapelle im Nordosten der Kirche berichtet wird. Zur Errichtung dieser Kapelle konnte es offenbar erst nach Abschluß der Arbeiten im Chor kommen. Eine Stiftung im Jahre 1382 für die Kapelle bedeutet also auch soviel, daß der Chor, velleicht abgesehen von kleineren Arbeiten, im wesentlich vollendet war. Es ist also ziemlich wahrscheinlich, daß der Chor am Anfang der 1382er Jahre bereits gewölbt war.

Der Westteil des Chores zeugt deutlich erkennbar von der Absicht der Bauherren, auch das Langhaus zu einer Halle umbauen zu lassen. Gleichzeitig mit der Wölbung des Chores oder kurz danach setzten die Vorbereitungen zu dieser Umgestaltung ein. Die letzten beiden östlichen Pfeilerarkaden wurden erhöht, und die Ostteile des Lettners, die sich organisch in die Triumphbogenpfeiler einfügen, errichtet. Diese Arbeiten dauerten höchstens bis 1387—1388 als in der Bautätigkeit eine neue Pause eintrat.

Die vierte Bauperiode. Errichtung des Lettners.

Chronologische Bestimmung der Umgestaltung des Langhauses

Die Zwangspause in der Bautätigkeit läßt sich mit den Vorbereitungen auf einen türkischen Angriff erklären. Dem Türkeneinfall von 1395 folgten noch zwei weitere, wobei auch Mühlbach beide Male in Brand gesteckt wurde.

Nach der Vertreibung der Türken trat eine friedliche Periode ein, in der die Vollendung der Kirche wieder in Frage kommen konnte. Es ist anzunehmen, daß die finanziellen Möglichkeiten der Stadt nach den Kriegsjahren begrenzt waren, deshalb mußte der Plan zum Umbau des Langhauses in eine Halle aufgegeben werden, statt dessen kam es im Ergebnis einer letzten Planänderung zur Umgestaltung des basilikalen Langhauses. Zu Anfang dieser Periode richtete sich die Bautätigkeit scheinbar einzig darauf, die beiden Bauteile, die in ihrem Grundriß wie in ihrem Aufbau so verschieden waren, in ihren Maßen aneinander möglichst anzugleichen, dessen Ergebnis wir als endgültig gewordene Notlösung vor uns haben.

Zu diesem Zweck wurden die großen Spitzbogigen Arkaden der westlichen Chormauer zugemauert, nur der untere Teil blieb durchbrochen, um die Verbindung zwischen Chor und Langhaus zu sichern. Darauf folgte die Erweiterung und Erhöhung der Seitenschiffe sowie die Errichtung des Lettners. Da es zuvor im Langhaus keine Kanzel gab, errichtete man nach Vollendung des Lettners die auch heute vorhandene Steinkanzel, dann wurde das Gewölbe der Seitenschiffe eingezogen und schließlich alle drei Schiffe mit einem gemeinsamen Satteldach bedeckt. Zur Beleuchtung des dunklen Mittelschiffraumes dient die Fensterreihe unmittelbar über dem Gurtgesims. Zur Ausgleichung der Maßverhältnisse wurde der Mittelurm der Westfassade um ein Stockwerk erhöht, und die beiden halb abgetragenen Fassadentürme erhielten ihren entgeltigen Abschluß.

Es fragt sich, wie man den Zeitpunkt der Vollendung des Baues bestimmen könnte. Das wird durch eine Urkunde erleichtert. Es handelt sich um einen Ablaßbrief, den Papst Callixtus III. 1455 erließ, und worin um die Hilfe und Mitwirkung der Gläubigen zum Neuaufbau der Kirche aufgerufen wird.

Zur genauen Datierung der vierten Bauperiode ist es auch nötig, die Bautätigkeit der umliegenden Siedlungen zu untersuchen und die Bauten mit den in Mühlbach benutzten Lösungen zu vergleichen (Weißenburg, Dreikirchen, Vajdahunyad—Hunedoara, Weingartskirchen). Da die Teilelemente der

Mühlbacher Kirche am nächsten zu den Lösungen in Dreikirchen und Vajdahunyad stehen, ist es anzunehmen, daß der hier tätige Meister, Konrad lapicida in dem Zeitraum zwischen 1466 — Bauarbeiten in Vajdahunyad — und 1499 — diejenigen in Dreikirchen, mit Mühlbach in Verbindung kam.

Die Forscher in Rumänien betrachten das Jahr der Verschenkung der Stadt, 1464 als Datum der Vollendung. Da außer dieser Schenkungsurkunde keinerlei Daten zur Verfügung stehen und die Architekturformen für die Datierung keinen Aussagewert besitzen, muß man dieses Jahr als *Terminus ante quem* auffassen. Es sei daran erinnert, daß Mühlbach am wenigsten mit Weingartskirchen in Zusammenhang gebracht werden kann und daß die Westfassade dieser Kirche 1461 höchstwahrscheinlich vollendet war. Daraus folgt, daß man den Abschluß der vierten Bauperiode in Mühlbach vor 1461 ansetzen darf, denn es erscheint an der Kirche von Weingartskirchen ein entwickelterer Formenschatz als in Mühlbach. Die stilkritische Untersuchung erlaubt also die Annahme, bekräftigt durch den Ablaßbrief von Callixtus III., daß Bau der Mühlbacher Kirche spätestens 1460 vollendet war.

Dem Mühlbacher Chor fiel eine wichtige Rolle in der siebenbürgischen Architektur am Ende des 14. und in der Mitte des 15. Jahrhunderts zu, denn an der Mehrzahl der Kirchen aus dieser Zeit ist seine mittelbare oder unmittelbare Wirkung erkennbar. Der Mühlbacher Hallenchor stellt mit seiner frühen, auch im Vergleich zu den Hallenkirchen des 14. Jahrhunderts hochentwickelten Raumkonzeption ein bedeutendes Kettenglied in der Entwicklung nicht nur der siebenbürgischen und ungarischen, sondern auch der mitteleuropäischen Architektur dar.

ABBILDUNGSVERZEICHNIS

1. Grundriß der Kirche (von Alice Mezey, aufgrund der Vermessung des Ung. Landesamtes für Denkmalpflege)
- 1a. Die Ansicht der Kirche
2. Grundriß der Kirche in der ersten Bauphase (von Alice Mezey, aufgrund der Vermessung des Ung. Landesamtes für Denkmalpflege)
3. Grundriß der Kirche in der zweiten Bauphase (von Alice Mezey, aufgrund der Vermessung des Ung. Landesamtes für Denkmalpflege)
4. Grundriß der Kirche in der dritten Bauphase (von Alice Mezey, aufgrund der Vermessung des Ung. Landesamtes für Denkmalpflege)
5. Grundriß der Kirche mit Eintragung der Gewölberippen (von Alice Mezey, aufgrund der Vermessung des Ung. Landesamtes für Denkmalpflege)
6. Ansicht und Grundriß des Westportals der Kirche (Zeichnung von Alice Mezey)
7. Ansicht und Grundriß des Südost-Portals der Kirche (Zeichnung von Viktor Merkel)
- 8—9. Schnitte der Pfeiler im Chor (Zeichnung von Alice Mezey)
10. Schnitt des Triumphboge-Pfeilers (Zeichnung von Viktor Merkel)
11. Rippenprofile im Chor (Vermessung des Ung. Landesamtes für Denkmalpflege, Zeichnung von Ottó Sztehlo. Landesdenkmalamt. Planarchiv)
12. Fenster K/1 im Chor (Zeichnung von Ottó Sztehlo. Landesdenkmalamt. Planarchiv)
13. Pfeilerkapitell dfl im Chor (Zeichnung von Ottó Sztehlo. Landesdenkmalamt. Planarchiv)
14. Rekonstruktion des Lettners (Vermessung des Ung. Landesamtes für Denkmalpflege, Zeichnung von Ottó Sztehlo. Landesdenkmalamt. Planarchiv)
15. Das Tabernakel (Vermessung des Ung. Landesamtes für Denkmalpflege, Zeichnung von Ottó Sztehlo. Landesdenkmalamt. Planarchiv)
16. Baldachin am südlichen Triumphbogen (Vermessung des Ung. Landesamtes für Denkmalpflege, Zeichnung von Ottó Sztehlo. Landesdenkmalamt. Planarchiv)
17. Längenschnitt der Kirche (Vermessung des Ung. Landesamtes für Denkmalpflege, Zeichnung von Ottó Sztehlo. Landesdenkmalamt. Planarchiv)
18. Seitenansicht der Kirche (Vermessung des Ung. Landesamtes für Denkmalpflege, Zeichnung von Ottó Sztehlo. Landesdenkmalamt. Planarchiv)
19. Anjou-Wappen im Chor und Pfeilerkapitell dfl (Vermessung des Ung. Landesamtes für Denkmalpflege, Zeichnung von Ottó Sztehlo. Landesdenkmalamt. Planarchiv)
20. Grundriß der Kirche und architektonische Teile des Chores (Vermessung des Ung. Landesamtes für Denkmalpflege, Zeichnung von Ottó Sztehlo. Landesdenkmalamt. Planarchiv)
21. Fassade und Grundriß der St. Jakobskapelle (Vermessung des Ung. Landesamtes für Denkmalpflege, Zeichnung von Ottó Sztehlo. Landesdenkmalamt. Planarchiv)
22. Schnitt der St. Jakobskapelle (Vermessung des Ung. Landesamtes für Denkmalpflege, Zeichnung von Ottó Sztehlo. Landesdenkmalamt. Planarchiv)
23. Außenfassaden der Kirche von Osten (Heitel, R., Monumentele medievale din Sebeş-Alba. Editura Meridiane, Bucureşti 1964. Bild 7.)
24. Westlicher Turmbau
25. Arkadbogenpfeiler des basilikalen Langhauses
26. Wölbung des Hauptschiffes im basilikalen Langhaus
27. Mittlerer Turm des westlichen Turmbaues
28. Westportal

29. Konsolen im Langhaus eingliedert im Gurtgesims (Studien zur Siebenbürgischen Kunstgeschichte. Kriterion, București 1976. Bild 3., 4.)
30. Schlußstein aus der zweiten Bauperiode, im Sockel eines Chorpfeiler (Heitel, R., Monumentele medievale din Sebeș-Alba. Editura Meridiane, București 1964. Bild 9.)
31. Bogenteil, abgeschnitten durch das Südportal
32. Reste der ehemaligen Sakristei
33. Strebepfeiler an der Südfassade des Chores
34. Dreipaß-Nische am Sockel des Chor-Strebepfeilers
35. Ungeheuer an den Strebepfeilerkragungen des Chores
36. St. Christophorus am Strebepfeiler dt1
37. Strebepfeiler dt2 mit Turmstiege
38. St. Johannes der Täufer am Strebepfeiler dt2
39. Konsolen-Nische an der Südfassade des Chores und die Turmstiege
40. Muttergottes mit dem Kind am Strebepfeiler dt3
41. Der Evangelist Johannes am Strebepfeiler dt4
42. Christus (?) am Strebepfeiler tk1
43. Apostelfigur, Strebepfeiler tk2
44. Konsole des Strebepfeilers tk3
45. Apostelfigur, Strebepfeiler tk4
46. St. Jakob am Strebepfeiler té4
47. Hl. Maria am Strebepfeiler té3
48. Apostelfigur, Strebepfeiler té2
49. Rottweil, Kapellenturm. Christus (?) (Beenken, H., Bildhauer des vierzehnten Jahrhunderts am Rhein und Schwaben. Leipzig 1929. Bild 109.)
50. Südost-Portal
51. Sockel des südlichen Triumphbogenpfeilers
52. Plastische Figur am südlichen Triumphbogenpfeiler
53. Konsole und Baldachin des Wandbündelpfeilers E3 im Chor
54. Verformtes Fenster in der westlichen Abschlußmauer
55. Verbindung vom Langhaus zum Chor am Süden
56. Raumgestaltung des Chorinneren
57. Kapitell des Pfeilers df2 im Chor
58. Kapitell des Pfeilers éf3 im Chor
59. Kapitell des Wandbündelpfeilers E3
60. Ein Sockel des Wandbündelpfeilers im Chor
61. Konsole des Wandbündelpfeilers E1
62. Konsole des Wandbündelpfeilers E4
63. Konsole von dem Wandbündelpfeiler E5
64. Freiburg im Breisgau, Westportal. Erzengel Gabriel (Schmitt, O., Gotische Skulpturen des Freiburger Münster. Frankfurt 1926. Bild 20.)
65. Freiburg im Breisgau. Engel von der linken Seite des Heiligen Grabes (Schmitt, O., Gotische Skulpturen des Freiburger Münster. Frankfurt 1926. Bild 217.)
66. Figur am Wandbündelpfeiler E5
67. Konsole am Wandbündelpfeiler K1
68. Konsole am Wandbündelpfeiler D5
69. Figur am Wandbündelpfeiler D5
70. Merano, Pfarrkirche St. Nikolaus. St. Nikolaus-Figur (Beenken, H., Bildhauer des vierzehnten Jahrhunderts an Rhein und Schwaben. Leipzig 1929. Bild 139.)
71. Konsole am Wandbündelpfeiler D4
72. Figur am Wandbündelpfeiler D4
73. Figur am Wandbündelpfeiler D3
74. Konsole am Wandbündelpfeiler D2
75. Südliche Außenwand des Langhauses
76. Südwest-Portal
77. Reste des Lettners im Mittelschiff
78. Wölbung des Lettners

79. Geländer der Lettner-Empore
80. Architekturfragment mit Giebelabschluß, am Fußgesims im Chor-Innenraum
81. Ungehäuer am Baldachin des Strebepfeilers té2
82. Nürnberg, Sebalduskirche, Brautpforte. Maskenkonsole und die darauf stehende Figur (Bier, J., Nürnbergisch-Frankische Bildnerkunst. Bonn 1922. Bild 31.)
83. Engel auf dem Baldachin des Bündelpfeilers K2
84. Engel auf dem Baldachin des Bündelpfeilers K1
85. Kaspar am Strebepfeiler dt1, obere Zone
86. Balthasar am Strebepfeiler dt2, obere Zone
87. Melchior an der Mauer zwischen den Strebepfeilern dt2, und dt3 obere Zone
88. Schwäbisch-Gmünd, Heiligenkreuzkirche. Melchior (Schmitt, O., Das Heiligenkreuzmünster in Schwäbisch-Gmünd. Stuttgart 1951. Bild. 124.)
89. Schäßburg (Segesvár, Sighişoara). Melchior
90. Schwäbisch-Gmünd, Heiligenkreuzkirche. Tympanon des Nordwest-Portals (Schmitt, O., Das Heiligenkreuzmünster in Schwäbisch-Gmünd. Stuttgart 1951. Bild 125.)
91. Schwäbisch-Gmünd, Heiligenkreuzkirche. Kaspar und Balthasar (Schmitt, O., Das Heiligenkreuzmünster in Schwäbisch-Gmünd. Stuttgart 1951. Bild 126.)
92. Muttergottes mit dem Kind am Strebepfeiler dt3, obere Zone
93. Wien, Stephanskirche, Nordchor. Maria mit dem Kind (Ernst, R.—Garger, E., Die früh- und hochgotische Plastik des Stephansdom. München 1927. Bild 18.)
94. H1. Elisabeth am Strebepfeiler dt4, obere Zone
95. H1. Maria am Strebepfeiler tk1, obere Zone
96. Erzengel Gabriel am Strebepfeiler tk2, obere Zone
97. H1. Maria am Strebepfeiler tk3, obere Zone
98. Schwäbisch-Gmünd, Heiligenkreuzkirche. Verkündigung (Schmitt, O., Das Heiligenkreuzmünster in Schwäbisch-Gmünd. Stuttgart 1951. Bild 139.)
99. Männerfigur in der oberen Zone des Strebepfeilers tk4
100. Ritterfigur (?) in der oberen Zone des Strebepfeilers té4
101. Königsfigur in der zweiten Zone des Strebepfeilers té3
102. H1. Barbara oder h1. Dorothea am Strebepfeiler té2, obere Zone
103. H1. Katherina am Strebepfeiler té1, obere Zone
104. Dreikirchen (Tövis, Teius). Tympanon des Westportals
105. Kanzel (Heitel, R., Monumentele medievale din Sebeş-Alba. Editura Meridiane, Bucureşti 1964. Bild 16.)
106. Die Ansicht der Kirche von Norden mit der St. Jakobskapelle
107. Grabstein, 1519, unbekannt

KÉPJEGYZÉK

1. A templom földszinti alaprajza (A MOB felmérése alapján készítette Mezey Alice)
- 1a. A templom látképe
2. A templom alaprajza az első építési szakaszban (A MOB felmérése alapján készítette Mezey Alice)
3. A templom alaprajza a második építési szakaszban (A MOB felmérése alapján készítette Mezey Alice)
4. A templom alaprajza a harmadik építési szakaszban (A MOB felmérése alapján készítette Mezey Alice)
5. A templom alaprajza a boltozati bordák bejelölésével (A MOB felmérése alapján készítette Mezey Alice)
6. A templom nyugati kapuzatának nézete és alaprajza (Mezey Alice rajza)
7. A templom délkeleti kapuzatának nézete és alaprajza (Merkel Viktor rajza)
- 8–9. A szentély pilléreinnek metszetei (Mezey Alice rajza)
10. A templom diadalívpillérének metszete (Merkel Viktor rajza)
11. A szentélyben levő bordaprofilok (A MOB felmérése, Sztehlo Ottó rajza. OMF Tervtár)
12. A szentély K/1-es ablaka (Sztehlo Ottó rajza. OMF Tervtár)
13. A szentély dfl-es pillérének fejezete (Sztehlo Ottó rajza. OMF Tervtár)
14. A lettner rekonstrukciója (A MOB felmérése, Sztehlo Ottó rajza. OMF Tervtár)
15. A szentségház (A MOB felmérése, Sztehlo Ottó rajza. OMF Tervtár)
16. A déli diadalíven levő baldachin (A MOB felmérése, Sztehlo Ottó rajza. OMF Tervtár)
17. A templom hosszmetzete (A MOB felmérése, Sztehlo Ottó rajza. OMF Tervtár)
18. A templom déli homlokzata (A MOB felmérése, Sztehlo Ottó rajza. OMF Tervtár)
19. A szentélyben levő Anjou-címer és a dfl-es pillér fejezete (A MOB felmérése, Sztehlo Ottó rajza. OMF Tervtár)
20. A templom alaprajza és a szentély építészeti részletei (A MOB felmérése, Sztehlo Ottó rajza. OMF Tervtár)
21. A Jakab-kápolna homlokzata és alaprajza (A MOB felmérése, Sztehlo Ottó rajza. OMF Tervtár)
22. A Jakab-kápolna metszete (A MOB felmérése, Sztehlo Ottó rajza. OMF Tervtár)
23. A templomkülső keletről (Heitel, R., Monumentele medievale din Sebeș-Alba. Editura Meridiane, București 1964. 7. kép)
24. A nyugati toronyépítmény
25. A bazilikális hosszház árkádvpillérei
26. A bazilikális hosszház főhajójának boltozata
27. A nyugati toronyépítmény középső tornya
28. A nyugati kapuzat
29. A hosszház övparkányát megszakító konzolok (Studien zur Siebenbürgischen Kunstgeschichte. Kriterion, București 1976. 3., 4. kép)
30. Zárókő a második építési szakaszban készült szentélyből (Heitel, R., Monumentele medievale din Sebeș-Alba. Editura Meridiane, București 1964. 9. kép)
31. A délkeleti kapuzat által elmetezett ívezet része
32. Az egykori sekrestye maradványai
33. A szentély déli homlokzatának támpillérei
34. Háromkaréjos fülke a szentély támpilléérének lábuzatán
35. A szentély támpillérrézsűin levő szörnyc
36. Szent Kristóf, a dt1-es támpilléren
37. A dt2-es támpillér a lépcsőtoronnyal

38. Keresztelő Szent János, a dt2-es támpilléren
39. Fügőkonzolos fülke a szentély déli homlokzatán, a lépcsőtoronnyal
40. Mária a Gyermekkel, a dt3-as támpilléren
41. János evangélista, a dt4-es támpilléren
42. Krisztus (?), a tk1-es támpilléren
43. Apostol, tk2-es támpillér
44. A tk3-as támpillér konzolja
45. Apostol, tk4-es támpillér
46. Szent Jakab, a té4-es támpilléren
47. Mária, a té3-as támpilléren
48. Apostol, té2-es támpillér
49. Rottweil, Kapellenturm. Krisztus (?) (Beenken, H., Bildhauer des vierzehnten Jahrhunderts am Rhein und Schwaben. Leipzig 1929. 109. kép)
50. A délkeleti kapuzat
51. A déli diadalív pillér lábazata
52. A déli diadalív pilléren álló szobor
53. A szentély E3-as falkötegpillérének konzolja és baldachinja
54. A nyugati zárófal deformált ablaka
55. A hosszház és a szentély csatlakozása a déli oldalnál
56. A szentély belső tere
57. A szentély df2-es pillérfejezete
58. A szentély éf3-as pillérfejezete
59. Az E3-as falkötegpillér fejezete
60. A szentély falkötegpillérének lábazata
61. Az E1-es falkötegpillér konzolja
62. Az E4-es falkötegpillér konzolja
63. Konzol az E5-ös falkötegpillérről
64. Freiburg im Breisgau, nyugati kapuzat. Gábiel arkangyal (Schmitt, O., Gotische Skulpturen des Freiburger Münster. Frankfurt 1926. 20. kép)
65. Freiburg im Breisgau, Szent Sír. Bal oldali angyal (Schmitt, O., Gotische Skulpturen des Freiburger Münster. Frankfurt 1926. 217. kép)
66. Az E5-ös falkötegpillér szobra
67. A K1-es falkötegpillér konzolja
68. A D5-ös falkötegpillér konzolja
69. A D5-ös falkötegpillér szobra
70. Merano, Szent Miklós-plébániatemplom. Szent Miklós (Beenken, H., Bildhauer des vierzehnten Jahrhunderts am Rhein und Schwaben. Leipzig 1929. 139. kép)
71. A D4-es falkötegpillér konzolja
72. A D4-es falkötegpillér szobra
73. A D3-as falkötegpillér szobra
74. A D2-es falkötegpillér konzolja
75. A hosszház déli körítőfala
76. A délnyugati kapuzat
77. A lettner középhajóban levő maradványai
78. A lettner boltozata
79. A lettner karzatának korlátja
80. Oromzatos lezárású faragványtöredék a szentélybelső lábazati párkányán
81. A té2-es támpillér baldachinján levő szörny
82. Nürnberg, Sebalduskirche, Brautpforte. Szörnyalakos konzol és a rajta levő szobor (Bier, J., Nürnbergisch-Frankische Bildnerkunst. Bonn 1922. 31. kép)
83. A szentélybelső K2-es falkötegpillérének baldachinján levő angyal
84. A szentélybelső K1-es falkötegpillérének baldachinján levő angyal
85. Gáspár, a dt1-es támpillér felső zónájában
86. Boldizsár, a dt2-es támpillér felső zónájában
87. Menyhért, a dt2-es és a dt3-as támpillérek közötti falszakaszon

88. Schwäbisch-Gmünd, Heiligenkreuzkirche. Menyhért (Schmitt, O., Das Heiligenkreuzmünster in Schwäbisch-Gmünd. Stuttgart 1951. 124. kép)
89. Segesvár (Schäbburg, Sighişoara). Menyhért
90. Schwäbisch-Gmünd, Heiligenkreuzkirche. Az északnyugati kapuzat timpanonja (Schmitt, O., Das Heiligenkreuzmünster in Schwäbisch-Gmünd. Stuttgart 1951. 125. kép)
91. Schwäbisch-Gmünd, Heiligenkreuzkirche. Gáspár és Boldizsár (Schmitt, O., Das Heiligenkreuzmünster in Schwäbisch-Gmünd. Stuttgart 1951. 126. kép)
92. Mária a Gyermekkel, a dt3-as támpillér felső zónájában
93. Wien, Stephanskirche, északi kórus. Mária a Gyermekkel (Ernst, R.—Garger, E., Die früh- und hochgotische Plastik des Stephansdom. München 1927. 18. kép)
94. Erzsébet, a dt4-es támpillér felső zónájában
95. Mária, a tk1-es támpillér felső zónájában
96. Gábor arkangyal, a tk2-es támpillér felső zónájában
97. Mária, a tk3-as támpillér felső zónájában
98. Schwäbisch-Gmünd, Heiligenkreuzkirche. Angyali üdvözet (Schmitt, O., Das Heiligenkreuzmünster in Schwäbisch-Gmünd. Stuttgart 1951. 139. kép)
99. A tk4-es támpillér felső zónájában levő férfigura
100. A té4-es támpillér felső zónájában levő lovag- (?) figura
101. A té3-as támpillér felső zónájában levő királyszobor
102. Szent Borbála vagy Dorottya (?), a té2-es támpillér felső zónájában
103. Szent Katalin, a tét-es támpillér felső zónájában
104. Tövis (Dreikirchen, Teius). A nyugati kapuzat timpanonja
105. A szöszék (Heitel, R., Monumentele medievale din Sebeş-Alba. Editura Meridiane, Bucureşti 1964. 16. kép)
106. A templom látképe északról a Szent Jakab-kápolnával
107. Ismeretlen sírköve, 1519

A fotókat készítették: Entz Géza Antal (1a kép), Hegyi Gábor (16—22. kép), Makky György (11—15., 106—107. kép), Mihalik Tamás (56. kép), Orlay Ágoston (24—28., 31—48., 50—55., 57—63., 66—69., 71—81., 83—87., 90., 92., 94—97., 99—104. kép.)

HELYNÉVMUTATÓ

- Ákos (Acîș, R) 16, 85
Amiens (F) 88
Augsburg (D) 58
Avignon (F) 43
- Bálványosvár (Unguraș, R) 25, 86
Barcaszentpéter (Petersberg, Sîmpetru, R) 25
Bécs (Wien, A) 8, 40, 58, 87
Bécsújhely (Wiener Neustadt, A) 46
Bélapátfalva 25
Beszterce (Bistritz, Bistrița, R) 23, 25, 86
Besztercebánya (Neusohl, Banská Bystrica, CS) 59, 95
Bojtor (Bujtur, Buituri, R) 70
Bolzano (Bozen, I) 10, 51, 58, 95
Bozen *l.* Bolzano
Brassó (Kronstadt, Brașov, R) 7, 21—23, 25, 26, 70, 85, 93
Buda (Ofen) 10, 40, 59, 60, 77, 85, 95
- Châteaudun (F) 86
- Debrecen 40
Diósgyőr 60, 95
Dreikirchen *l.* Tövis
- Eberach (D) 86
Eger 10
Enns (A) 40, 47, 93, 94
Esztergom (Gran) 7, 25, 90
- Felek (Freck, Avrig, R) 8
Felvinc (Unirea, R) 8
Földvár (Marienburg, Földioara, R) 15, 25
Freiburg im Breisgau (D) 56—58, 72, 87—89, 95
Friedberg (D) 52, 95
- Gospöchlarn (A) 77
- Gyulafehérvár (Weißenburg, Alba Iulia, R) 8, 20, 70, 71, 84, 90, 91, 96
- Haina (D) 51
Halmagy (Halmagen, Hälmeag, R) 22, 25, 86
- Harina (Mönchschorf, Herina, R) 16
Heiligenkreuz (A) 40, 93
Homoróddaróc (Draas, Drăușeni, R) 15
- Imbach (A) 47, 94
- Ják 16
- Karlstein (CS) 88
Kerc (Kerz, Cîrța, R) 10, 11, 20—26, 85, 86, 92, 93
Keresztényfalva (Neustadt, Cristian, R) 25, 26, 93
Kereszténysziget (Großau, Cristian, R) 15, 16
Kerz *l.* Kerc
Keszthely 68
Kisdisznód (Michelsberg, Cislădioara, R) 15, 16
Klausenburg *l.* Kolozsvár
Kolozsvár (Klausenburg, Cluj-Napoca, R) 8, 11, 41—47, 61, 72, 93
Köln (D) 89
Kronstadt *l.* Brassó
Kürpöd (Kirchenberg, Chirpăr, R) 15
- Lébény 16
Leutschau *l.* Lőcse
Longpont (F) 86
Lőcse (Leutschau, Levoča, CS) 68, 95
- Marburg (D) 89
Mariazell (A) 39, 41, 60, 61
Maulbronn (D) 86
Meran *l.* Merano
Merano (Meran, I) 10, 58, 61, 95
Miskolc 60
Morgonda (Mergeln, Mergindeal, R) 15
- Nádpatak (Rohrbach, Rodbav, R) 15
Nagycsúr (Großscheuern, Șura-Mare, R) 15, 16
Nagydisznód (Heltau, Cislădie, R) 15, 16
Nagysink (Großschenk, Cincu, R) 15
Nagyszeben (Hermannstadt, Sibiu, R) 7, 8, 69, 72, 74, 77, 90
Nagyszöllős (Sewlusch, Vinogradov, SZU) 69
Nagyvárad (Großwardein, Oradea, R) 91
Neuberg (A) 40
Neustadt *l.* Keresztényfalva

Nürnberg (D) 10, 47, 50, 52, 57, 58, 72, 87, 94,

Óbuda 46

Pannonhalma 25

Párizs (Paris, F) 25

Pest 40

Péterfalva (Petersdorf, Petrești, R) 76

Pozsony (Preßburg, Bratislava, CS) 51, 89

Pöllauberg (A) 39—41, 47, 93, 94

Prag *l.* Prága

Prága (Prag, Praha, CS) 59, 61, 85, 88, 93, 95

Prázsmár (Tartlau, Prejmär, R) 21, 22, 25

Preßburg *l.* Pozsony

Radna (Rodna, R) 25

Regensburg (D) 8

Retz (A) 47, 94

Reutlingen (D) 87

Riomfalva (Reichsdorf, Richiș, R) 72

Rottweil (D) 50, 57, 58, 87, 89, 94

Royaumont (F) 86

Sankt Lambrecht (A) 41, 47, 93, 94

Schäbburg *l.* Segesvár

Schwäbisch-Gmünd (D) 10, 57, 58, 72, 85, 95

Segesvár (Schäbburg, Sighișoara, R) 11, 62, 68,
72, 77, 85, 90, 93, 96

Sopron (Ödenburg) 46, 68

Straßburg (Strasbourg, F) 50, 56—58, 89, 95

Straßengel (A) 41.

Szászhermány (Honigberg, Härman, R) 22, 25

Szászorbó (Urwegen, Gîrbova, R) 23

Szeged 40

Szék (Sic, R) 21, 25, 26, 86

Szilágycsehi (Cehul Silvaniei, R) 91

Torda (Turda, R) 8

Tövis (Dreikirchen, Teius, R) 70, 71, 91, 96, 97

Vác 40

Vajdahunyad (Hunedoara, R) 70, 71, 91, 96, 97

Velenca (Venezia, I) 8

Veszprém 25

Vingárd (Weingartskirchen, Vingard, R) 70—72,
96, 97

Visegrád 59, 60, 95

Weißenburg *l.* Gyulafehérvár

Wien *l.* Bécs

Zára (Zadar, YU) 8

Zwettl (A) 40

Zsámbék 25

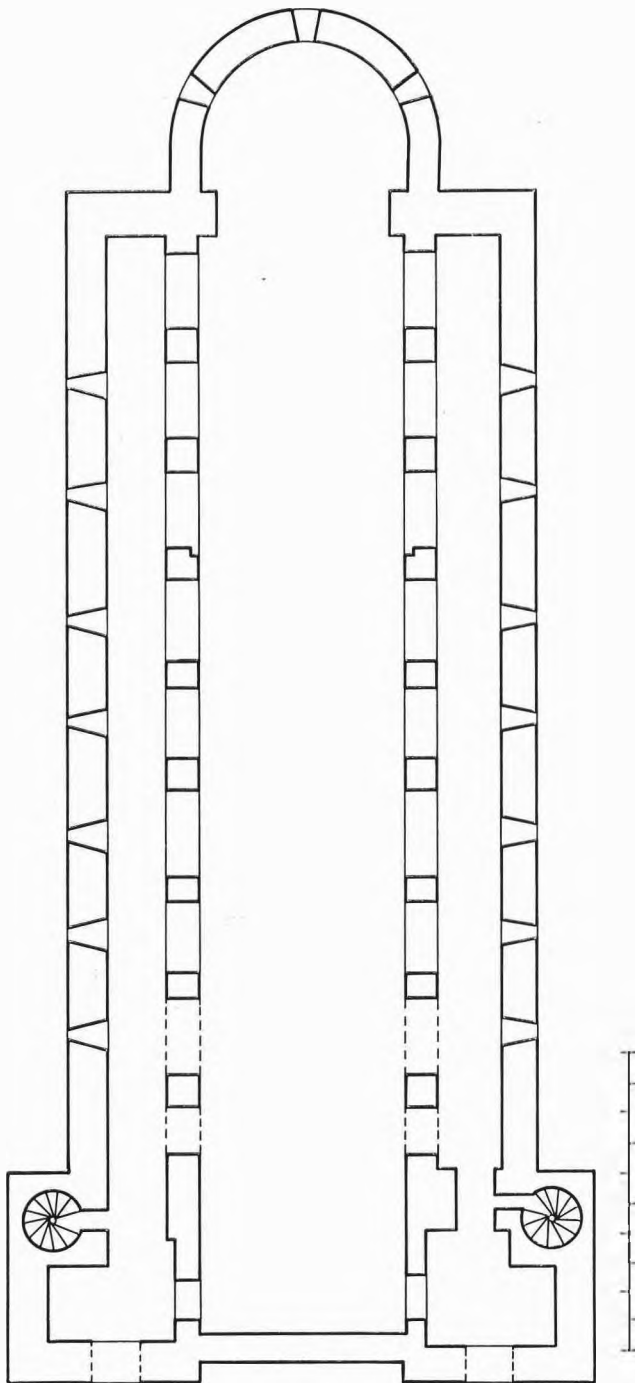
KÉPEK

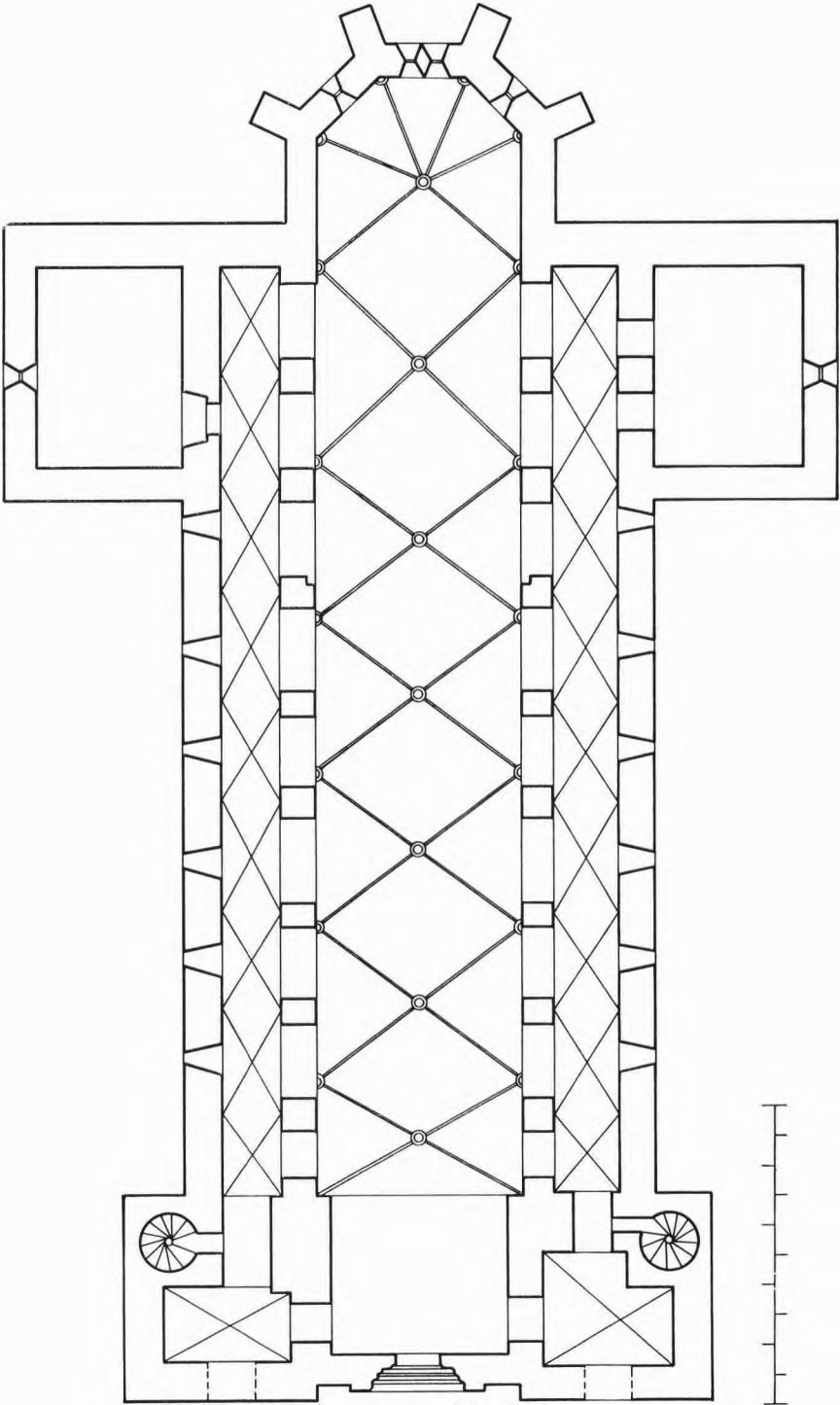

Ia. A templom látképe

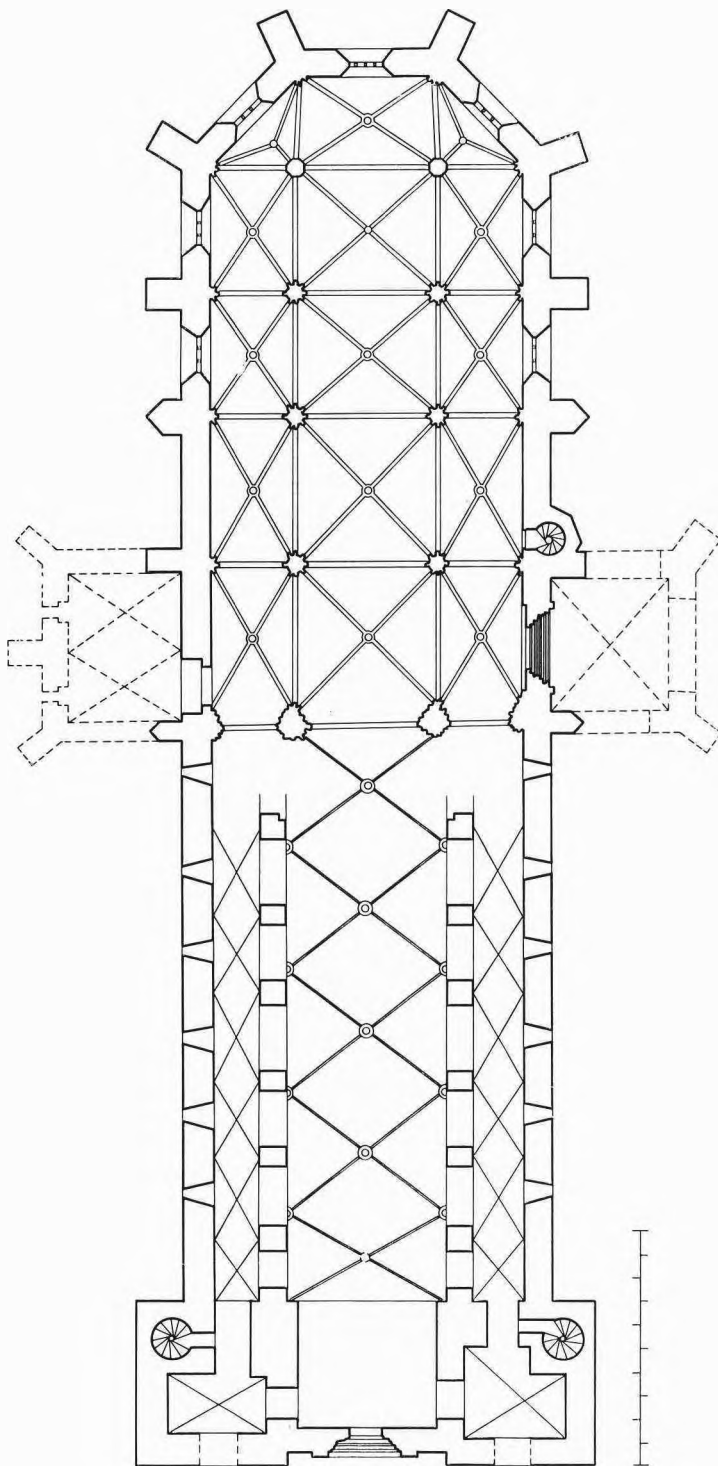

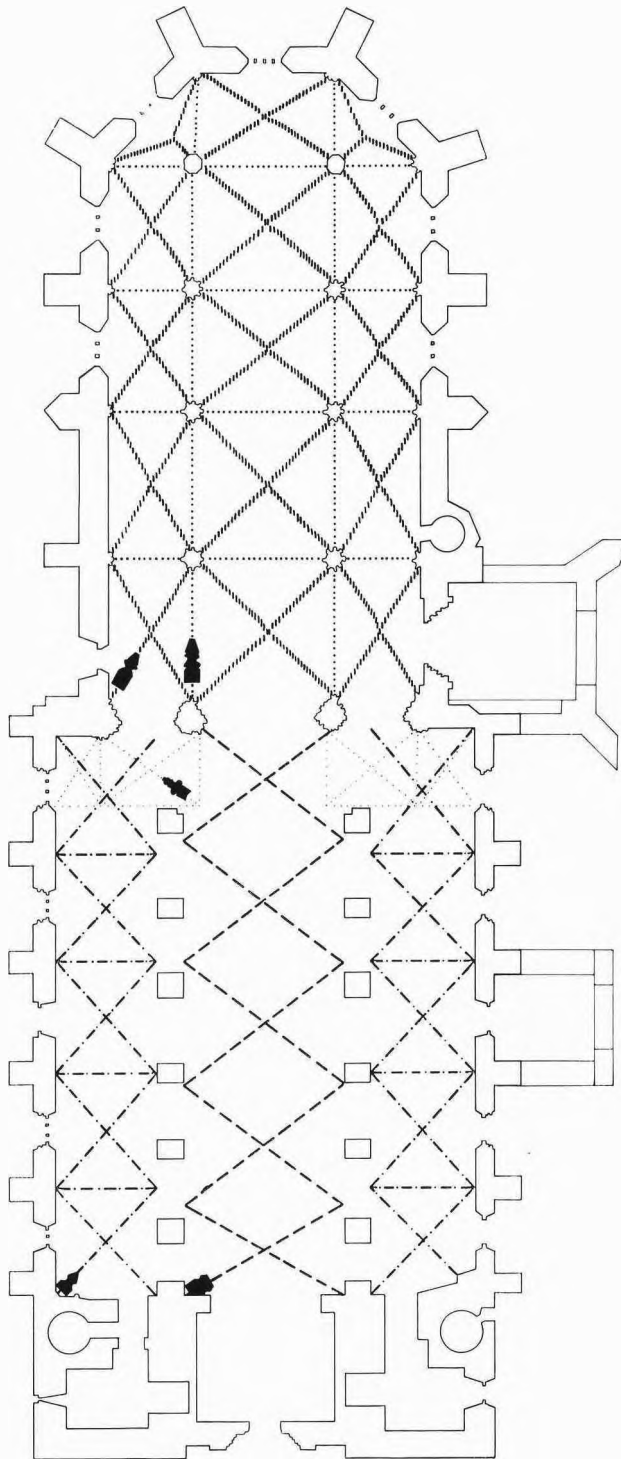
2. A templom alaprajza az első építési szakaszban (A MOB felmérése alapján készítette Mezey Alice)

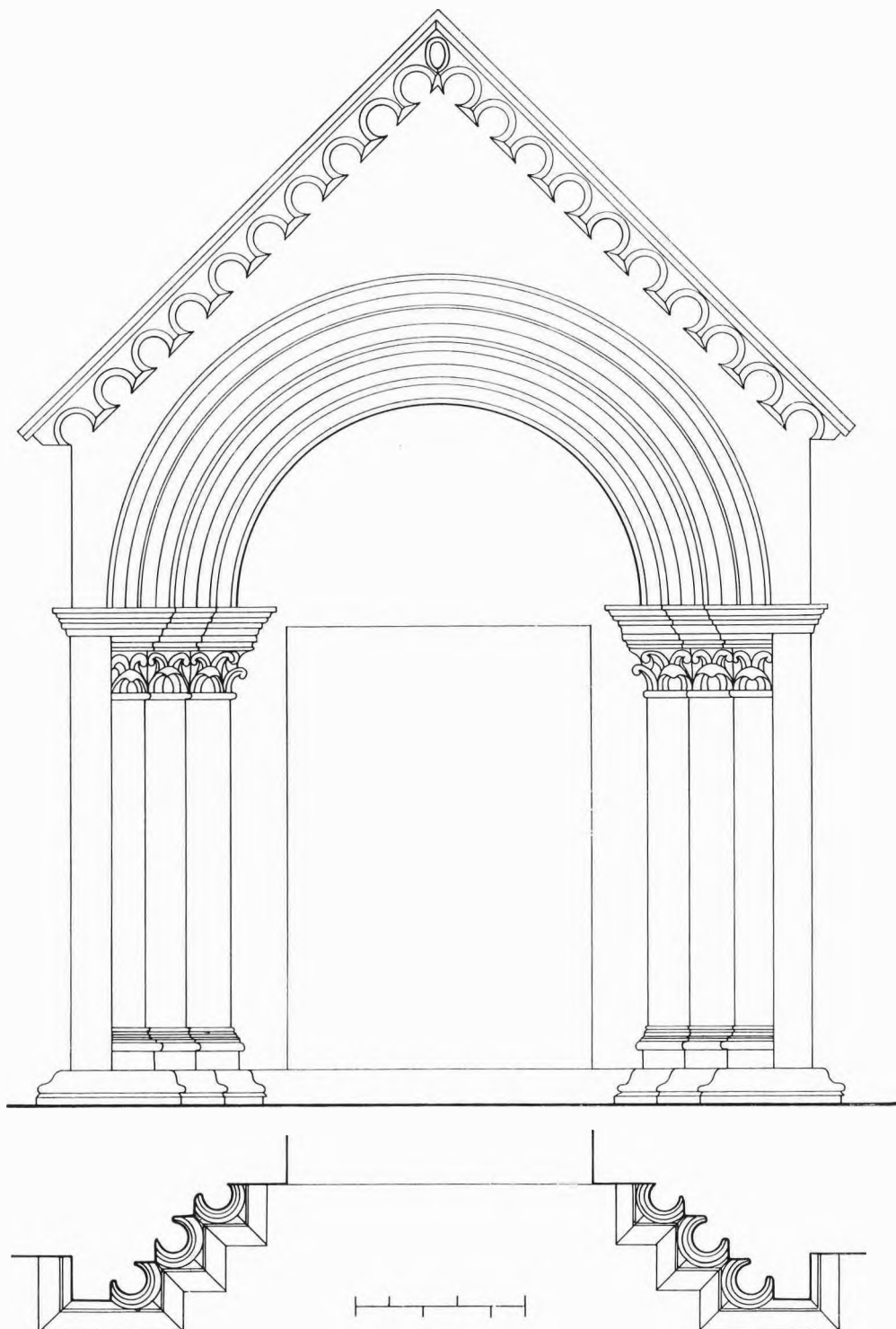
3. A templom alaprajza a második építési szakaszban (A MOB felmérése alapján készítette Mezey Alice)

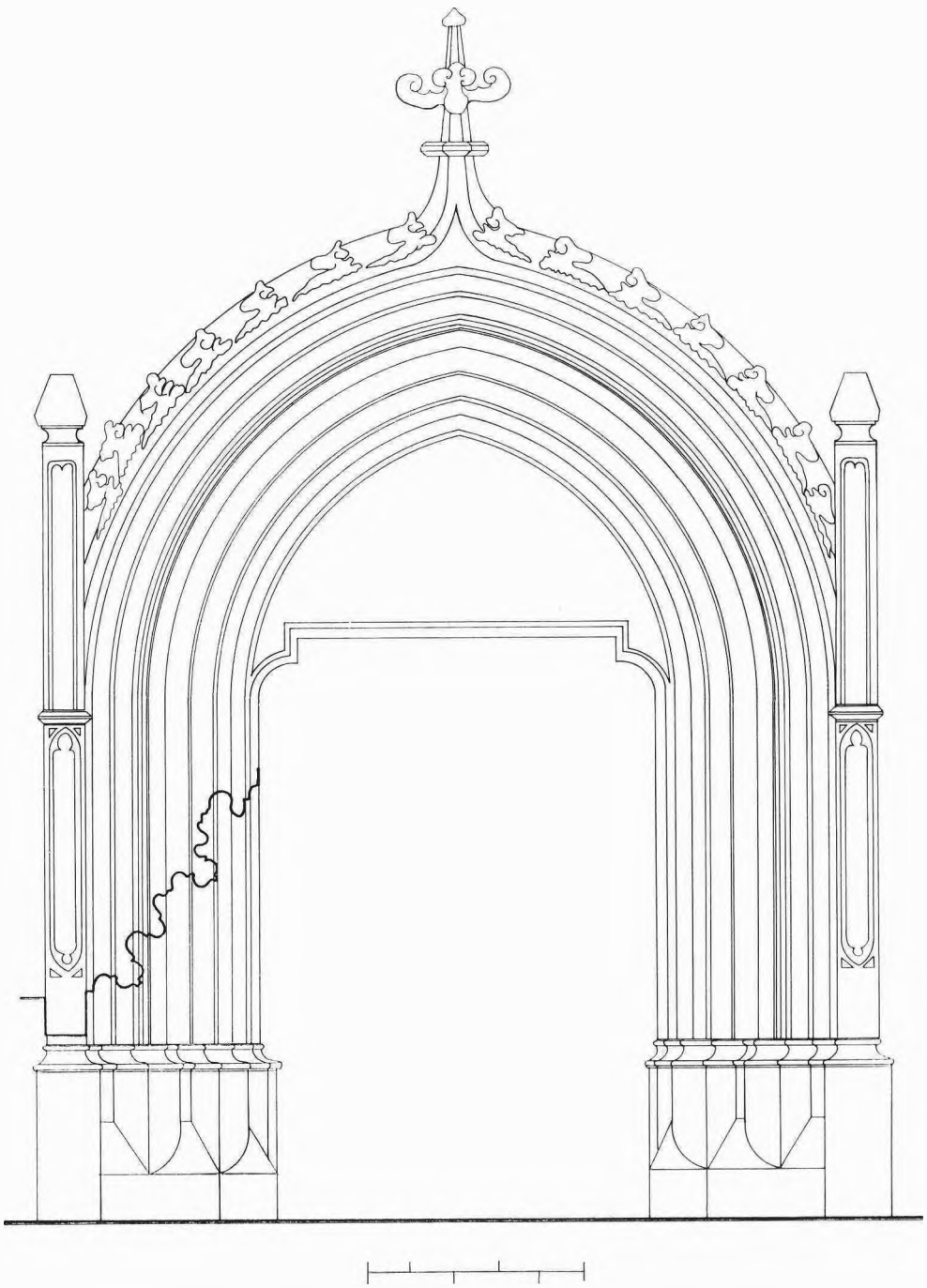
4. A templom alaprajza a harmadik építési szakaszban (A MOB felmérése alapján készítette Mezey Alice)

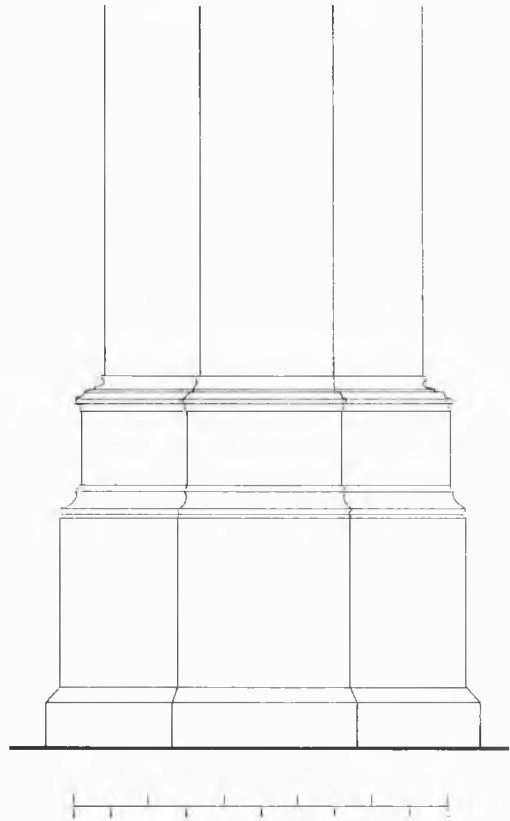
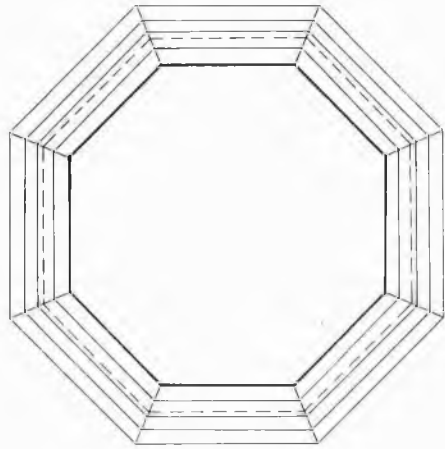
5. A templom alaprajza a boltozati bordák bejelölésével (A MOB felmérése alapján készítette Mezey Alice)

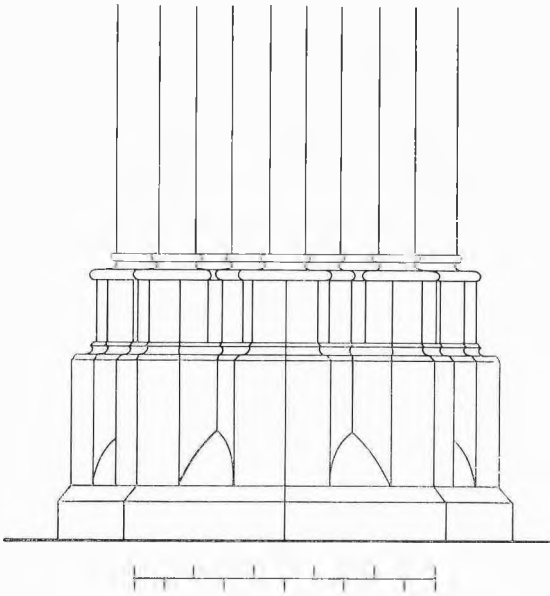
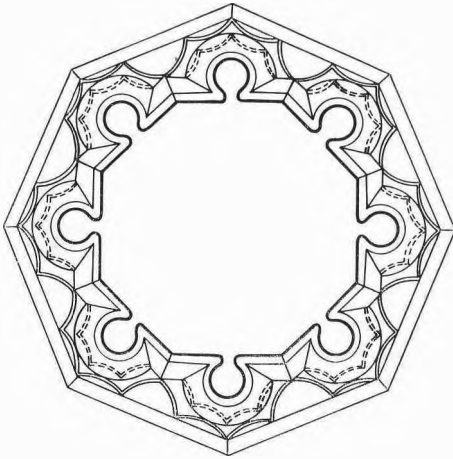
6. A templom nyugati kapuzatának nézete és alaprajza (Mezey Alice rajza)

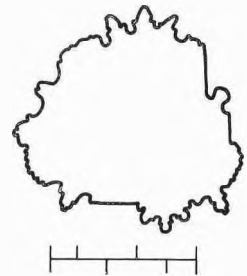
7. A templom délkeleti kapuzatának nézete és alaprajza (Merkel Viktor rajza)

8. A szentély pilléreinek metszete (Mezey Alice rajza)

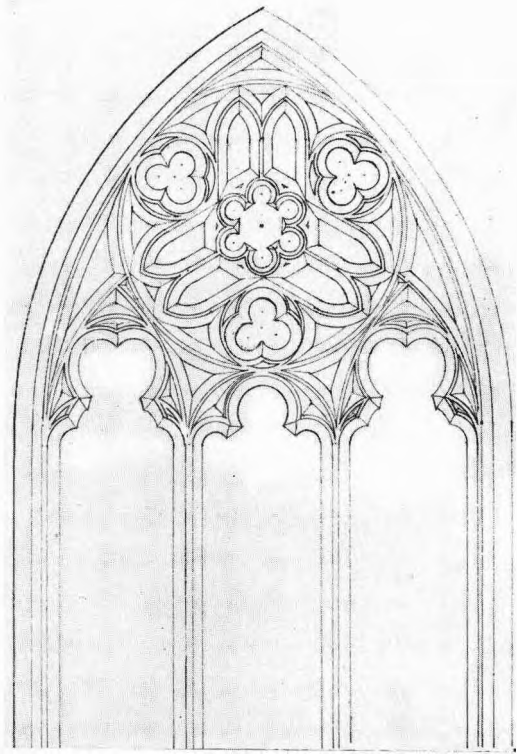
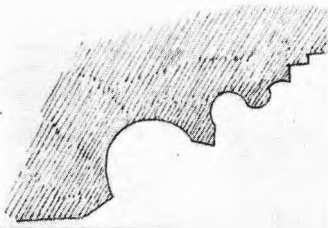

9. A szentély pilléreinek metszete (Mezey Alice rajza)

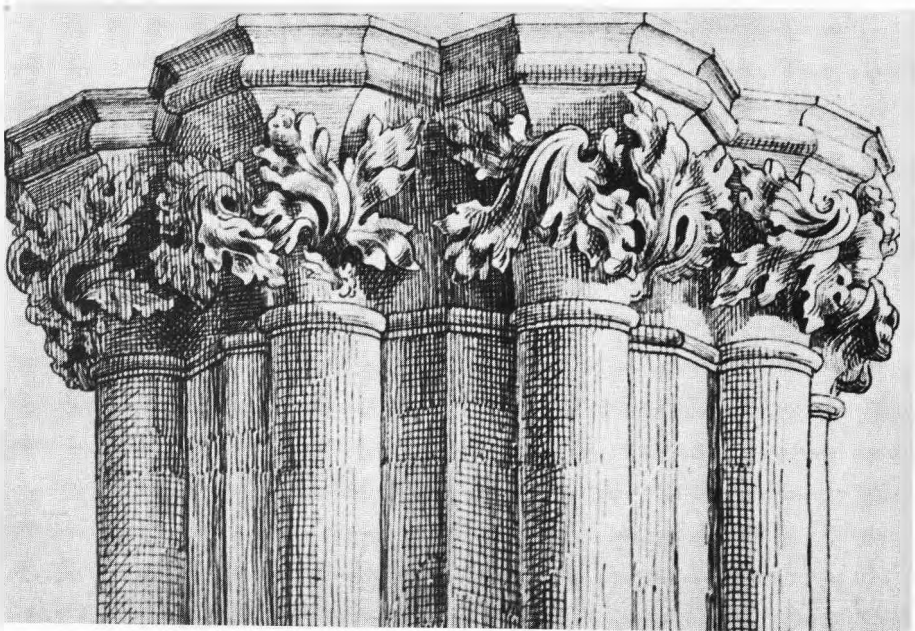
10. A templom diadalív-pillérének metszete (Merkel Viktor rajza)

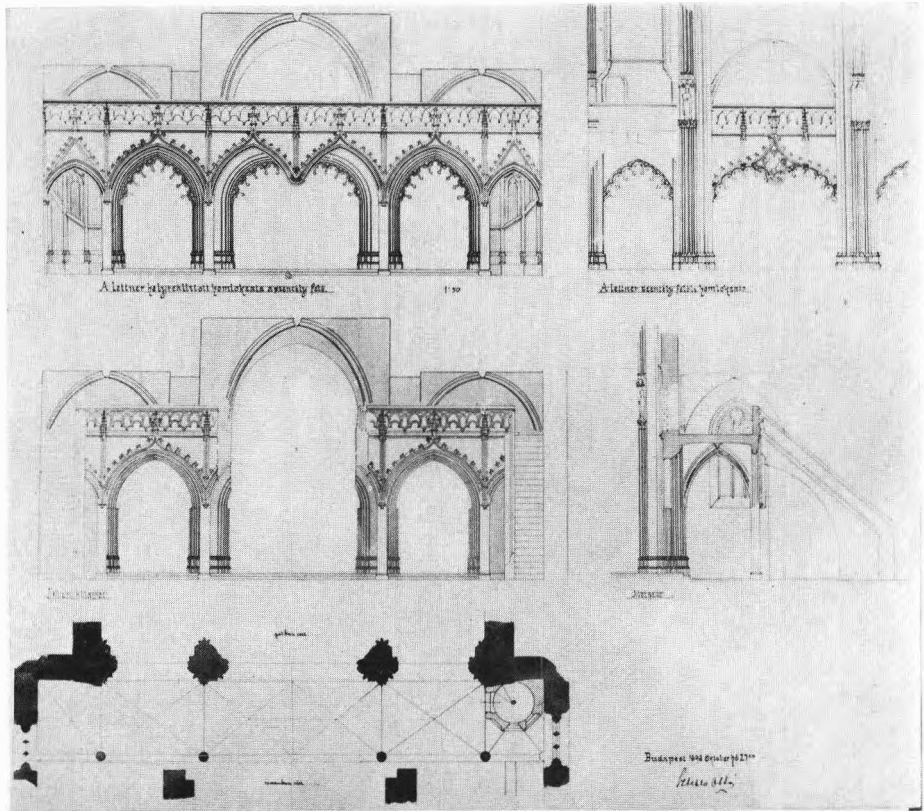

11. A szentélyben levő bordaprofilok (A MOB felmérése, Sztéhlo Ottó rajza)

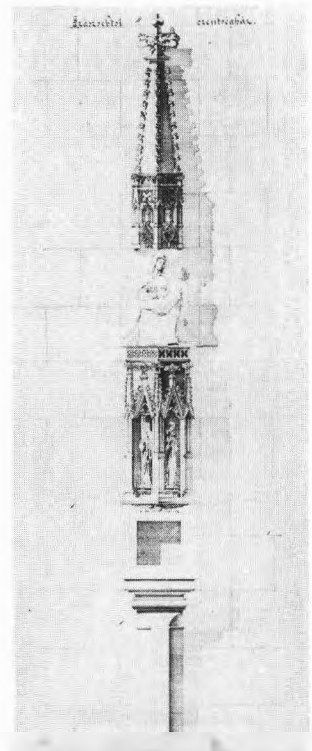
12. A szentély K/1-es ablaka (Sztéhlo Ottó rajza)

13. A szentély df1-es pillérének fejezete (Sztéhlo Ottó rajza)

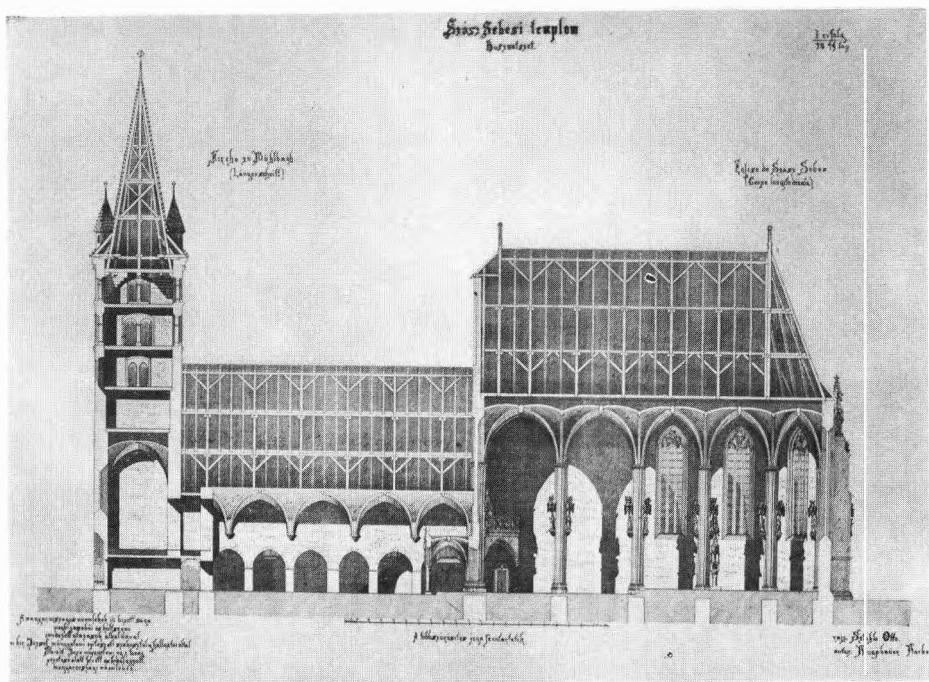
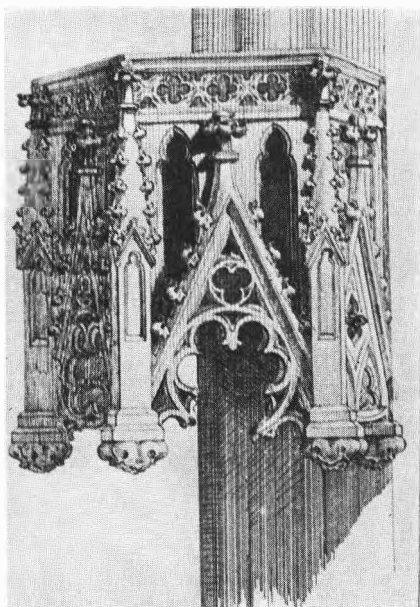

14. A lettner rekonstrukciója (A MOB felmérése, Sztéhló Ottó rajza)

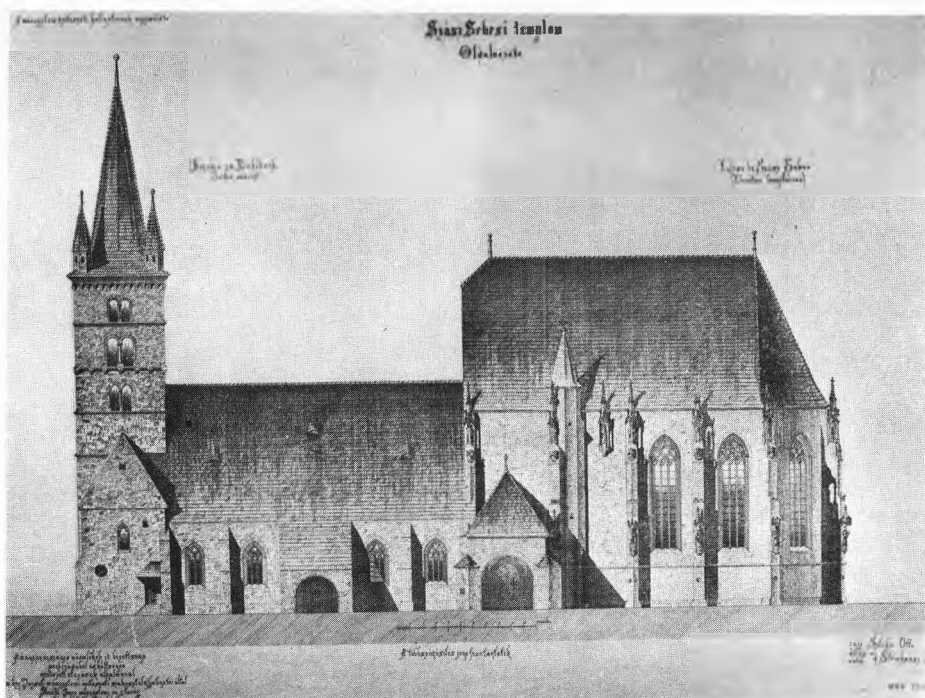

15. A szentség ház (A MOB felmérése, Sztéhló Ottó rajza)

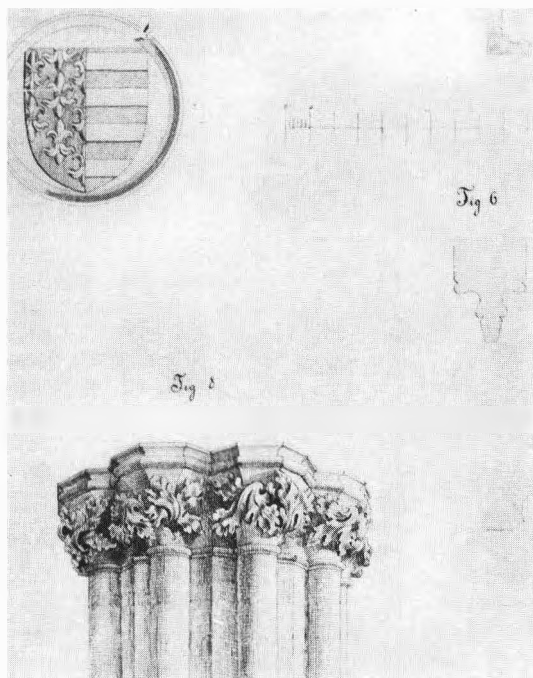
16. A déli diadalívén levő baldachin (A MOB felmérése, Sztelho Ottó rajza)

17. A templom hossz metszete (A MOB felmérése, Sztelho Ottó rajza)

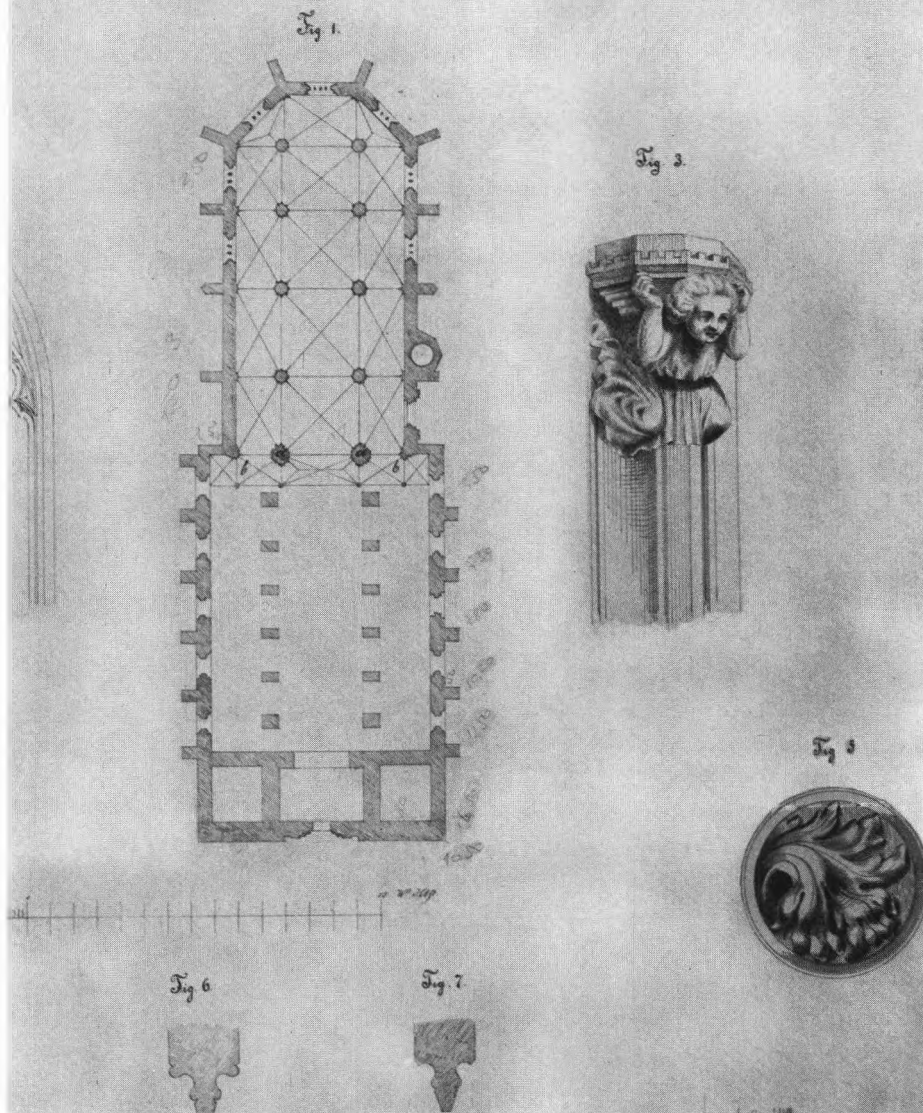

18. A templom déli homlokzata (A MOB felmérése, Sztshlo Ottó rajza)

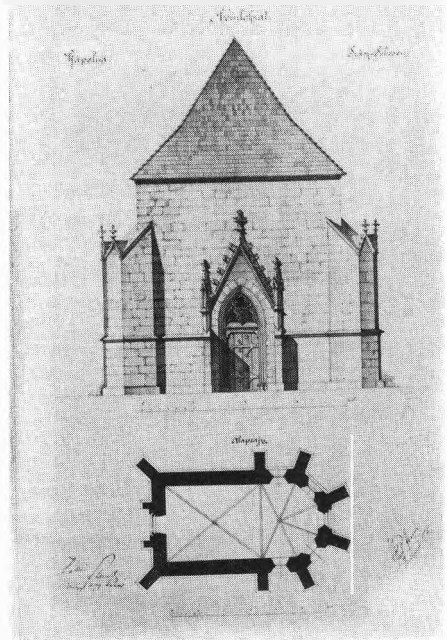
19. A szentélyben levő Anjou-címer és a df1-es pillér fejezete (A MOB felmérése, Sztshlo Ottó rajza)

Engl. Kirche A B in Muhlbach

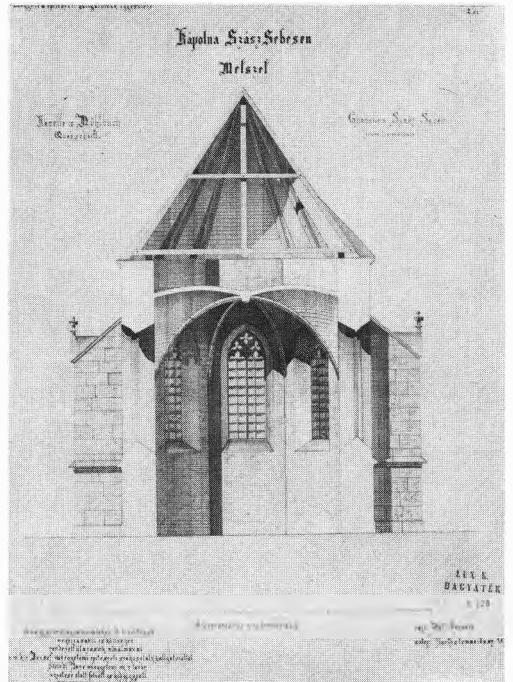

20. A templom alaprajza és a szentély építészeti részletei (A MOB felmérése, Szehtlo Ottó rajza)

21. A Jakab-kápolna homlokzata és alaprajza (A MOB felmérése, Sztehlo Ottó rajza)

22. A Jakab-kápolna metszete (A MOB felmérése, Sztehlo Ottó rajza)

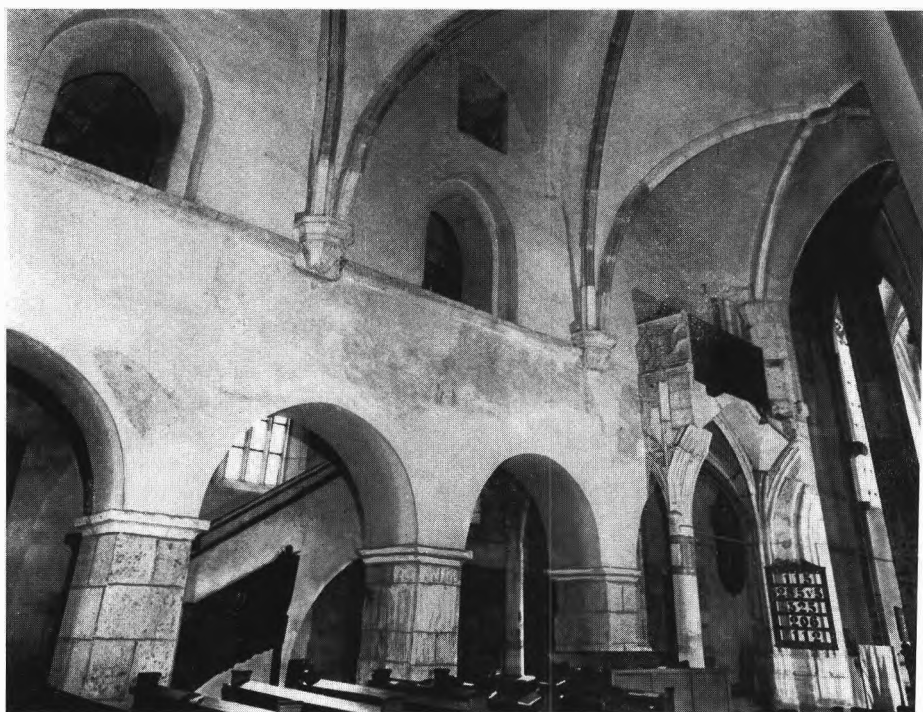

23. A templomkülső keletről

24. A nyugati toronyépítmény

25. A bazilikális hosszház árkádívpillérei

26. A bazilikális hosszház főhajójának boltozata

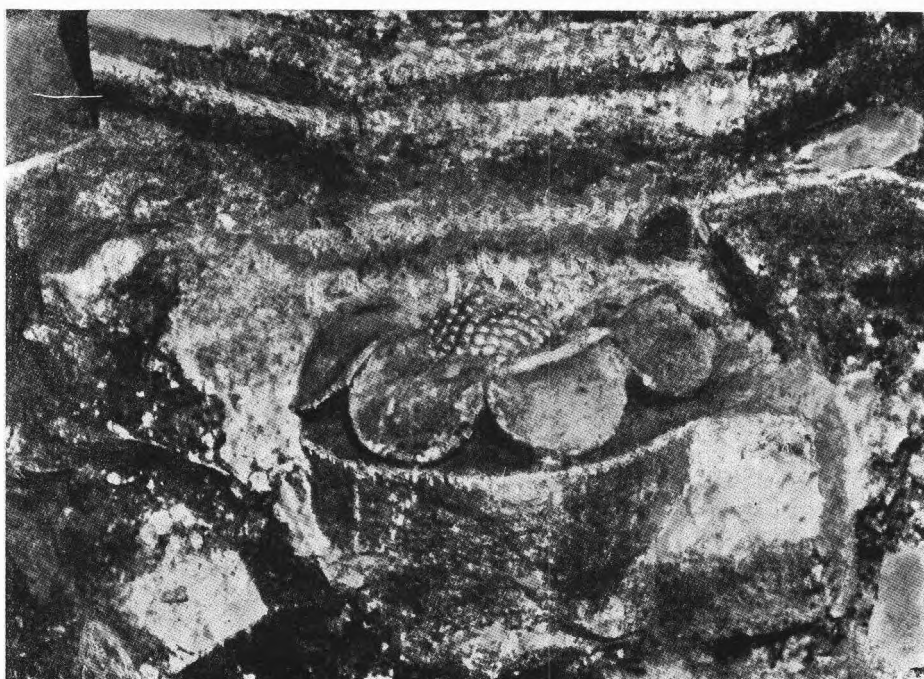

27. A nyugati toronyépítmény középső tornya

28. A nyugati kapuzat

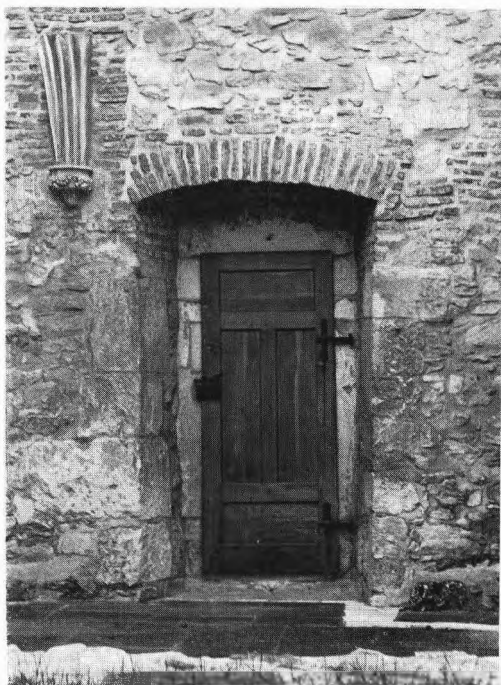
29. A hosszház övpárkányát megszakító konzolok

30. Zárókő a második építési szakaszban készült szentélyből

31. A délkeleti kapuzat által elmet-szett ívezet része

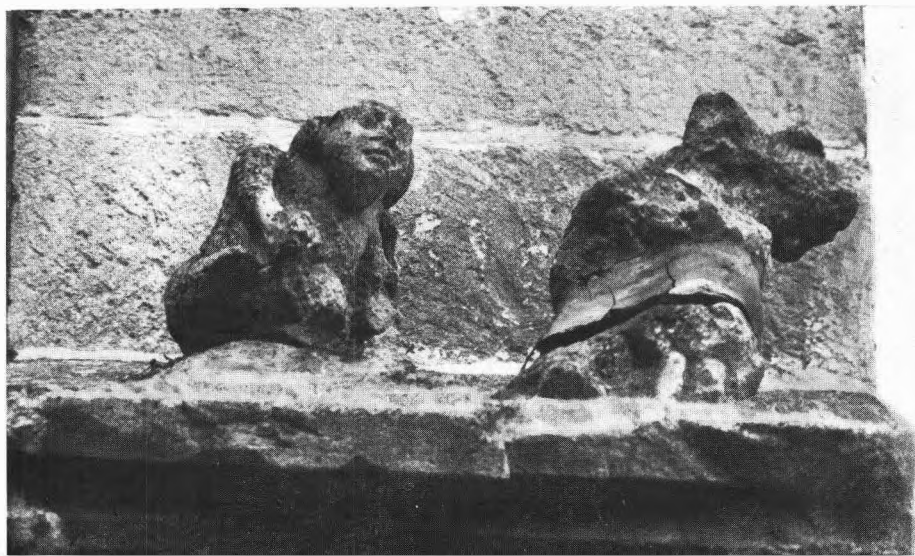
32. Az egykori sekrestye maradványai

33. A szentély déli homlokzatának támpillérei

34. Háromkaréjos fülke a szentély támpilléreinek lábuzatán

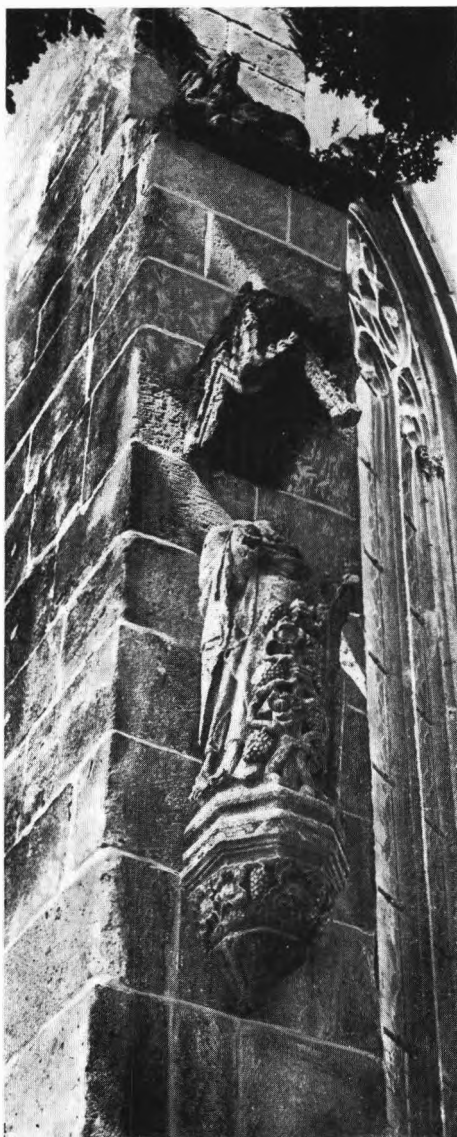
35. A szentély támpillérrézsűin levő szörnyek

36. Szent Kristóf, a dt1-es támpilléren

37. A dt2-es támpillér a lépcsőtornyossal

42. Krisztus (?), a tk1-es támpilléren

43. Apostol, tk2-es támpillér

44. A tk3-as támpillér konzolja

45. Apostol, tk4-es támpillér

46. Szent Jakab, a té4-es támpilléren

47. Mária, a té3-as támpilléren

48. Apostol, téz-es támpillér

49. Rottweil, Kapellenturm. Krisztus (?)

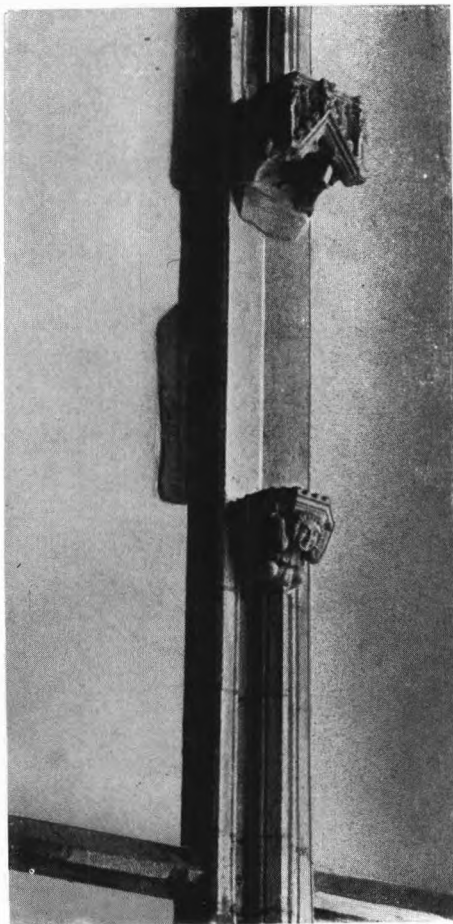
50. A délkeleti kapuzat

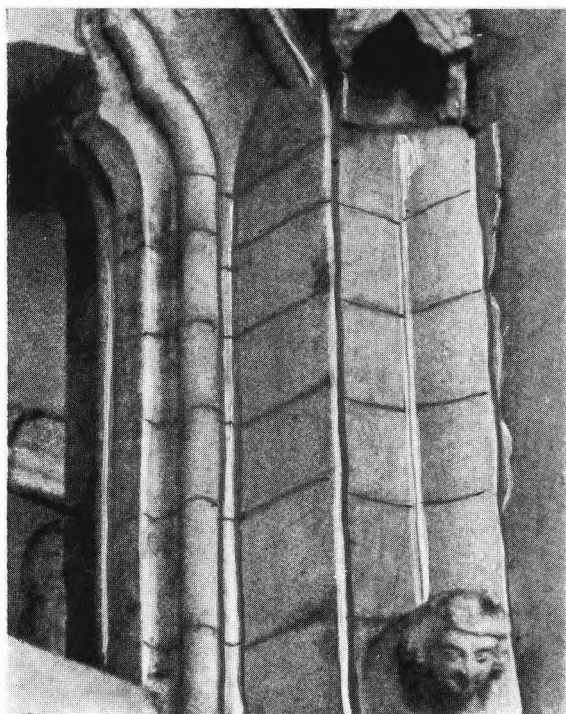
51. A déli diadalívpillér lábazata

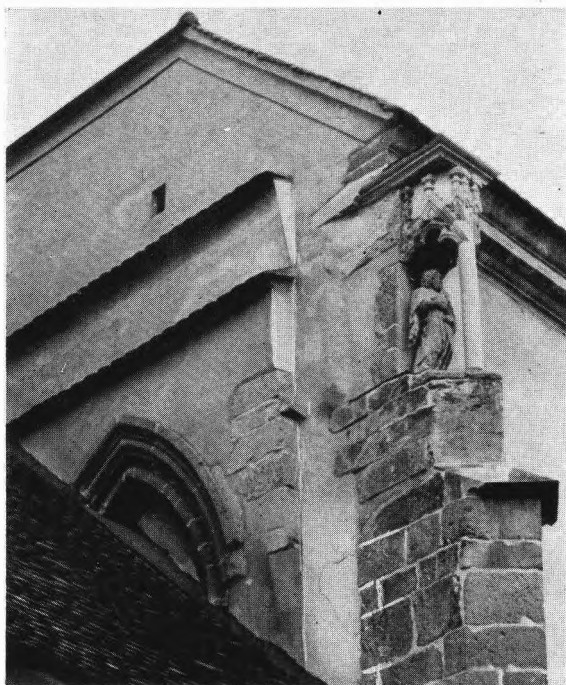
52. A déli diadalívpilléren álló szobor

53. A szentély F3-as falkötegpillérének konzolja és baldachinja

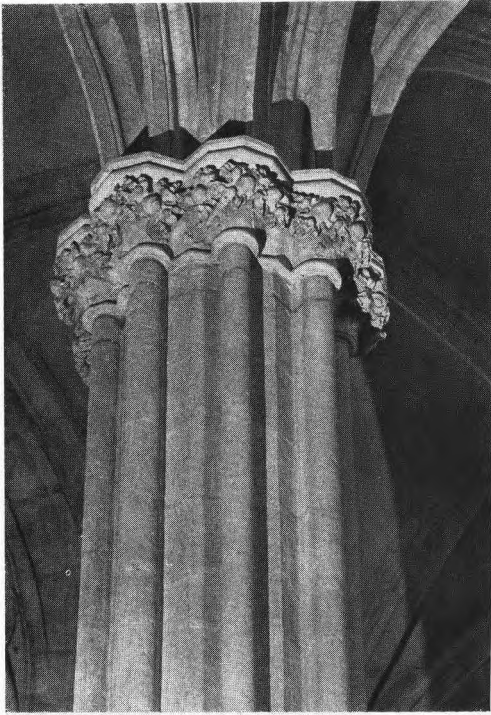
54. A nyugati zárófal deformált ablaka

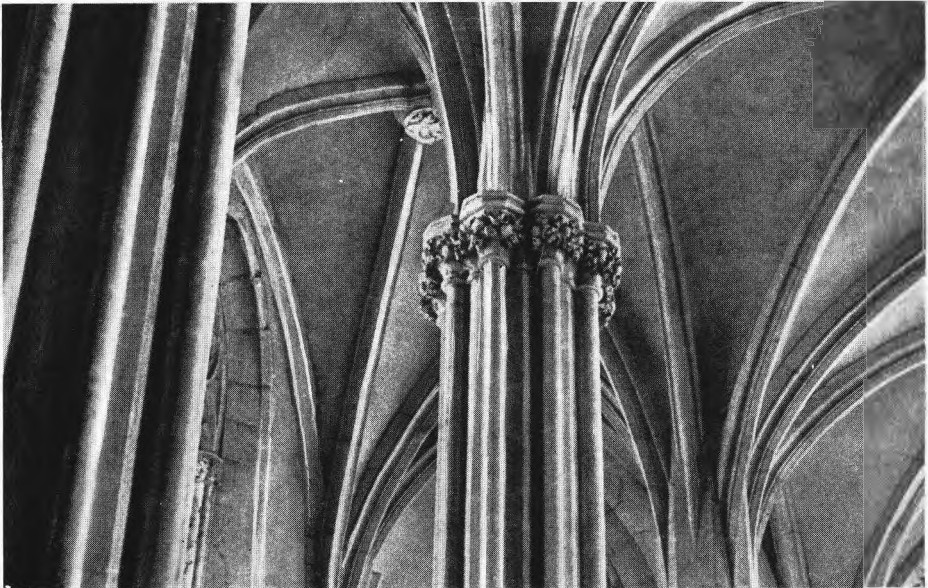
55. A hosszház és a szentély csatlakozása a déli oldalnál

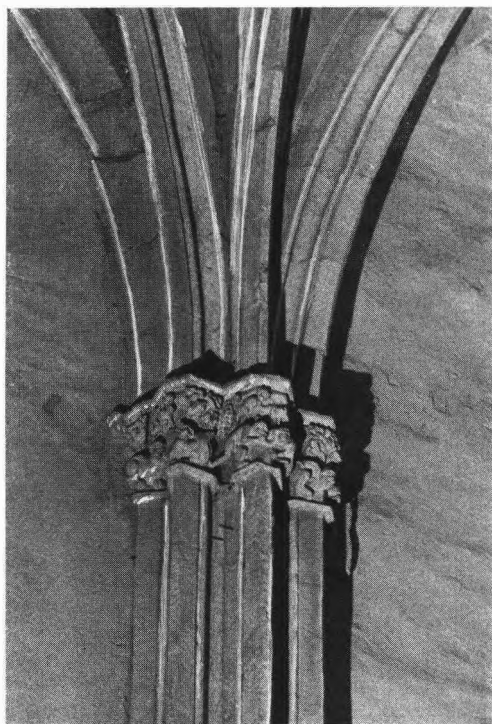
56. A szentély belső tere

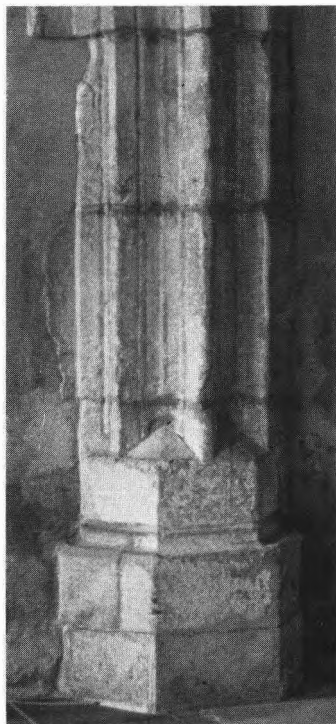
57. A szentély df2-es pillérfejezete

58. A szentély éf3-as pillérfejezete

59. Az E3-as falkötegpillér fejezete

60. A szentély falkötegpillérének lábazata

61. Az E1-es falkötegpillér konzolja

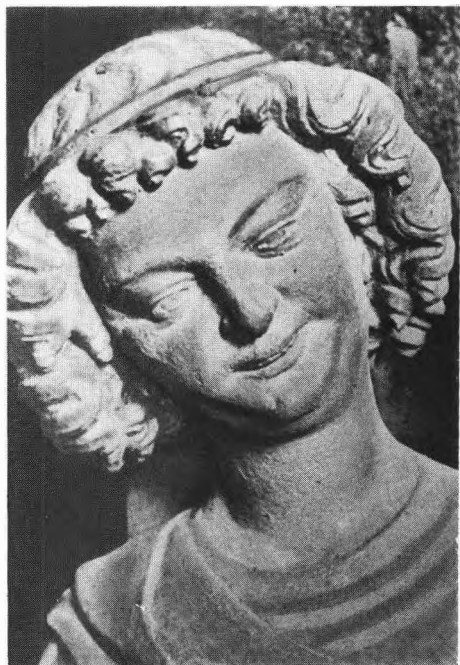

62. Az E4-es falkötegpillér konzolja

63. Konzol az E5-ös falkötegpillérről

64. Freiburg im Breisgau, nyugati kapuzat.
Gá브리el arkangyal

65. Freiburg im Breisgau, Szent Sír. Bal oldali
angyal

66. Az E5-ös falkötegpillér szobra

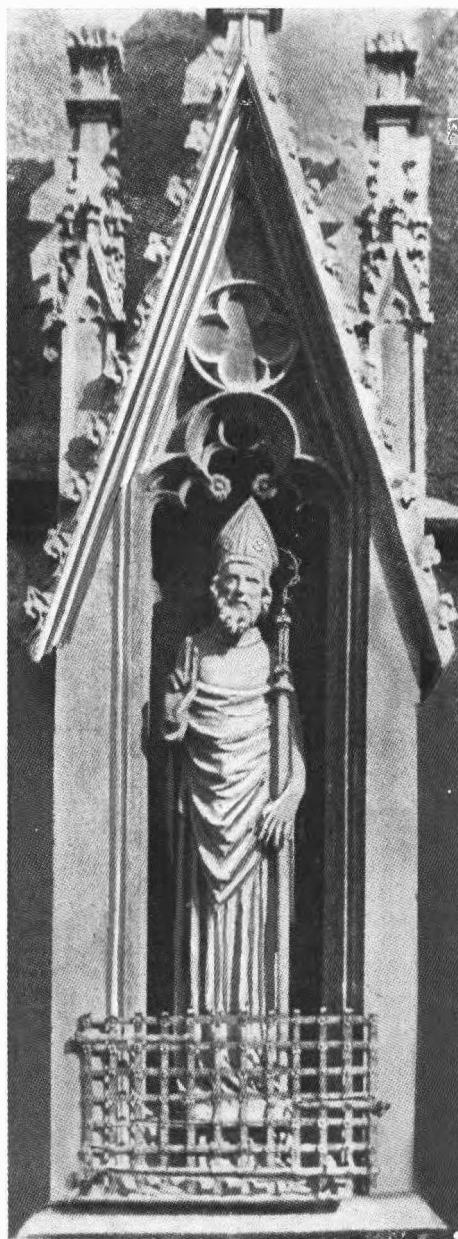
67. A K1-es falkötegpillér konzolja

68. A D5-ös falkötegpillér konzolja

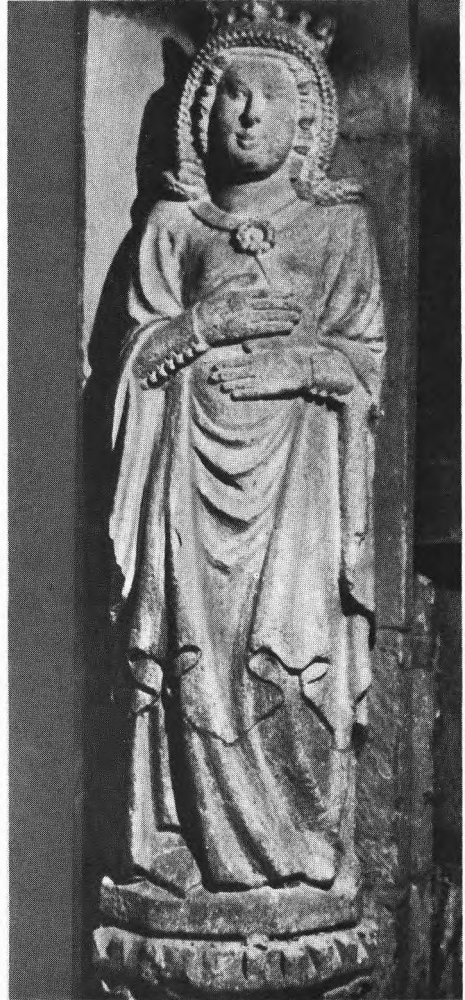
69. A D5-ös falkötegpillér szobra

70. Merano, Szent Miklós-plébánia-templom. Szent Miklós

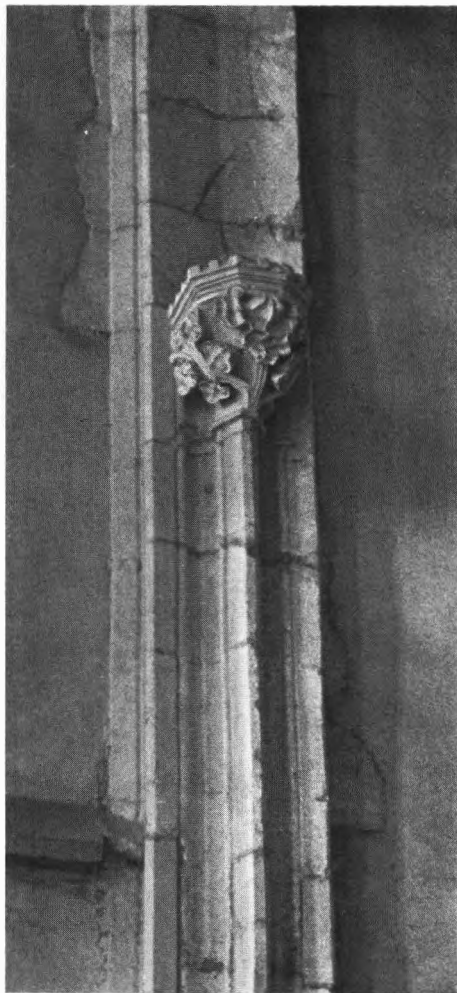
71. A D4-es falkötegpillér konzolja

72. A D4-es falkötegpillér szobra

73. A D3-as falkötegpillér szobra

74. A D2-es falkötegpillér konzolja

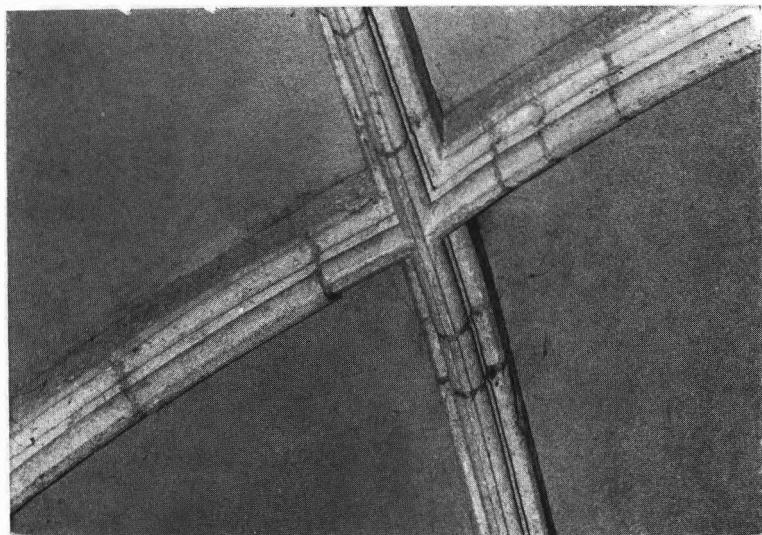
75. A hosszház déli körítőfala

76. A délnyugati kapuzat

77. A lettner középhajóban levő maradványai

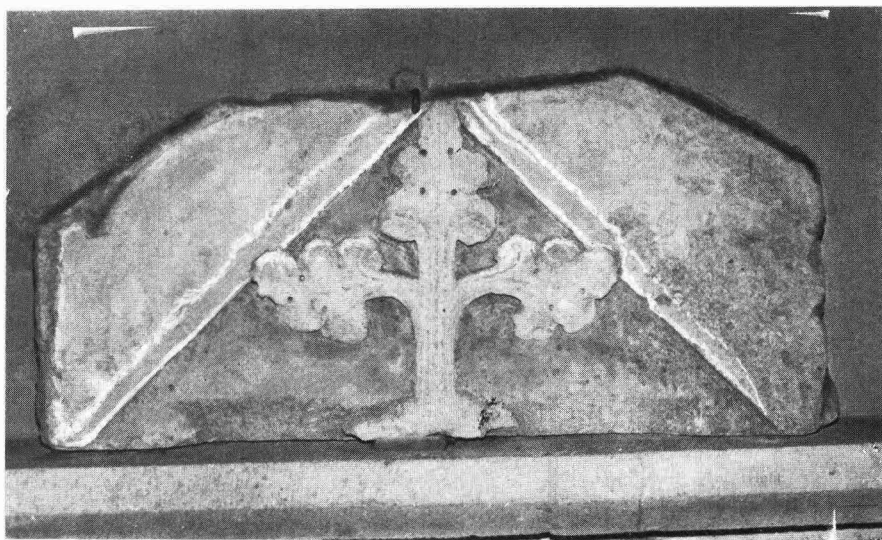

78. A lettner boltozata

79. A lettner karzatának korbátja

80. Oromzatos lezárású faragványtöredék a szentélybelső lábazati párkányán

81. A tég-es támpillér baldachinján levő szörny

82. Nürnberg, Sebalduskirche, Brautpforte. Szörnyalakos konzol és a rajta levő szobor

83. A szentélybelső K2-es falkötegpillé-
rének baldachinján levő angyal

84. A szentélybelső K1-es falkötegpillé-
rének baldachinján levő angyal

85. Gáspár, a dt1-es támpillér felső zónájában

86. Boldizsár, a dt2-es támpillér felső zónájában

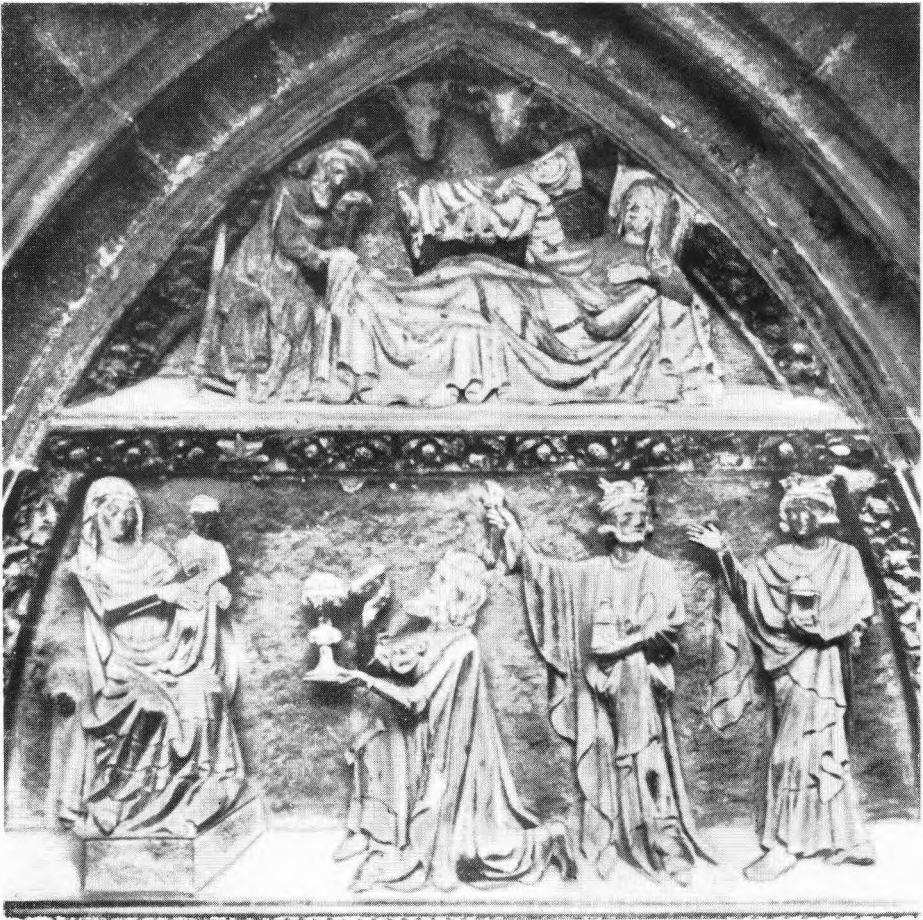
87. Menyhért, a dt2-es és a dt3-as támpillérek közötti falszakaszon

88. Schwäbisch-Gmünd, Heiligenkreuzkirche. Menyhért

89. Segesvár (Schäßburg,
Sighișoara). Menyhért

90. Schwäbisch-Gmünd, Heiligenkreuzkirche. Az északnyugati kapuzat timpanonja

91. Schwäbisch-Gmünd, Heiligenkreuzkirche. Gáspár és Boldizsár

92. Mária a Gyermekkel, a dt3-as támpillér felső zónájában

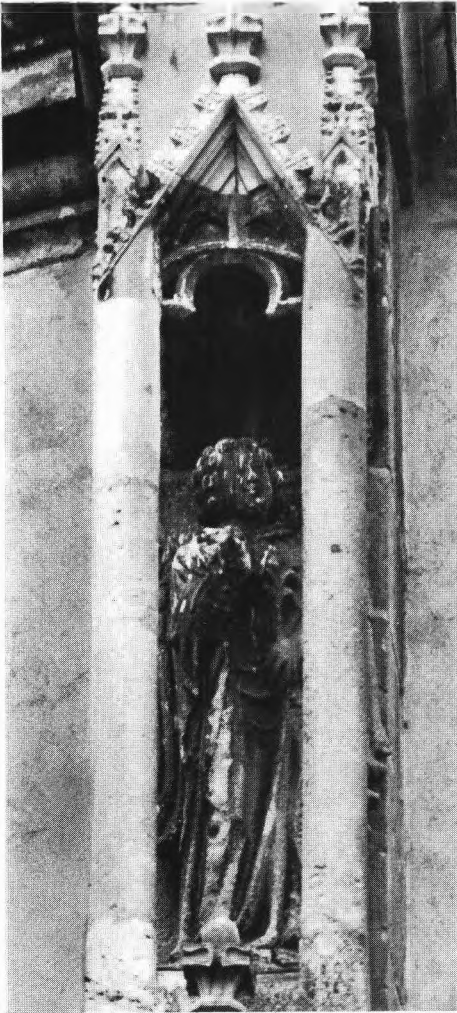
93. Wien, Stephanskirche, északi kórus. Mária a Gyermekkel

94. Erzsébet, a dt4-es támpillér felső zónájában

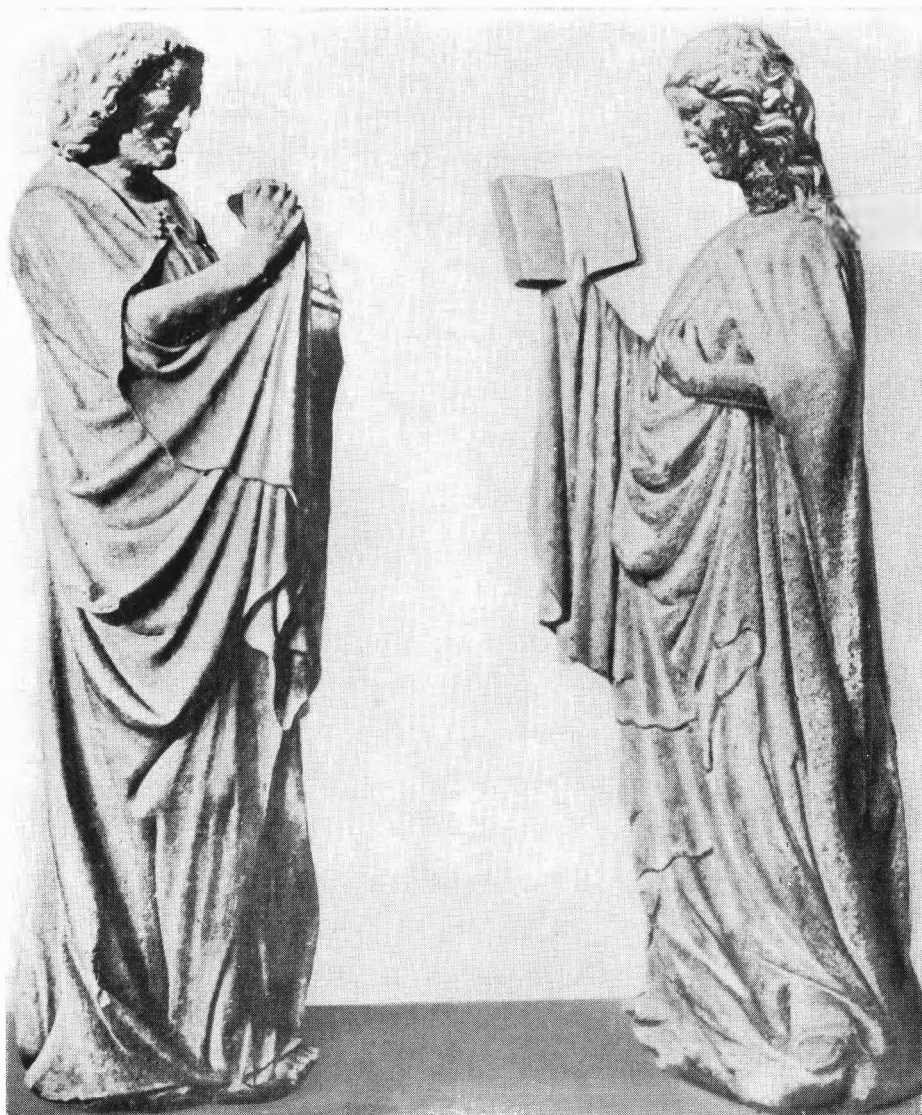
95. Mária, a tk1-es támpillér felső zónájában

96. Gábrriel arkangyal, a tk2-es támpillér felső zónájában

97. Mária, a tk3-as támpillér felső zónájában

98. Schwäbisch-Gmünd, Heiligenkreuzkirche. Angyali üdvözlet

99. A tk4-es támpillér felső zónájában levő férfifigura

100. A té4-es támpillér felső zónájában levő lovag- (?) figura

101. A té3-as támpillér felső zónájában levő királysobor

102. Szent Borbála vagy Dorottya (?), a tég-es támpillér felső zónájában

103. Szent Katalin, a tég-es támpillér felső zónájában

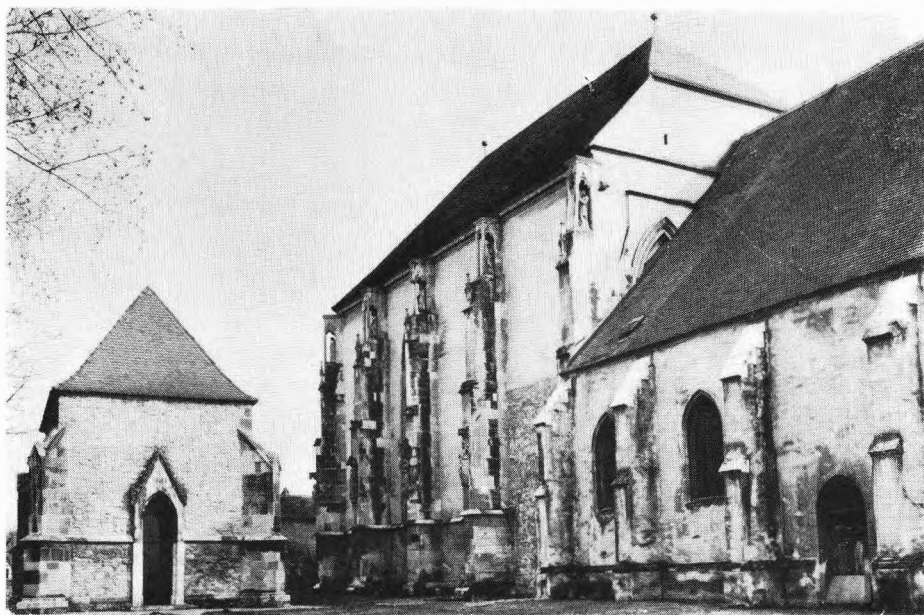

104. Tövis (Dreikirchen, Teius). A nyugati kapuzat timpanonja

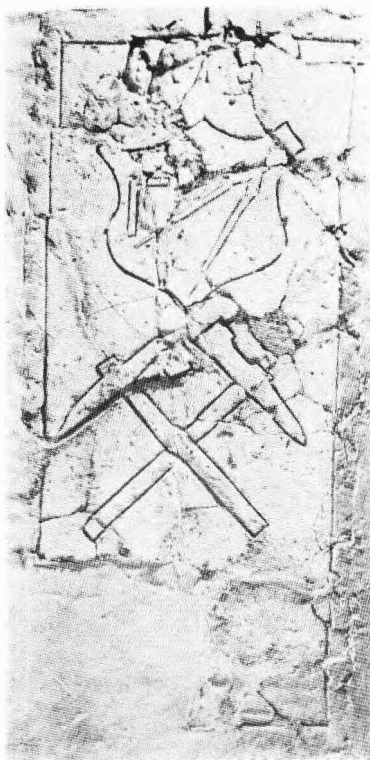

105. A szószék

106. A templom látképe északról a Szent Jakab-kápolnával

107. Ismeretlen sírköve, 1519

Ára: 56,— Ft

ISBN 963 05 3498 3

